

AMME İDARESİ Dergisi

Cilt: 56

Sayı: 2

Haziran 2023

Fesih BAYRAKTAR

'Kendin-Yap' Kent Aktivizmi: Tabana Dayalı
Radikal Siyaset mi Soylulaştırmanın Suç
Ortakları mı?

Yelda ERÇANDIRLI

Antroposen'i Nasıl Anlamalıyız? Eleştirel
Gerçekçilik, Diyalektik Materyalizm ve Özne
Sorunsalı

Orhan HAYAL

Devlet İşi: 19. Yüzyıl İstanbul'unda Halk Sağlığı
ve Sıhhi Altyapıların Materyal-Politiği

Levent MEMİŞ
Sönmez DÜZGÜN
Semih KÖSEOĞLU

Covid-19 Salgını, Tersine Göç ve Köy
Yerleşimleri: Muhtarlara Yönelik Bir
Araştırma

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ
ÜNİVERSİTESİ

AMME İDARESİ Dergisi

Cilt 56, Sayı 2, Haziran 2023

ISSN 1300-1795

Sahibi: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Rektörlüğü adına Prof. Dr. Yusuf TEKİN

Yazı İşleri Müdürü ve Editör: Prof. Dr. Fırat PURTAŞ

Editör Yardımcısı: Dr. Öğr. Üyesi Yalçın MURGUL

Yayın İdare Adresi: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Rektörlüğü 85. Cad. No: 8 Yüce-tepe 06100 ANKARA

Yayın Türü: Yaygın Süreli Yayın

Yayın Şekli: 3 Aylık - Türkçe

Baskı: Arkadaş Basım - Macun Mah. Shira Tic. Merkezi 204. Cad. No: 141/3 Yenimahalle ANKARA

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Fırat PURTAŞ

Prof. Dr. Mehmet Akif KİREÇCİ

Prof. Dr. Murat ÖNDER

Prof. Dr. Şule TOKTAŞ

Prof. Dr. Yaşar SALİHPAŞAOĞLU

Doç. Dr. Ozan ZENGİN

Doç. Dr. Çiğdem TUĞAÇ

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Feroz AHMAD, Yeditepe Üniversitesi

Prof. Dr. Birol AKGÜN, Ankara Yıldırım Beyazıt Ü.

Prof. Dr. Haluk ALKAN, İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Ender Ethem ATAY, Özyeğin Üniversitesi.

Prof. Dr. Kemal GÖRMEZ, Ankara Hacı Bayram Veli Ü.

Prof. Dr. Halil BERTKAY, İbn Haldun Üniversitesi

Prof. Dr. Geert BOUCKAERT, IIAS

Prof. Dr. İsmail COŞKUN, İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Ramazan ÇAĞLAYAN, Ankara Hacı Bayram Veli Ü.

Prof. Dr. Oya ÇİTÇİ

Prof. Dr. Yılmaz ÇOLAK, Polis Akademisi

Prof. Dr. Aliyar DEMİRCİ, Pamukkale Üniversitesi

Prof. Dr. Tanel DEMİREL, Çankaya Üniversitesi

Prof. Dr. Françoise DREYFUS, Sorbonne Üniversitesi

Prof. Dr. Fatih DUMAN, Hitit Üniversitesi

Prof. Dr. Musa EKEN, Sakarya Üniversitesi

Prof. Dr. Özer ERGENÇ, Bilkent Üniversitesi

Prof. Dr. Suraiya FAROQHI, İbn Haldun Üniversitesi

Prof. Dr. M. Şükrü HANIOĞLU, Princeton University

Prof. Dr. Metin HEPER

Prof. Dr. Eyyüp Günay İSBİR, İstanbul Aydın Üniversitesi

Prof. Dr. Abdülhamit KIRMIZI, Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa Çağatay OKUTAN, Karadeniz Teknik Ü.

Prof. Dr. İlber ORTAYLI, MEF Üniversitesi

Prof. Dr. İzzet ÖZGENÇ, Ankara Hacı Bayram Veli Ü.

Prof. Dr. Bekir Berat ÖZİPEK, İstanbul Medipol Üniversitesi

Prof. Dr. Aykut POLATOĞLU, Yakın Doğu Üniversitesi

Prof. Dr. Ali Yaşar SARIBAY, Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr. Yasemin SEBECZEK, University of Cambridge

Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU, Hacettepe Üniversitesi

Prof. Dr. Gencay ŞAYLAN, Lefke Avrupa Üniversitesi

Prof. Dr. Yusuf TEKİN, Ankara Hacı Bayram Veli Ü.

Prof. Dr. Zafer TOPRAK, Boğaziçi Üniversitesi

Prof. Dr. H. Bahadır TÜRK, Ankara Hacı Bayram Veli Ü.

Amme İdaresi Dergisi, iki hakemli, uluslararası bir yayındır. Yılda dört sayı (Mart, Haziran, Eylül, Aralık) yayınlanmaktadır. Yayın Dili Türkçedir.

1968 yılından beri düzenli olarak yayınlanan *Amme İdaresi Dergisi*, Social Sciences Citation Index (SSCI) ile TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanında ve TR Dizin'de taranmaktadır.

Amme İdaresi Dergisi'nde yayınlanan çalışmalar, yazarlarının kişisel görüşlerini yansıtır.

Yayınlanan makaleler kaynak gösterilerek kullanılabilir.

AMME İDARESİ Dergisi

56/2 Haziran 2023

- Fesih BAYRAKTAR 1 'Kendin-Yap' Kent Aktivizmi: Tabana Dayalı Radikal Siyaset mi, Neoliberal Şehirciliğin Suç Ortakları mı?
- Yelda ERÇANDIRLI 35 Antroposen'i Nasıl Anlamalıyız? Eleştirel Gerçekçilik, Diyalektik Materyalizm ve Özne Sorunsalı
- Orhan HAYAL 63 Devlet İşi: 19. Yüzyıl İstanbul'unda Halk Sağlığı ve Sıhhi Altyapıların Materyal-Politigi
- Levent MEMİŞ
Sönmez DÜZGÜN
Semih KÖSEOĞLU 95 Covid-19 Salgını, Tersine Göç ve Köy Yerleşimleri: Muhtarlara Yönelik Bir Araştırma

Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında yayınlanır.

URL: www.ammeidaresi.hacibayram.edu.tr
e-posta: ammeidaresi@hbv.edu.tr

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Yücepe Mah. 85. Cad. No:8
Çankaya Ankara

AMME İDARESİ Dergisi

56/2 June 2023

- Fesih BAYRAKTAR 1 'Do-It-Yourself' Urban Activism:
Radical Grassroots Politics or
Complicits of Neoliberal Urbanism?
- Yelda ERÇANDIRLI 35 How Should We Understand the
Anthropocene? Critical Realism,
Dialectical Materialism, and the
Problem of the Subject
- Orhan HAYAL 63 Statecraft: The Material-Politics of
Public Health and Sanitary
Infrastructures in 19th Century
Istanbul
- Levent MEMİŞ
Sönmez DÜZGÜN 95 Covid-19 Pandemic, Counter
Urbanization and Village Settlements:
Semih KÖSEOĞLU A Research on Headmen

Published quarterly in March, June, September and December.

URL: www.ammeidaresi.hacibayram.edu.tr
e-mail: ammeidaresi@hbv.edu.tr

Ankara Hacı Bayram Veli University
Yüce-tepe Mah. 85. Cad. No: 8
Çankaya Ankara Türkiye

'Kendin-Yap' Kent Aktivizmi: Tabana Dayalı Radikal Siyaset mi, Neoliberal Şehirciliğin Suç Ortakları mı?

Fesih BAYRAKTAR*

Öz: Bu makale özellikle son on yılda küresel Kuzey kentlerinde giderek artan bir görünürlük kazanan 'kendin-yap' kent aktivizmine odaklanmakta ve literatürde büyük coşkuyla karşılanan bu taban aktivizminin sosyal ve politik sınırlılıklarını göstermeyi amaçlamaktadır. Konuya ilişkin literatür, uzun bir tarihsel arka plana sahip bu 'taban şehirciliğinin', 'yaratıcı şehir' ve 'soylulaştırma' gibi güncel neoliberal kent politikaları doğrultusunda edindiği yeni işlevleri anlamaya yönelik daha ihtiyatlı çabaları gölgede bırakan çoğunlukla zorlama 'radikallik' ve 'direniş' anlatularıyla maluldür. Çalışma, bu aceleci çıkarım ve beklentilerin söz konusu fenomeni anlamayı güçleştirdiğini ve daha analitik bir çabanın onun daha geniş bir tarihsel, sosyo-ekonomik ve politik bağlamda ve yalnızca toplumsal 'dönüşümle' ilgili potansiyellerini değil, toplumsal ve politik-ideolojik 'yeniden üretimle' ilgili boyutlarını da içerecek şekilde incelenmesiyle mümkün olduğunu iddia etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kendin-Yap Kent Aktivizmi, Taban Şehirciliği, Neoliberal Şehircilik, Yaratıcı Şehir, Soylulaştırma.

'Do-It-Yourself' Urban Activism: Radical Grassroots Politics or Complicits of Neoliberal Urbanism?

Abstract: This paper focuses on 'do-it-yourself' urban activism that has gained increasing visibility in global North cities over the past decade and aims to demonstrate the social and political constraints of this grassroots activism that has been met with great enthusiasm in the literature on it. The literature on the subject is riddled with far-fetched 'radicalism' and 'resistance' narratives, which overshadow the more cautious efforts to understand the new functions that this 'grassroots urbanism', which has a long historical background, has recently acquired in line with neoliberal urban policies such as 'creative

---

* Dr. Öğretim Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-3096-2791

Makale Geliş Tarihi: 30.09.2022

Makale Kabul Tarihi: 12.04.2023

city' and 'gentrification'. This study argues that these hasty inferences and expectations make it difficult to understand this phenomenon and that a more analytical effort is possible by examining it in a broader historical, socio-economic and political context and in a way that includes not only its potentials related to social 'transformation', but also its dimensions related to social and political-ideological 'reproduction'.

Keywords: *Do-It-Yourself Urban Activism, Grassroots Urbanism, Neoliberal Urbanism, Creative City, Gentrification.*

Giriş

Özellikle son on yılda ABD ve Avrupa Birliği kentleri başta olmak üzere küresel Kuzey kentleri, mevcut biçimleriyle daha yeni ve 'yenilikçi' olsa da gerçekte tarihi oldukça eski bir kentsel aktivizm türünün giderek artan düzeyde yaygınlaşmasına tanıklık etmektedir. Resmi otoritelerin izni olmadan, estetik ya da işlevsel amaçlarla, küçük çaplı ve geçici olarak kentsel mekânların kullanılması ve/veya dönüştürülmesine dayanan ve başta 'kendin-yap' (*do-it-yourself*) olmak üzere 'taktik', 'geçici', 'pop-up' ya da 'isyancı' gibi çok çeşitli sıfatlarla anılan bu müdahaleler, özellikle kent bilimleri alanında buna koşut yoğun bir akademik ve mesleki ilgi uyandırmıştır. Söz konusu süreçte, konuya ilişkin akademik pek çok bireysel kitap, derleme ve makalenin yanı sıra bienal, sergi, çalıştay, sempozyum, kurs ve seminerlerle çok sayıda akademik ve mesleki kuruluş hızla bu "kendin-yap vagonuna atlamış" (Finn, 2014: 389-390) ve farklı isimleriyle bu pratikler çok kısa sürede "çağdaş planlama teorisi ve pratiği sözlüğünün bir parçası" haline gelmiştir (Sawhney vd., 2015: 339).

Çoğunlukla "doğası gereği uçsuz bucaksız ve dinamik" (Heim LaFrombois, 2017: 6), "geniş ve kendiliğinden gelişen" (Finn, 2014: 382), "akışkan" ve "açık uçlu" (Brenner, 2017: 115) olması sebebiyle tanımlanması ve kategorileştirilmesi zor bu çağdaş fenomenin işaret ettiği birbirinden kopuk ve dağınık çok sayıda uygulama ve proje arasından "daha büyük bir resmin ortaya çıkıp çıkmadığını ayırt etme ve şayet varsa bu büyük resmin bir doğasının olup olmadığı" (Iveson, 2013: 942) meselesi günümüzde konuyla alakalı pek çok araştırmacının ilgisini çekmektedir. Bununla birlikte birçok vaka araştırmasının beslediği söz konusu literatür üzerinden bu fenomenin 'doğasını' anlamaya dönük çabaların karşılaştığı tek zorluk, bunların her örnekte farklılaşan ve neredeyse ele avuca sığmaz yapısıyla sınırlı değildir. Konuya ilişkin akademik ilgi, bir yanı sıra modern şehirciliğin yukarıdan aşağı (en azından doğrudan) düzenlemesi dışında kalan 'gayri resmî', 'tabana dayalı', 'kendiliğinden' şehirleşmeye yönelik geçmişi çok daha uzun bir ilginin devamı (Jacobs, 2017 [1962]; Lefebvre, 2018 [1968], 2014 [1974]; Certeau, 2008 [1984]), diğer yandan neoliberal şehircilik gibi daha güncel gelişmeler karşısında bu 'taban şehirciliğinin' aldığı yeni biçimleri anlama çabasının bir ürünü olarak görülebilse de söz konusu literatürün bu makul çabayı

gölgede bırakan yaygın düzeyde belirli dar ön kabul ya da varsayımlarla ve dahası bunlar üzerinden aceleci ve abartılı çıkarımlarla malul olduğunu söylemek mümkündür.

Bu çerçevede konuyla ilgili literatürün, “bireylerin şehirleri toplumsal yeniden üretim çabalarıyla şekillendirdiği ‘gündelik’ yöntemleri yansıtmayan dar bir faaliyetler dizisine odaklanma” (Heim LaFrombois, 2017: 8) ve bu dar ve çoğunluğu ‘popüler’ örnekler üzerinden bunları, yukarıdan aşağı kentsel planlamanın ve merkezi siyasi kontrolün otoriter mantığına karşı çıkan, aşağıdan yukarı, demokratik ve özgürleştirici eylemler olarak “romantikleştirme” eğiliminde olduğu görülür (Iveson, 2013: 946-947; Spataro, 2016). Oldukça alışılagedik şekilde “yenilikçi, güzel ve modaya uygun olanın kutlandığı” (Douglas, 2018: 4) bu literatüre göre söz konusu pratikler kendiliğindenliği, yerindenliği, iş birliğini, kolektiviteleri, topluluk ve mekânın tabandan yeniden üretimini teşvik etmeleri itibarıyla, yalnızca günümüzün neoliberal şehirciliğinin sermaye yoğun mekânsal üretim biçimlerine karşı alternatif kamusal mekânlar değil, aynı zamanda neoliberalizmin teşvik ettiği, sosyal ilişki ve sorumluluklardan kopuk atomize yurttaşlık anlayışından kaçabileceğimiz karşı-hegemonik yurttaşlık ve kimlik biçimleri de üreten limanlar olarak sunulur (Bermann ve Marinaro, 2014; Crossan vd., 2016). Nihayetinde tüm bu imkanlarıyla söz konusu ‘mikro’ ve ‘kısa vadeli’ eylemlerin daha ‘makro’ ve ‘uzun vadeli değişim’ için pek çok potansiyel fırsat barındırdığına ilişkin yaygın bir kanaat söz konusudur (Lydon ve Garcia, 2015; Lange ve Waal, 2018).

Bu makale, mevcut literatürde oldukça belirgin bu dar bakış açısı ve aceleci ‘kutlamanın’ söz konusu fenomeni anlamayı güçleştirdiğini ve daha analitik bir çabanın bunların daha geniş bir tarihsel, sosyo-ekonomik ve politik bağlamda ve yalnızca toplumsal ‘dönüşümle’ ilgili potansiyellerini değil toplumsal ve politik-ideolojik ‘yeniden üretimle’ ilgili boyut ve bağlantılarını da içerecek şekilde incelenmesiyle mümkün olduğunu iddia etmektedir. Bu amaçla ve konuya ilişkin eleştirel literatürü baz alarak bu çalışma, söz konusu aktivizm türünün günümüzde yalnızca mesleki ya da akademik düzeyde değil resmi düzeyde de gördüğü ilgi ve itibara dikkat çekerek üç noktanın altını çizmeye çalışacaktır. İlk olarak bu ‘gayriresmî’ ya da ‘izinsiz’ müdahalelerin giderek artan oranda şehir otoriteleri tarafından görmezden gelinmesi ya da toleransı aşan bir düzeyde teşvik edilmesi ve hatta bizzat üstlenilmesi eğilimine ve bunun ‘yaratıcı şehir’ gibi daha geniş kentsel siyasi gündemlere dayalı dinamiklerine dikkat çekilecek; diğer taraftan bunlara yönelik söz konusu resmi ilginin kaynağı olarak bu hareketlerin sınıfsal doğası ve bunun kentlerin ‘soylulaştırma’ politikaları ile ilişkisi ele alınacak ve son olarak bu tür bir ‘mikro siyasetin’ akademik ve siyasi düzeyde ön plana çıkarılmasının kentlerin yapısal sorunlarını ve bu sorunların aşılması için gerekli makro politikaları ve talepleri gölgede bırakma riski tartışılacaktır. Ancak daha önce bu tür bir aktivizmi kavramsallaştırmaya ve kuramsallaştırmaya dönük

konuyla ilgili literatürdeki belirli yaklaşımlara değinilecek ve aktivizmin ortaya çıkışı daha geniş bir sosyo-ekonomik ve siyasi bağlama oturtulmaya çalışılacaktır.

‘Kendin-Yap’ Kent Aktivizmi: Kavramlaştırma Güçlükleri

Geçen yaklaşık son on yılda, başta ABD ve Avrupa Birliği kentleri olmak üzere küresel Kuzey’in kent mekânlarının, yerleşik kişi ya da gruplarca, resmi otoritelerin izni olmadan, işlevsel ya da estetik amaçlarla, küçük ölçekli ve geçici olarak sahiplenilmesi ve/veya dönüştürülmesine yönelik aktivist faaliyetlere artan ilgiyi dile getiren ve analiz eden çok sayıda akademik çalışma ortaya çıkmıştır. Iveson’un (2013: 941) kısaca “mikro-mekânsal kentsel pratikler” olarak tanımladığı bu müdahaleler, başta ‘kendin-yap şehirciliği’ (*do-it-yourself urbanism*) olmak üzere her biri bu pratiklerin belirli yönlerine işaret eden ve çoğunlukla da birbirinin yerine kullanılan pek çok farklı isimle anılır.¹ Iveson (2013: 941) haklı olarak, “bu pratikleri tanımlamak için uygun bir dil arayışının, bunları çeşitlilikleri arasında nelerin birleştirdiğinden tam olarak emin olamadığımız gerçeğini yansıttığını” iddia eder. Gerçekte bu tür bir aktivizmin çok çeşitli isimlerle anılmasının yanı sıra üzerinde uzlaşmış bir tanımının dahi olmaması şaşırtıcı değildir; çünkü çoğu örneğiyle yeni ve dahası çeşitli yorumcuların ifade ettiği gibi “doğası gereği uçsuz bucaksız ve dinamik” (Heim LaFrombois, 2017: 6), “geniş ve kendiliğinden gelişen” (Finn, 2014: 382), “akışkan” ve “açık uçlu” (Brenner, 2017: 115) bir mefhumla işaret eder. Dolayısıyla her ne kadar bunlar için kullanılan kavramlar, tarihi oldukça eski ve kapsamı alabildiğine geniş ‘tabana dayalı gayriresmî/kayıt dışı kentsel müdahalelere’ ya da Sawhney vd.’nin (2015: 339) ifadesiyle “bağlam ve tarihe bağlı olarak insanların şehri kullanma ve onu ihtiyaçlarına göre uyarlamasının çeşitli ve geçici yollarına” atıfta bulunsa da ne kapsam ve işaret ettikleri pratikler itibarıyla tam olarak birbirleriyle örtüştikleri ne de bu mefhumu bütünüyle karşıladıkları söylenebilir (Sandler, 2020).

Bununla birlikte söz konusu literatürde ‘kendin-yap’, ‘taktik’, ‘geçici’, ‘pop-up’ ya da ‘aşağıdan yukarıya’ gibi sıfatlarla nitelenen belirli kentsel müdahalelerin diğerleriyle karşılaştırıldığında hem çeşitli biçimleriyle görece daha yeni hem de kapsam olarak daha spesifik bir mefhumla işaret ettiği görülür. Bunları diğer ‘yetkisiz’, ‘tabana dayalı’ şehirciliklerden ayırmak üzere bazı araştırmacı ve yorumcular, karakteristik bir özellik olarak kentsel mekânda belirli bir kamusal ih-

¹ ‘Taktik şehircilik’ (Lydon ve Garcia, 2015), ‘isyancı/gerilla şehircilik’ (Hou, 2010), ‘katılımcı şehircilik’ (Wortham-Galvin, 2013), ‘gündelik şehircilik’ (Chase vd., 1999), ‘geçici şehircilik’ (Bishop ve Williams, 2012; Madanipour, 2017), ‘pop-up şehircilik’ (Fredericks vd., 2018), ‘taban şehirciliği’ (Sandler, 2020), ‘kayıt dışı şehircilik’ (Mukhija ve Loukaitou-Sideris, 2014), ‘aşağıdan yukarı şehircilik’ (Arefi ve Kickert, 2018), ‘kentsel akupunktur’ (Houghton vd., 2015), ‘kentsel onarım’ (Fabian ve Samson, 2015), ‘kentsel korsanlık’ (Gadringer, 2014).

tiyacın karşılanmasına dönük müdahaleler olmaları itibarıyla 'işlevsellik' boyutunu ön plana çıkarırlar (Douglas, 2014, 2018; Finn, 2014; Fabian ve Samson, 2015; Sawhney vd., 2015; Talen, 2015; Spataro, 2016). Örneğin Douglas (2018: 26) kendin-yap kentsel müdahaleleri, "resmi çabalara benzer veya onlardan ilham alan biçimlerde kentsel sokak peyzajını 'iyileştirmeyi' amaçlayan küçük ölçekli ve yetkisiz ancak kasıtlı olarak işlevsel ve yurttaşlık bilincine dayalı (*civic-minded*) fiziksel müdahaleler" olarak tanımlar ve niteliksel olarak grafiti veya siyasi gösteriler gibi 'tahripkar' veya 'reaksiyoner' mekânsal müdahalelerden farklılıklarının altını çizer. Benzer şekilde Finn de (2014: 381) bunları "kentlerin çöze(mediği) kentsel sorunları kent sakinlerinin üstlendiği (...) yenilikçi, sofistike ve düşük maliyetli çözümler" olarak ele alır ve onun üç temel özelliğini ayırır: (1) "[k]entsel alanda karşılanmamış bazı ihtiyaçları gören ve bunlara yanıt veren (...) bireysel kullanıcılar veya küçük gönüllü gruplar tarafından başlatılır, tasarlanır, oluşturulur, finanse edilir ve uygulanır, [dolayısıyla] müdahalenin doğası, belediyelerin katılımından, finansmanından veya yaptırımından kaçınmaktadır"; (2) "kamusal alanda resmi belediye altyapısını taklit etmeye veya artırmaya çalışır [ve] yalnızca estetik veya politik olmaktan ziyade genellikle işlevseldir"; (3) "kendin-yap müdahalelerinden yararlananlar, en azından retorik olarak, genel halktır [ve dolayısıyla bunlar] belirli bir kullanıcıya veya kullanıcı grubuna doğrudan mali fayda sağlamayacak şekilde konumlandırılır ve genellikle kullanım ücreti (...) içermez". Bu nedenle Finn (2014: 382) "bireysel paydaşlara hizmet eden ancak zorunlu olarak ortalama bir şehiriye hizmet etmeyen, kentsel koşullara pratik, düşük maliyetli tepkilerden" oluşan -sokak otomatları, gıda kamyonları, *pop-up* mağazalar ve gerilla reklamcılığı gibi- 'gündelik şehircilik' (Chase vd., 1999) örneklerini bu kategorinin dışında bırakır.

Kentlerdeki yerel grupların kendi kaynaklarıyla, yetkililerden izinsiz ve herkesin kullanımına açık şekilde oluşturduğu ve Sandler'in (2020) ifadesiyle "kentsel mekânların fiziksel ve görsel konfigürasyonunu yeniden şekillendiren maddi müdahaleler" olmaları itibarıyla güçlü bir "tasarla-yap" karaktere sahip olan bu pratikler en popüler örnekleriyle bile oldukça çeşitlidir. Belirli bir kamusal ihtiyacı karşılamaya dönük oluşturulan 'topluluk' ya da 'gerilla' bahçeleri, kaykay ve paten parkları, sokak mobilyaları, bisiklet yolları, yön bulma işaretleri, *pop-up* parklar ve kafeler, yüzme havuzuna dönüştürülmüş çöp konteynırları ve küçük sanat enstalasyonlarının yanı sıra örneğin daha az otomobil odaklı bir şehir ihtiyacını vurgulayan *Park(ing) Day* ya da *Critical Mass* gibi kamusal ihtiyaçları doğrudan karşılamaktan ziyade bunlara dikkat çeken aktiviteler söz konusu aktivizmin en yaygın ve popüler örneklerini oluşturur. Bununla birlikte bazı araştırmacılar bu tür müdahaleleri yalnızca işlevsel olarak sınırlama taraftarı değildir. Grafiti/sokak sanatı, sokak lambaları için kazaklar örmek, 'projeksiyon haritalama', 'flaş mob'lar gibi büyük oranda estetik amaçlı ve dışavurumcu pratikleri de bunlara dahil ederler (Iveson, 2013; Volont, 2019). Dahası bu pratikler, bazı-

larınca bir bütün olarak ‘isyancı’ ya da ‘gerilla’ şehircilik adı altında incelenmekle kalmaz (Hou, 2010), aynı zamanda aktivistlerince de çoğunlukla kısa, çarpıcı ve ‘mizahi’ olmaları itibarıyla amacına ulaşan ancak her halükârda bu pratiklerin ‘gayriresmî’ niteliğini abartan isimlerle anılır ve bu durum söz konusu aktivizme has bir dil ya da jargonun ortaya çıkmasını beraberinde getirir.²

Bu tür kentsel müdahale biçimlerinin bir diğer ayırt edici niteliği de çoğunun internet üzerinden paylaşılan ‘nasıl yapılır’ kılavuzları ve şablonları aracılığıyla hızla yaygınlaşmakla ve hatta bazı örneklerde uluslararası bir boyut kazanmakla kalmaması, aynı zamanda diğer ‘kayıt dışı şehircilik’ türlerinin aksine pek çok şehir yönetimi tarafından hızla sahiplenilmesidir.³ Dolayısıyla resmi düzeyde

² Bu jargonda, sıradan kentsel objelerin (ağaçlar, telefon kulübeleri, elektrik direkleri vb.) renkli örgü gereçleriyle örtülmesi ‘iplik bombalama’; çitlerin üzerinden fırlatılabilecek şekilde tohum, gübre ve kil tozundan oluşan golf topu büyüklüğündeki bileşimlerin yağışlardan sonra çiçek açması için boş alanlara fırlatılması ‘tohum bombalama’; bisiklet şeridi, merdiven, kavşak boyama faaliyetleri ‘boya bombalama’; otobüs durağı gibi çeşitli kentsel mekânlarda oturma ihtiyacını karşılamak üzere yapılan bank ve sandalyeler ‘sandalye bombalama’ ya da ‘gerilla banklama’; çeşitli kamusal mekânların farklı amaçlarla kullanılması ‘mekân korsanlığı’; kamusal ya da özel arazilerde yapılan izinsiz bahçecilik faaliyeti ‘gerilla bahçecilik’; kentsel mekânda yön bulmayı kolaylaştırmak üzere hazırlanan tabela ve işaretler ‘gerilla yol bulma’; kamusal mekânlarda yetkisiz teatral performanslar ‘gerilla tiyatrosu’ olarak adlandırılır (Hou, 2010; Douglas, 2014; Finn, 2014; Mould, 2014; Volont, 2019).

³ Örneğin halka açık caddeleri toplu olarak bisiklet sürerek geçici de olsa arabalardan kurtarma amaçlı bir ‘sivil aksatma’ eylemi olarak ABD’de (San Francisco) başlatılmış olan ‘Critical Mass’ şu anda dünya çapında bisikletçilerin katıldığı 300’den fazla şehirde düzenli olarak gerçekleştirilmektedir. Bir diğer çarpıcı örnek ise 2005 yılında San Francisco sanat ve tasarım kolektifi Rebar üyelerinin, özel olarak şehrin otomobil merkezli gelişimine ve şehir merkezindeki yeşil alan eksikliğine daha genelde ise “daha fazla kentsel açık alan ihtiyacına dikkat çekmek, kamusal mekânın nasıl oluşturulduğu ve tahsis edildiği konusunda eleştirel tartışmalar yaratmak ve (...) kentsel beşeri yaşam alanlarının kalitesini iyileştirmek” amacıyla ücreti ödenmiş sayaçlı bir belediye park alanını (parkmetrenin zaman sınırı olan) iki saat için çimlen, sakı bitkileri ve banklar yerleştirerek halka açık minyatür bir eğlence ve sosyalleşme mekânına dönüştürmesiyle ilk kez başlatılan ‘Park(ing) Day’dir (bkz. www.myparkingday.org). Bu proje sonraki süreçte belediyelerin onay ve katkısıyla hızla yaygınlaşmış ve 2011 yılının (16 Eylül) ‘Park(ing)’ gününde eş zamanlı olarak altı kıtadan 35 ülkenin 162 şehrinde 975 geçici ‘pop-up park’ ya da ‘parklet’in oluşturulduğu uluslararası bir etkinliğe dönüşmüştür (Parking Day, 2011’den aktaran Finn, 2014: 383). Küratörleri bu etkinliği ‘gerilla sanat enstalasyonu’ olarak adlandırsa da (Bela, 2021) ABD’de çok geçmeden pek çok belediye ‘parklet’ proje ve programları oluşturmaya, buna ilişkin ‘nasıl yapılır’ kılavuzları dağıtmaya ve bunların daha ‘kalıcı’ versiyonlarını kentsel peyzaja dahil etmeye başlamıştır (Mould, 2014: 534-535; Bradley, 2015: 95-98). Rebar’ın etkinliğe ilişkin açık kaynaklı ‘nasıl yapılır’ kılavuzunda belirttiği gibi halihazırda düzinelerce ülkenin yüzlerce şehrinde bu etkinlik kapsamında otomobil park yerleri yalnızca halka açık parklar olarak değil aynı zamanda ‘dügün töreni’, ‘ücretsiz sağlık kliniği’, ‘köpek parkı’, ‘cam geri dönüşüm merkezi’, ‘politik kampanya’, ‘ücretsiz bisiklet tamircisi’, ‘sanat galerisi’ gibi kırka yakın amaçla kullanılmıştır (REBAR, 2011). Hızla uluslararası bir boyut kazanan diğer bir örnek ise 2012 yılında Kuzey Carolina’da Matt Tomasulo adlı bir yüksek lisans öğrencisinin, şehir sakinlerinin arabalarından inip yürümelerini teşvik etmek amacıyla tasarladığı ve bürokratik engeller nedeniyle izinsiz olarak pratiğe döktüğü, insanları yerel cazibe merkezlerine yönlendiren ve buralara yürümenin ne kadar

izinsiz ve kayıt dışı yürütülmeleri genellikle bu aktivizmin tanımlayıcı unsurlarından biri olarak görülse de diğerlerinden farklı olarak bunlar gerçekte “yumuşak” bir müdahale, değişim ve “ihlal” telkin eder (Mould, 2014). Bu yapılarıyla zorunlu olarak politik olmadıkları gibi çoğunlukla “şehirlerin statükosunu bir ön koşul olarak kabul eder ve genellikle bunlara dokunmadan” müdahalelerine alan açmaya çalışırlar (Sandler, 2020). Bu nitelikleri kendin-yap kent aktivizmini tarihi daha eski ve kapsamı çok daha geniş iki ‘taban şehirciliğinden’ daha kategorik olarak ayırmayı mümkün kılar. İlk olarak bunlar resmi kamusal düzenlemelerin dışında gerçekleştikleri için ‘kayıt dışı şehircilik’ (Mukhija ve Loukaitou-Sideris, 2014) içinde yer alsa da bunun oldukça sınırlı bir kısmını ihtiva eder ve dahası ‘kayıt dışı şehircilik’ için karakteristik bir nitelik olarak düşük gelirli toplulukların temsil ettiği faaliyetler olarak nitelendirilemez. Hatta pek çok popüler ya da ‘viral’ örnekleri itibarıyla kendin-yap müdahaleleri daha ziyade orta ve üst sınıf katılımcıları içerir. Benzer şekilde Hou’nun (2010) ‘isyancı’ ya da ‘gerilla’ şehircilik olarak adlandırdığı müdahalecilik biçimleri de kendin-yap aktivizmini içerse de ondan çok daha geniş bir aktivite yelpazesine işaret eder. ‘İsyancı/gerilla şehircilik’ adı altında Hou (2010: 13-14) yalnızca “terk edilmiş veya yeterince kullanılmayan kentsel mekânların yeni ve kolektif işlevler ve araçlar için uyarlanması ve yeniden kullanılması” gibi alışılmadık kendin-yap *geri kazanma* pratiklerini değil, *çoğullaştırma* (belirli etnik grupların kamusal alanın anlamını ve işlevini dönüştürerek daha heterojen kamusal mekânlar yaratması), *ihlal* (geçici işgal yoluyla özel ve kamusal alanlar arasındaki resmi sınırların ihlali veya aşılması), *açığa çıkarma* (kentsel peyzajlardaki gizli veya gizil anlamların ve hatıraların aktif olarak yeniden yorumlanması yoluyla kamusal mekânın yaratılması ve yeniden keşfedilmesi) ve hatta *karşı koyma* (kamusal mekânda haklar, anlamlar ve kimlikler üzerinden mücadeleler) şeklinde kategorize ettiği pratikleri de içerecek şekilde çok geniş bir kapsamda ele alır. Yer yer kendin-yap müdahaleler olarak da değerlendirilen bu daha kapsamlı boyutuyla, örneğin ‘metro partisi’ (*circle line party*) gibi ‘mekân korsanlığı’ eylemleri, uluslararası yastık savaşı günü, ‘brandalizm’ adı altında İngiltere’nin çeşitli kentlerinde reklam panolarına el konulması gibi ‘kendin-yap’ içerisine sokulması muhtemel eylemlerin yanı sıra vatandaşların protesto amaçlı şehrin gözde mekânlarında gerçekleştirdikleri ‘uyuyakalma’, ‘kamp kurma’ ve ‘işgal’ eylemleri (Hou, 2010; Fabian ve Samson, 2015) ve hatta sadece belirli kesimlerin doğrudan ekonomik faydasına

---

süreceğini gösteren ucuz ve sökülebilir işaret sistemidir. Bu tabelalar da benzer şekilde yalnızca şahsın yaşadığı şehrin yetkilileri tarafından hızla benimsenmekle kalmamış, ardından kendi şehirlerinde benzer tabelalar asmak isteyenler için oluşturulan bir ‘nasıl yapılır’ sitesi (www.walkyourcity.org) ve bu siteden binlerce kişi tarafından indirilen şablonlar sayesinde pek çok şehirde yaygınlaşmıştır (Hurley, 2016).

olacak şekilde yardım amaçlı ‘gıda kamyonlarından, taklit giysi ve teknoloji satışına, kayıt dışı konut yerleşimleri geliştirilmesinden sokak satıcılığına kadar (Hou, 2010; Elder ve Gerlak, 2019) gayriresmî olması dışında çok az ortak niteliği olan pek çok faaliyet bu kapsam içine sokulabilmektedir.

Kuramlaştırma Çabaları: ‘Şehir Hakkı’, ‘Katılım’, ‘Kamusal’ ve ‘Müşterekler’

Her ne kadar ‘izinsiz’ ve ‘kayıt dışı’ yürütülseler de çoğunlukla politik olarak ılımlı, sınıfsal olarak üst-orta sınıflarca temsil edilen, bir toplumsal hareket olmayacak kadar geçici ve parçalı ve dahası işlevsel ve estetik yönleriyle giderek şehir yönetimlerinin yakın ilgisine konu bu tip bir aktivizmin konuyla ilgili literatürde, tüm bu niteliklerine tezat teşkil edecek bir şekilde, çoğunlukla ‘zorlama’ radikallik iddialarının ve direniş anlatılarının eşlik ettiği kuramsal yaklaşımlar çerçevesinde ele alınması oldukça yaygın bir tutumdur (Douglas, 2014; Devlin, 2018). “Kentin ne için ve kimin için olduğu” (Iveson, 2013; Fabian ve Samson, 2015) ya da “kamusal mekânla ilişkisinde halkın hak ve sorumluluklarının neler olduğu” (Finn, 2014: 390) gibi sorulardan hareketle bu kuramsal yaklaşımların bir kısmı, Henri Lefebvre’in ‘şehir hakkı’ başta olmak üzere ‘diferansiyel mekân’ ve ‘deneysel ütopya’ gibi kavramlarına yaslanır (Devlin, 2018). Öncelikle, bu aktivizme yönelik giderek artan resmi ve anaakım mesleki ilgiye bakılmadan bunların, Lefebvre’in (2014) ‘soyut (ya da tasarlanmış) mekân’ ve ‘diferansiyel mekân’ ayrımı üzerinden kolaylıkla ikincisi içerisine yerleştirildiği görülür. Buradaki ‘soyut mekân’, şehirleri şekillendirmek ve içindeki sosyal ilişkileri düzenlemek üzere plancılar, mimarlar ve diğer uzmanlar tarafından oluşturulmuş, kentsel mekânın kullanım biçimlerini sınırlandıran ve hiyerarşik olarak yapılandıran mekânsal boyutu ifade ederken, ‘diferansiyel mekân’ ise soyut mekânın bu hiyerarşi ve sınırlamalarının dışındaki kentin yaşanan ve algılanan ‘gerçek’ kullanımını ifade eder. Bu tür bir mekânsal ayrım, şehrin “[ç]eşitli yollarla (zorlama, terör, ideolojik ikna) sağlamlaştırılmış yapılar[ı] arasında bile yarıklar, kimi zaman da uçurumlar” ve her hâlükârda “olanağın yüzer gezer ya da dağınık öğelerini” içeren “boşluklar” olduğu (Lefebvre, 2018: 129), dolayısıyla da onu bütünsel olarak düzenlemeye dönük çabaların asla başarısız olmadığı ve her zaman “potansiyel olarak ‘şehirlerin içerisinde şehirlerin’ var olduğu” (Iveson, 2013) fikrine dayanır. Tam da bu boyutuyla Lefebvre için bu ‘boşluklar’, soyut mekânın oluşturduğu hegemonik sosyo-mekânsal ilişkilerden kaçabilme ve hatta ona meydan okuma ve dönüştürme ‘olanağını’ içinde barındırır. İşte kendin-yap aktivizmin kentsel mekânları farklı kullanımlar için yeniden sahiplenmesi ve dönüştürmesinin önemi, örneğin Bach ve McClintock’a (2021) göre, yukarıdan aşağıya yapılandırılmış ‘soyut mekâna’ meydan okuyan aşağıdan yukarı ve alternatif bir şehircilik için güçlü bir potansiyel taşımasındandır.

Bununla birlikte teorik ve politik düzeyde kendin-yap şehirciliğinin Lefebvre'den mülhem bir 'şehir hakkı' olarak çerçeveslenebileceğini iddia eden geniş bir akademik literatür vardır (Iveson, 2013; Bela, 2014; Bermann ve Marinaro, 2014; Fabian ve Samson, 2015; Foster, 2020). Lefebvre tarafından Paris'teki 1968 protestoları bağlamında ortaya atılan ve sonrasında David Harvey (2008, 2013) tarafından tekrar yaygın olarak dolaşıma sokulan 'şehir hakkı' kavramı günümüzde genellikle "bireylerin kentsel alanı kolektif kullanım için sahiplenerek geç kapitalizme ve neoliberal kalkınmaya nasıl meydan okuduklarını tanımlamak için kullanılır" (Foster, 2020: 310). Lefebvre'e göre bu kavram, "yalnızca yeterli konut gibi bölüşüme ilişkin hakları değil, aynı zamanda kentsel mekânın farklı, kapsayıcı, metalaştırılmamış kullanımları için üretim ve sahiplenme hakkını da içerir" (Foster, 2020: 324). 'Şehir hakkı'nın bu anti-kapitalist doğasına Lefebvre'den sonra kavramın diğer yorumcuları tarafından da işaret edilmiş ve bu hakkın esasının kentin şekillendirilmesinde "mücadele değeri yerine kullanım değerine öncelik verilmesi" (Harvey, 2008) ya da "kâr için değil insanlar için şehirler" inşa etmek (Marcuse, 2009) olduğu vurgulanmıştır. Kentsel mekânın (yeniden) üretiminin kontrolünü sermaye ve devletten kentte ikamet eden herkese kaydıran ve Harvey'nin (2008) ifadesiyle "şehirlerimizi ve kendimizi (yeniden) oluşturma özgürlüğünü" ifade eden "değerli ama ihmal edilmiş bir insan hakkı" olarak 'şehir hakkı' nosyonu bağlamında kendin-yap müdahalelerinin, açıkça anti-kapitalist olmasa bile gerek sermaye ve devletin şehri şekillendirme otoritesine meydan okuyarak gerekse de alternatif kamusal mekân ve deneyimler yaratarak bu hakkı pratiğe döktükleri ve hatta Lefebvre'in 'deneysel ütopya' dediği şey doğrultusunda post-kapitalist bir tahayyülü canlandırdıkları iddia edilir (Iveson, 2013; Foster, 2020).

Bu doğrultuda kendin-yap aktivizminin, tam da 'şehir hakkı' kavramının işaret ettiği gibi, kentsel mekânın (yeniden) üretiminde kontrolü *de facto* olarak şehir yönetimlerinden yurttaşlara kaydırması sebebiyle daha katılımcı olduğu ve demokratik şehirler için önemli fırsatlar sunduğu düşünülür (Groth ve Corijn, 2005; Hou, 2010; Fabian ve Samson, 2015; Sawhney vd., 2015; Krishnamurthy, 2018). Keza, daha demokratik kentsel mekânlar ve planlama yaklaşımları yaratarak "demokratik olmayan ve tek taraflı planlama vizyonlarına bir yanıt" olduğu (Groth ve Corijn, 2005: 522), bunlar aracılığıyla daha yeni ve ilerici kentsel planlama yaklaşımlarının test edilebildiği (Iveson, 2013) ve yukarıdan aşağıya kentsel planlamaya karşı "daha esnek, demokratik ve dinamik bir şehri" mümkün kıldığı ileri sürülür (Douglas, 2012). Bunlar, kentsel planlama ve tasarım yetkisini geçici de olsa şehir yetkilileri ve özel girişimcilerden vatandaşlara kaydıran (Groth ve Corijn, 2005; Sawhney vd., 2015), vatandaşların şehir üzerinde hak iddia ettikleri (Iveson, 2013; Bela, 2014; Fabian ve Samson, 2015) ve hatta potansiyel olarak yeni kentsel vatandaşlık biçimlerine gebe (Holston, 2013) müdahaleler olarak değerlendirilir. Dahası örneğin Bach ve McClintock'a (2021: 3) göre bu müdahalelerin dönüştürücü potansiyeli, "kapitalist kentsel mekânı dönüştürme ve baskın

sosyo-mekânsal düzene meydan okumalarında” değil, daha ziyade “katılımcıların iş birliği içinde karşı hegemonik tahayyülleri dile getirdikleri ve (...) kolektif öz-yönetim becerilerinde ustalaştığı siyasi özne oluşum alanları olarak işlev görmesinde yatar”. Katılımcılar, süreç içerisinde yeteneklerini geliştirmeleri, yaklaşım ve faaliyetleriyle tanınırlık kazanmaları ve başkalarının davranışlarını etkilemeleri suretiyle “pratik güç” (*power-in-practice*) ya da ‘pratik otorite’ kazanırlar (Abers ve Keck, 2013: 6’dan aktaran Elder ve Gerlak, 2019: 47).

Bu müdahaleler, diğer taraftan, uzun süredir pek çok şekilde ve çok yoğun olarak analiz edilen çağdaş toplumdaki yaygın bir eğilim bağlamında tartışılır: Kamusal alanın, kamusal yaşamın, kamusal mekânın ya da bir bütün olarak kamusal yaşamın erozyonu ya da çöküşü (Sorkin, 1992; Sennett, 1996; Mitchell, 2009; Davis, 2011). Özellikle birkaç on yıldır, yalnızca şehirlerdeki resmi kamusal mekânları değil ‘gayriresmî’, ‘gündelik’, ‘kendiliğinden’ ve daha ‘canlı’ kamusal mekânları da tehdit eden ve (alışverişi merkezleri, plazalar, güvenli siteler gibi) giderek daha fazla özel mülkiyet, metalaşma ve yeni kontrol biçimleri ile karakterize edilen yaygın özelleştirme baskısı, tüketime dayalı bu tek boyutlu ilişki ve mekânsallığa alternatif ilişkilere, mekânlara ve ifadelere olan ilgiyi hiç olmadığı ölçüde artırmıştır. Hou’ya (2010: 1) göre kendin-yap müdahaleler, kentsel kamusal mekanların giderek daha fazla özelleştirilmesine ve yok olmaya yüz tutmasına karşı “küçük ama ısrarlı meydan okumaları” temsil eder. Dahası bu hareketlerin yalnızca alternatif kamusal mekânlar için değil, aynı zamanda yeni kamusal yaşam biçimleri için de önemli fırsatlar sunduğu ve “şehirlerin sosyal etkileşim kapasitesini geliştirdiği” iddia edilir (Bermann ve Marinaro, 2014). Bunların çoğu yalnızca “özgünlük” yaratarak “toplumsal yaşamın estetize edilmesinde pay sahibi” değildir, aynı zamanda “yeni anlamlar üretme, sosyalleşme ve müzakere etme yolları için arenalar sağlayarak” hem aktivistlerin hem de kullanıcıların bir arada “kentselliği yeniden şekillendirdiği sosyal etkileşim ve diyalog” kanalları oluşturur (Fabian ve Samson, 2015: 15-16). Kendin-yap müdahaleler “unutulmuş mekânları anlamlı mekânlara” dönüştürmesinin yanı sıra uygulayıcılar arasında bir tür “yoldaşlık etiği” yaratır (Holleth ve Vivoni, 2020). Bunlar, “katılımcıların kendilerini ve topluluklarını farklı şekilde hayal etmelerini sağladığı” gibi “ideoloji ve kimlik farklılıklarına rağmen, giderek daha fazla kolektif sosyal ve ekonomik projelere yönelik arzuları” tetikler (Foster, 2020: 323). Elder ve Gerlak’a (2019: 50-51) göre de “kendin-yap şehirciliğinin gerçek gücü yarattığı toplulukta yatmaktadır” ve “basit bir kendin-yap hareketini Kendin-Yap Şehirciliğine dönüştüren” şey, çeşitli düzey ve biçimlerde ortak bir amaç, vizyon ya da kimlik etrafında benzer düşünen ve faaliyet yürüten bireyleri bir araya getirmesi, yani “topluluk inşası”dır.

Diğer taraftan son zamanlarda kentleri ve kentsel mekânı ‘müşterek’ (Harvey, 2013; Stavrides, 2016, 2017) ya da ‘ortak zenginlik’ (Hardt ve Negri, 2011) olarak tanımlayan bir literatür üzerinden kendin-yap müdahaleleri hem mekânsal

hem de ilişkiel düzeyde bir 'müşterekleşme' biçimi olarak tanımlayan araştırmacılar da ortaya çıkmıştır (Bradley, 2015; Bresnihan ve Byrne, 2015; Eynaud vd., 2018; Volont, 2019). Başlangıçta kırsal alandaki ortak kullanıma konu olan (meralar, balıkçı suları ve ormanlar gibi) fiziksel arazi ve kaynaklardaki özelleştirme ve devlet kontrolüne karşı mücadelelere odaklansa da son yıllarda müşterekler söylemi, benzer tehditlere karşı kentsel müşterekleri kapsayacak şekilde genişlemiştir. Yaygın olarak müşterekler kavramının aynı anda üç temel unsuru içerdiği söylenir: (1) "İnsanların ihtiyaçlarını karşılamanın metalaşmamış araçları olarak...*ortak havuz kaynakları*"; (2) "bu kaynakları paylaşan ve bu kaynaklara erişim ve kullanım kurallarını kendileri tanımlayan...*topluluklar*"; ve (3) "müşterekleri yaratan ve yeniden üreten toplumsal süreç olarak 'müşterekleşme' fiili" (De Angelis ve Stavrides, 2010: 2). Volont'a (2019) göre belirli örnekleriyle kendin-yap hareketler müştereklerin bu üç kurucu unsurunu da bünyesinde taşır: Kentsel müşterek mekânlar (kaynak), kendin-yap grup ya da dernekler (topluluk) ve birlikte tasarım ve birlikte yönetim (süreç)... Dahası yazara göre bu müdahaleler "eşik mekânsallık" (paylaşılan kentsel mekânının kullanıcılar için açık ve kapsayıcı olması), "değer" (kentsel mekânın mübadele değeri yerine kullanım değerine odaklanma) ve "meşruiyet" (kentsel mekândaki fiziksel müdahalelerin benimsenmesi) gibi müştereklere ait diğer olasılık ya da potansiyelleri de bünyesinde taşır. Nihayetinde Volont (2019: 258) kendin-yap şehircilik alanını çapraz kesen özelliğin "paylaşılabilir, deneyimlenebilir veya ortak olarak kullanılabilir" şehir mekânları yaratarak "doğrudan ya da dolaylı kentsel müşterekler üretmek" olduğunu söyler: "Kamusal alanda fiziksel izler/değişimler bırakan ya da bunların kullanımlarını ustaca değiştiren kendin-yap şehirciler" yalnızca "müşterekleri genişletmekle" kalmaz, aynı zamanda bizatihi "en üst düzey çağdaş müşterek olarak şehri kimin değiştirme hakkına sahip olduğu ve onun nasıl görünmesi gerektiği konusundaki tartışmaları da alevlendirerek" şehir hakkı kavramını gündemde tutar (Volont, 2019: 259).

Kendin-Yap Kent Aktivizmini Bağlamsallaştırmak

Tüm bu kuramsallaştırma çabaları da dahil olmak üzere konuya ilişkin literatürün bir diğer karakteristik özelliği, söz konusu müdahaleleri çoğunlukla 'Kuzeyli', 'güncel', 'popüler' ve 'eğlenceli' örnekler üzerinden hem tarihsel hem coğrafi hem de sosyolojik olarak oldukça dar bir bağlamda ele alma eğilimidir. Örneğin Devlin'e (2018) göre, sadece kendin-yap şehirciliği değil daha genel olarak 'kentsel kayıt dışılık' üzerine Kuzey literatürüne hâkim olan ve yaygın düzeyde "kavramsal ve analitik belirsizlik ve tutarsızlıkla" malul bu dar bakış açısının tek handikabı, bu konuda çok daha eski ve kapsamlı bir deneyime ve literatüre sahip olan küresel Güney'den bütünüyle kopuk bir şekilde ilerlemekle kalması değildir. Aynı zamanda, devletin kentsel mekânı insanların ihtiyaç ve arzularına göre yukarıdan aşağı şekillendirme becerisine karşı aşırı bir şüphecilik ve buna karşılık

kentsel mekânın üretiminde vatandaşların öncülük ettiği aşağıdan yukarı her çabanın “yüceltilmesi” ortak teması etrafında meseleyi basit bir devlet-yurttaş antagonizmasına sıkıştırma ve bu sorunsal üzerinden gerek yapılaş amaçları gerekse de sınıfsal ve siyasi öznellikleri açısından birbirinden çok farklı profillere sahip pek çok pratiği birbirinden ayırmadan aynı kefeye koyma eğiliminde olmasıdır. Dahası aynı dar bakış açısı çoğunlukla güncel ve popüler olana odaklanarak konuyu tarihsel kopuş ve süreklilikler çerçevesinde ve dolayısıyla daha geniş bir tarihsel bağlamda ele alamaya da izin vermez. Oysa geniş anlamıyla ‘kayıt dışı şehircilik’ örnekleri bir tarafa, günümüzde ‘kendin-yap’ ya da ‘taktik’ şehircilik olarak adlandırılan şey bile tarihsel olarak bunlara yönelik mevcut bilimsel ilgi-den çok daha eskiye dayandığı gibi (Douglas, 2014; Talen, 2015; Silva, 2016), yalnızca küresel Kuzey’in kentlerinde değil küresel Güney’in yoksul şehirlerinde de çeşitli popüler isimlerle etiketlenilmeden uzun zamandır yaygın olarak (Portes vd., 1989; Simone, 2010) ve günümüzde de artarak varlığını devam ettirmektedir (Rodrigues, 2019).

Söz konusu müdahaleleri çok daha kapsamlı bir tarihsel bağlama oturtmak bu çalışmanın amacını ve sınırlarını aşsa da tarihsel olarak bunlardaki görece ‘yeni’ ve ‘güncel’ olanın mahiyetine ilişkin çeşitli tespitler yapmak mümkündür. Her şeyden önce günümüz dünyasında ‘kendin-yap’, bir kentsel aktivizmi oldukça aşan çok daha yaygın bir fenomene işaret eder. Tarihsel ve toplumsal düzeyde insanların bireysel ya da toplu olarak ihtiyaç duydukları mal ve hizmetleri bizzat kendilerinin yapması/karşılması insanlık tarihi kadar eski olsa da bunun gerçekten ‘müstakil’ bir anlam kazanması kuşkusuz ki her düzeyde iş bölümünün ve piyasaların bütün topluma yayıldığı, yani ‘bir başkasının senin yerine yapmasının’ sıradan bir hal aldığı modern kapitalist dönemin bir ürünüdür. Ancak modern kapitalist toplum prensipte insani ihtiyaçların neredeyse tümüyle piyasa dolayısıyla karşılanmasına dayalı bir yapı arz etse de 19. yüzyıla başlayan ve özellikle 20. yüzyılın ortalarıyla birlikte doruk noktasına ulaşarak sonradan ‘refah’, ‘sosyal’ ya da ‘Keynesçi’ gibi sıfatlarla anılan devlet modeli ve bileşenlerini de gerek ‘kamusal ihtiyaçların karşılanması’ gerekse de ‘piyasa başarısızlıklarının telafisi’ yükümlülüğüyle hiç olmadığı kadar yaygınlaştırmıştır. Dolayısıyla ‘satın almak yerine kendin yap’ ya da ‘yerel/merkezi hükümet yerine kendin yap’ gibi alternatiflere işaret etmesiyle bu fenomenin tam da bu süreçte gerçekten de müstakil bir anlama kavuştuğu söylenebilir. Bununla birlikte modern kapitalist dönemin bu ayırt edici niteliğine karşın günümüzde ‘kendin-yap’ın bu müstakil anlamının bambaşka bir boyut kazandığına ve kavramın başlı başına küresel bir fenomene dönüştüğüne de şüphe yoktur.

Günümüzde ‘kendin-yap’ ya da neredeyse herkesin bildiği kısaltılmış ve mar-kalaşmış adıyla ‘DIY’, çoğunlukla ‘satın almak yerine kendin yap’ formuyla hiç kuşku yok ki en parlak dönemini yaşamaktadır. Konuya özel TV ağ, kanal ve şovları, kitaplar ve süreli yayınlar, profesyonel ya da amatör internet site, blog ve

video kanalları, resmi ve özel kurslar günümüzde ilgililere sınırsız alanda kendi kendine nasıl yapılacağını öğrenmeyi ve öğretmeyi olanaklı hale getirmiştir. Ancak 'kendin-yap kültürünün' bu denli yaygınlaşması, salt buna aracılık eden özellelikle yeni medya teknolojilerindeki yükselişle açıklanamaz. Bunun arkasında sanılandan daha kompleks ve birbiriyle ilişkili teknolojik, sosyo-ekonomik, siyasi ve psikolojik süreçler yatar. Bir yanıyla bireylerin neoliberal dönemde neredeyse sıradanlaşan ekonomik krizlere bireysel bir yanıt olarak giderlerini azaltıcı ya da gelirlerini artırıcı alternatifler araması gibi ekonomik, diğer bir yanıyla piyasa alanının kitlesel tüketim, ticarileşme, yabancılaştırma, homojenleşme dayatmalarına ve bunun ortaya çıkardığı beşeri ve ekolojik tahribatlara karşı bireysel ya da topluluksal bir kaçış ya da karşı çıkış gibi daha siyasi ve sosyolojik etkenlere dayanır (Liss-Marino, 2014). İnsanları medya karşısında salt izleyici ya da yorumlayıcı olmaktan çıkararak bizzat içerik üretme, değiştirme ve dağıtmasını mümkün hale getiren yeni medya teknolojilerinin beraberinde getirdiği "paylaşma etiği" gibi yeni sosyalleşme biçimlerinin yanı sıra merak duygusu ve fail olma ya da iz bırakma güdüsü gibi daha psikolojik motivasyonlarla da bağlantılıdır (Fabian ve Samson, 2015: 5). Diğer yandan kendin-yap, yer yer endüstriyel üretim karşıtı saiklerle anılsa da bu alandaki ilgiyi teşvik eden ve kâra çevirmeye çalışan devasa bir sektör de yaratmıştır. Dijital dünyada bu faaliyetlerin reklamcılar tarafından desteklenmesi yalnızca buradan elde ettikleri gelirleri birincil gelir kaynakları haline getiren ve dolayısıyla amatörlüğü profesyonelliğe, boş zamanı ve hobiye işe dönüştüren geniş bir kesimi ortaya çıkarmakla kalmamış, aynı zamanda bu faaliyetlerin çoğunun mal ve malzeme tedariği gerektirmesi irili ufaklı pek çok firmanın bu alana yönelmesini beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla tüm bunlar, kendin-yap kültürünün, bir yandan "[k]itlesel üretimin, tüketiciliğin ve ticarileşmenin egemen olduğu bir dünyadaki (...) sessiz bir politik dalgalanma" olarak yüceltilirken (Faythe Levine'den aktaran Liss-Marino, 2014: 5), diğer yandan tam tersine "[y]aptığınız şeyi satmayı gerektiren (...) [t]icari temelli" ve "sadece tüketim ve pazarlamayı barındırmakla kalmayan, aynı zamanda onlara dayalı" bir hareket olarak eleştirilmesine yol açmıştır (Walker, 2009: 241'den aktaran Liss-Marino, 2014: 52).

Diğer taraftan 'hükümet yerine' ve çoğunlukla 'hükümete rağmen' formunda bir 'aktivizm' türü olarak 'kendin-yap' da benzer ilişkili süreçleriyle bu fenomenin günümüzdeki genel yükselişinden bağımsız düşünülemez. Kuşku yok ki yeni medya teknolojileri ve bunun yarattığı sosyalleşme biçimleri bunların daha fazla yaygınlaşmasının ve görünürlük kazanmasının arkasındaki itici güçtür. Diğer taraftan benzer şekilde bunları, bir yandan tek tek vatandaşlar düzeyinde "faillığe duyulan özlem; kentsel yaşamın aktif ve politik olarak güçlü bir parçası olma arzusu; sokağın 'kendiliğinden' yaşamıyla romantik bir flört – ya da yeni sosyalleşme ve aidiyet arayışları" (Fabian ve Samson, 2015: 8), diğer yandan neoliberalleşme gibi çok daha etraflı sosyo-ekonomik süreçlerin ve siyasi gündemlerin yansımaları ve dolayısıyla da "hem tabandan gelen 'bir şeyler yapmak' arzusu hem

de aktif toplulukları teşvik etmek ve devlet üzerindeki yükü azaltmak için yukarıdan aşağıya bir yönelimin parçası” olarak düşünmek mümkündür (Bishop ve Williams, 2012: 213; ayr. bkz. Peck, 2005). Örneğin kentsel mekândaki bu tür pratiklerin, politik-ekonomik süreçlerden ve yapısal bağlamlardan ayrı düşünülmeceğini iddia eden Douglas, günümüzdeki biçimiyle kendin-yap kent aktivizmini 1960 ve 1970’lerdeki “neoliberal çağın şafağından” başlatır (Douglas, 2014: 6). Bu yıllar tıpkı başka alanlarda olduğu gibi kent planlaması ve tasarımı alanında da yukarıdan-aşağı, devletçi-modernist, Fordist yaklaşımlara olan güven kaybıyla karakterize edilen, dolayısıyla da kentsel mekânın yukarıdan aşağı düzenlenmesi, disipline edilmesi ve kontrol altında tutulmasına dayalı sosyal düzen ve kalkınma arayışlarının eleştirilmeye ve daha fazla tabana ve yurttaş katılımına dayalı bir kentsel mimari, planlama ve tasarım talebinin dile getirilmeye başlandığı bir tarihsel momente işaret eder (Mayer, 2011; Love, 2013; Finn, 2014; Fabian ve Samson, 2015; Talen, 2015). Neoliberal söylemin piyasa odaklı bir ‘minimal devlet’ ve ‘sivil toplum’ gündemi çerçevesinde sonradan alabildiğine soğurduğu bu ‘özgürlükçü’ ve ‘katılımcı’ eleştiriler kendin-yap savunucularının o dönemden günümüze ana argümanlarından birini oluşturur (Mayer, 2011, 2013).

Douglas’a (2014: 10) göre açık şekilde “neoliberal dönemin bir fenomeni” olan bu hareketler, devlet yatırımlarını azaltma, kuralsızlaştırma, metalaştırma, soylulaştırma ve eşitsiz gelişme gibi bu dönemin şehirlerini tanımlayan yapı ve süreçlere hem bir tepki hem de bunların bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim Brenner (2017: 118) da bu müdahaleleri, işçi sınıfının öznesi olduğu devrimci bir anti-kapitalist dönüşüm bağlamında Lefebvre’nin formüle ettiği ‘şehir hakkı’ kavramını yalnızca “zenginlerle, seçkinlerle ve güçlülerle sınırlandıran bir sınıf projesine dayalı” neoliberal kentleşmenin “parçaladığı” ve “yeniden şekillendirdiği” ve bu nedenle devletlerin ve piyasaların temel kamusal mal ve hizmetleri giderek artan kentsel nüfusa ulaştırmada başarısız olduğu çağdaş şehirlerdeki daha geniş bir “yönetişim krizi” bağlamında ele alır (ayr. bkz. Öner ve Osmanoğulları, 2017; Kuran, 2019). Dolayısıyla kendin-yap aktivizmini, bu dönemde yalnızca yaşam standartları değil gündelik kolektif yaşam deneyimleri ve kamusal mekânla ilişkileri de erozyona uğrayan şehir sakinlerinin bu süreçlere karşı bir yanıtı olarak görmek mümkündür (Mayer, 2011, 2013; Gamez ve Sorensen, 2014). Dahası Heim LaFrombois’e göre kendin-yap şehircilik yalnızca “zayıf (*lean*) bir devletten” ve “finansal yatırım eksikliğinden” değil, günümüzdeki “esnek üretim biçimleri, esnek sermaye birikimi ve kentsel kural ve düzenlemelerin kuralsızlaştırılması” gibi diğer neoliberal gündemlerden de bağımsız düşünülemez: “Çok farklı amaçlarla hareket etseler de hem kendin-yap şehircilerin hem de özel finansal çıkarların ortaklaştığı şey kentsel mekânın kuralsızlaştırılmasıdır” (Heim LaFrombois, 2017: 10). Diğer taraftan her ne kadar bu tip bir aktivizmin başlangıç momentleri olarak 1960’lara ve 1970’lere işaret edilse de daha yakın vadede bunların görünürlüğündeki yoğun artış, neoliberalizmin anaakım

yaklaşımlarda bile meşruiyetinin sorgulanmasına yol açan 2008 küresel finans krizi ve sonraki ekonomik durgunluk süreciyle birlikte söz konusu olmuştur. Örneğin Mike Lydon vd. (2012:2-3'den aktaran Mould, 2014: 532) bu faaliyetlerdeki yükselişin nedenini üç güncel gelişmeye bağlar: 2008'deki büyük durgunluk, değişen demografik yapı ve internetin sivil toplum için bir araç olarak yükselişi... Özellikle ABD ve Avrupa Birliği kentlerinde 2008 küresel finans krizinin hızlandırdığı yerel sermaye kaçışının ve bunun yol açtığı kentsel gerilemenin bir sonucu olarak ortaya çıkan terk edilmiş boş mekân ve binaların sayısındaki artış ve buraların yerel otoritelerden izinsiz olarak "yaratıcı, kültürel ve toplumsal projeler" için "geçici kullanımı" ve yeniden "aktivasyonu" bu dönemle birlikte büyük bir sıçrama yaşamıştır (Deslandes, 2013; Bragaglia ve Rossignolo, 2021).

Aynı zamanda bu süreç, diğer biçimleriyle karşılaştırıldığında 'ihtiyari' ya da 'mizahi' olmaktan açık ara uzak, kentsel düzeydeki 'acil' ve 'zaruri' kamusal ihtiyaçların karşılanmasına dayalı ve küresel Güney'de uzun zamandır rastlanan belirli 'kendin-yap' örneklerinin aynı dönemde gelişmiş Batılı ülke kentlerinde de hiç olmadığı ölçüde yaygınlaşmasıyla karakterizedir.⁴ Özellikle de ABD'deki Detroit gibi başlı başına 'kendin-yap şehri' haline gelmiş sembolik şehirler bunların en çarpıcı örneğini oluşturur ve bu 'fenomenin' yalnızca popüler, 'yaratıcı', 'yenilikçi' ve yer yer ima edildiği şekliyle 'ütopik' biçimleriyle değil tam da Detroit'teki gibi daha 'distopik' örnekleriyle birlikte ele alınması gerekliliğini ortaya koyar. Kimberly Kinder (2016) *Kendin-Yap Detroit: Hizmet Yoksunu Bir Şehirde Var Olanla Yetinmek* adlı kitabında 'kendin-yap'ın diğer popüler biçimleriyle karşılaştırıldığında çok daha 'dokunaklı' bir versiyonunu sunar. ABD'de bir zamanlar otomobil üretim ve montajının merkezi olan Detroit, söz konusu endüstrinin çekilmesinin ardından adeta distopik bir harabeye dönen, devlet ve piyasa başarısızlığının sembolü bir şehir haline gelmiştir. Onlarca yıl süren ciddi yatırım eksikliği ve nüfus azalması, ulaşımın, sokak aydınlatmasının, kamusal alanların bakımının, sosyal hizmetlerin ve güvenlik hizmetlerinin ciddi şekilde erozyona uğramasıyla sonuçlanmış; özellikle 2014 yılında doruk noktasına ulaşan "su kesintileri, ABD şehirlerinde bir yüzyıldan uzun süredir var olmayan halk sağlığı riskleri yaratarak bu sorunları daha yüksek bir boyuta taşımıştır" (Kinder, 2016: 193). Nüfusunun büyük çoğunluğu (% 82) yoksul Afro-Amerikalı, 2012 yılı itibarıyla 80.000 boş konuta ve büyük ABD şehirlerinin ikinci en yüksek suç

⁴ "Batı Avrupa ve Kuzey Amerika kendin-yap söyleminden dışlanmış olan" kendin-yap konut ve yerleşim biçimleri başta olmak üzere (Bermann ve Marinaro, 2014) bunun pek çok örneği vardır. Örneğin, dünyanın pek çok yerindeki (Barcelona, Berlin, Melbourne gibi) şehirler ya da (Brezilya gibi) ülke çapında düzenlemelere ve sübvansiyonlara konu olan 'yağmur suyu toplama' faaliyeti, bu tür politikaların ve altyapının yetersiz olduğu Tijuana (Meksika) ya da Tucson (Arizona, ABD) gibi bir yandan kuraklığın yarattığı su kıtlığı diğer yandan dönemsel aşırı yağışların beraberinde getirdiği seller gibi bir paradoksla baş etmeye çalışan şehirlerde kendin-yap aktivistlerinin suyun yerinde toplanması ve depolanmasına dayalı geleneksel yöntemler kullanarak önyak olduğu hayati bir ihtiyaca karşılık gelmektedir (Elder ve Gerlak, 2019: 46-47).

oranına sahip ve sokak ışıklarının yalnızca % 40'ının çalıştığı ve nüfusun yalnızca % 9'una toplu taşıma hizmetinin verildiği -kitabın alt başlığında belirtildiği şekliyle- “hizmet yoksunu” bir şehir haline gelen Detroit’in (geri kalan) sakinleri bu şartlar altında kentsel hizmetleri kendi kendilerine karşılamak ve “var olanla yetinmek” zorunluluğuyla karşı karşıya kalmışlar ve bu durum şehri, yazarın ifade ettiğiyle, “mükemmel bir kendin-yap şehri” haline getirmiştir: Yeni komşular arama, boş evleri koruma, terk edilmiş mekânları başka amaçla kullanma, bayındırlık işlerini haneleştirme, yerleşim alanlarını denetleme ve yerel bilgi üretme gibi “ortak temin stratejileri” şehirde önemli yer tutar hale gelmiştir. Yazara göre her ne kadar bu faaliyetler “kültürlerarası alternatif iyi yaşam versiyonları” barındırsa da “mevcut piyasa uygulamaları ve hükümet politikaları temel ihtiyaçlarını karşılamadığı için kent sakinlerinin yapmaya zorunlu hissettikleri şeylerdir” ve dolayısıyla çoğu kent sakini için kendi kamusal hizmetini kendi görmek sanıldığı kadar “romantik” değildir (Kinder, 2016: 6).

Kendin-Yap Kent Aktivizminin ‘İçerilme’ ya da ‘Asimilasyonu’

Douglas'ın (2014: 19) işaret ettiği gibi, “bu müdahalelerin yaratıcıları, yalnızca neoliberal süreçler bağlamında hareket etmezler, aynı zamanda hem doğrudan eylemleri hem de daha uzun dönemli etkileri yoluyla bu süreçlerin doğası gereği bir parçası olabilirler”. Bu tespit özellikle 2008 krizi sonrası kentsel gerileme süreci karşısında bir yandan finansal darboğazdan ve kentsel yatırım eksikliğinden muzdarip, diğer yandan şehirlere tekrar sermaye çekme ve ekonomik olarak yeniden canlandırma ihtiyacıyla karşı karşıya kalan şehir yönetimleri açısından bu tip bir aktivizmin oldukça cazip hale gelmiş olmasında anlam kazanır. Özellikle de kriz sonrasında halihazırdaki “kemer sıkma şehirciliğine” eklenen ve şehir yönetimleri açısından “merkezi bir endişe” kaynağı haline gelen “kentsel boşluk sorunu” karşısında (Bragaglia ve Rossignolo, 2021), görmezden gelmek ya da tolerans göstermekten teşvik etmek ve hatta bizzat üstlenmeye kadar çeşitli biçimlerde şehir yönetimlerinin bu faaliyetlere ilgi gösterdikleri görülür (Greco, 2012; Mould, 2014; Fabian ve Samson, 2015; Hurley, 2016). Hurley'nin (2016) belirttiği gibi, belirli örnekleriyle bu müdahaleler artık “yerel yönetimlerin kendileri tarafından kullanılmakta” ve “[v]atandaşların gecenin köründe yapmış olabileceği şeyler, şimdi hükümet çalışanlarının güpegündüz yaptığı ve ardından yerel bloglarla gururla paylaştığı bir şey” haline gelmektedir.

Bu resmi ilgi, bir yandan günümüzün ekonomik yeniden yapılanma ve sanayisizleşme süreçlerinin kentsel alanda ortaya çıkardığı (kentlerin sosyal, ekonomik ve siyasal görünümündeki hızlı değişim; pek çok boş ve atıl alanın ortaya çıkması vs. gibi) sorunların “daha dinamik, esnek ve uyarlanabilir” kentsel planlama ve tasarım biçimlerini gerektirdiğine ilişkin yaygın inançtan (Bishop ve Williams, 2012: 5), diğer taraftan da özellikle 2008 finans krizinin beraberinde

getirdiği ekonomik durgunluk sonrası kentsel sermaye birikimini yeniden canlandırmayı amaçlayan ve aynı zamanda kemer sıkma politikalarıyla da uyumlu “uygun maliyetli” kentsel kalkınma araçlarına duyulan gereksinimden kaynaklanır (Rosol, 2012; Mayer, 2013; Mould, 2014). Şehir yönetimleri tarafından kendin-yap müdahaleler, kentsel mekânları iyileştirmenin “hızlı”, “ucuz” ve “kolay” yolu olarak hiç yatırım yapmadan ya da çok az yatırımla kentsel mekânları yeniden iyileştirmenin “kazan-kazan” yöntemi şeklinde görülür: Tek tek yurttaşlar açısından bunlar sosyal ve yenilikçi faaliyetler için ücretsiz ve erişilebilir mekânlar anlamına gelirken, kullanılmayan arazi sahipleri için mülklerini hasar görmekten ve yasa dışı işgallerden korumanın ve hatta mülklerinin değerini artırmanın, özel yatırımcılar içinse kentsel dönüşüm amaçlı yatırım planlarını önceden tasarlanmanın, bunlara karşı yurttaşların tepkisini test etmenin ve yurttaşları buna hazırlamanın bir yoludur. Ve nihayetinde şehir yönetimleri açısından bunlar, dönüşüm bekleyen boş alanları yeniden canlandırmak için düşük maliyetli çözümler sağladığı gibi, şehrin çekiciliğini ve rekabetçiliğini artırma amaçlı yürütülen ‘yaratıcı şehir’ gibi günümüzün hâkim kentsel paradigmalarına da mükemmel şekilde uyar (Heim LaFrombois, 2017: 2; Bragaglia ve Rossignolo, 2021). Dolayısıyla kriz sonrasında kentsel alanda ortaya çıkardığı olumsuzluklara karşı hem “banliyölerin yayılmasının zararlı etkilerini tersine çevirmenin”, hem “yüksek kaliteli kamusal mekânlar yaratmanın” ve hem de “giderek daha önemli yatırımlar gerçekleştirmenin” bir yolu olarak süreci tersine çevirecek bir fırsat olarak değerlendirilir (Lydon vd., 2012’den aktaran Mould, 2014: 531). Heim LaFrombois’ın (2017: 10) da belirttiği gibi kendin-yap faaliyetlerine şehir yetkilileri ve hatta özel mülk sahiplerinin tolerans göstermesinin sebebi kentsel gerileme sürecinde atıl ve güvencesiz kalan kentsel mekânların “daha kârlı bir şey gelene kadar daha verimli kullanılması” ve dolayısıyla “özel finansal çıkarların serveti sıyıyıp ardından terk ettiği kentsel mekânların yeniden canlandırılmasıdır” ki ancak bu şekilde “özel finansal yatırımlar bu alanlara geri dönebilir ve kendin-yap şehircilerin bu arada yaratmış olabileceği serveti [yeniden] çekip çıkarabilir”.

Dolayısıyla bir yanıyla bu, kentsel mekânın izinsiz kullanımlarının bile “insanları statükoyu gerçekten istikrarsızlaştırmadan çevrelerini şekillendirmede aktif bir rol almaya teşvik eden yeni bir ‘ilerici şehircilik’ içine yerleştirilmesi” anlamına gelir (Bach ve McClintock, 2021: 12). Bazı yorumcular için şehir yönetimleri tarafından kentsel sorunlara yerel olarak elverişli ve düşük maliyetli çözümler doğrultusunda kendin-yap aktivistlerinin “[bu] coşkusunun kullanılması”, vatandaşların fikrini almak gibi geleneksel katılım yöntemlerinin ötesinde onların “daha aktif yollarla yerel mekân tasarımı ve yönetimine dahil olmaya” teşvik edildiği bir “potansiyel fırsat” yaratırken (Finn, 2014: 393-394), bazılarına göre ise şehir yönetimlerince kent sakinlerinin “aktif yurttaşlar olarak kentsel topografyaya katılmaya teşvik edilmesi” hiç de sanıldığı kadar masum bir olgu değildir (Mould, 2014: 536). Pek çok alanda olduğu gibi kentsel planlama, tasarım ve mimaride de hakim bir söylem haline gelen bu ‘katılımcılık’ söylemi, örneğin

Krivý ve Kaminer'e (2013) göre, köklerini 1960'ların radikal gruplarının eşitlik ve madunları güçlendirme amaçlı "devlete karşı" katılımcı taleplerine borçlu olsa da günümüzün neoliberal çağında, devlete rağmen değil daha çok kendi geri çekildiği alanlara "yetkisiz bir sorumluluk" dahilinde bizzat devletin davet ve teşvikiyle ivmelenmiştir. Dahası kendin-yap aktivizme ilişkin anaakım söylemdeki bu 'aktif yurttaşlık' vurgusu, vatandaşları kendi gelişimleri ve refahları için kişisel sorumluluk almaya teşvik eden çok daha etraflı bir neoliberal 'yönetişim biçimi' ya da Foucaultcu bir 'yönetimsellik' (*governmentality*) çerçevesinde bunların ele alınmasına izin verir. Dikkati ve talepleri devletten uzaklaştırarak sorumluluğu sivil topluma, aileye ve tek tek bireylere yükleyen bu (oto-)kontrol ya da 'yönetişim' tarzı ile anaakım kendin-yap söylemindeki "özerklik ve kendini geliştirme" (Dawkins, 2011: 277) ve "bireysel sorumluluk ve kendi kendine yardım (*self-help*)" vurguları arasındaki ortaklıklar dikkate değerdir (Heim LaFrombois, 2017: 10).⁵ Dolayısıyla söz konusu pratiklerin neoliberal kentsel ekonomi politığın bir parçası haline getirilmek suretiyle içerilmesi çabaları, aynı sebeple, Boltanski ve Chiapello'nun (2007) kapitalizmin genişlettiği özerklik alanlarını yeni kontrol biçimleri yoluyla geri kazandığına yönelik tespitinin güncel bir örneği olarak da okunabilir (Mould, 2014: 532).

Kimi araştırmacı ve yorumculara göreyse günümüzde söz konusu müdahalelere ve özellikle de daha 'popüler' ve 'yenilikçi' biçimlerine bu ilgi, neoliberal dönemde devletin sosyal sorumluluklarından el çekmesinin yarattığı boşlukları 'sivil toplumla' doldurma genel yöneliminin ötesinde, kentsel peyzajlara varsıl ve dışlayıcı estetik eklemeye ya da yaratılan farklılığı yüzeysel ve tüketim eksenli araçsallaştırmaya dayalı çok daha kapsamlı bir 'yaratıcı şehir' politikasının doğrudan uzantısıdır (Deslandes, 2013; Mould, 2014; Berglund, 2019). Örneğin Bishop ve Williams'a (2012) göre kentsel 'geçici' mekânların günümüzdeki yaygınlığı, sınıfsal düzeyde 'yaratıcı sınıfa', ekonomik düzeyde 'yaratıcı endüstrilere' ve politik olarak da şehirlerin kendilerini bu sınıfın ve endüstrilerin içinde yer aldığı kültür politikaları yoluyla 'yaratıcı' olarak pazarlama arayışlarına dayanır. Mould'a (2014) göre de özellikle 'taktik şehircilik' adı altında kendin-yap pratiklerinin 2008 finans krizi sonrası kent yönetimleri tarafından sahiplenilerek bir tür 'marka' haline gelmesi, neoliberal kent yönetişiminin kentlerin soylulaştırılmasına yönelik son dönemki yeni gündemi olan 'yaratıcı şehir' söylem ve politikalarıyla doğrudan bağlantılıdır. Tabir olarak muadil kabul edilse de 'kendin-yap'a nazaran daha 'havalı' bir marka olarak 'taktik şehircilik', bu pratiklerin "daha sanatsal ve yaratıcı mekân yaratma" niteliğini öne çıkararak "yaratıcılık

⁵ ABD'de kaykay parkları ile ilgili çalışmasında Howell (2008) kent yönetimlerinin bunların gerek finansmanı gerekse de oluşabilecek yaralanmalar karşısında sorumluluk kabul etmediklerini ve bu tür sorumlulukları kullanıcılara devretmek suretiyle "özellikle kişisel sorumluluk, kendi kendine yeterlilik ve girişimcilik" gibi belirli neoliberal değerleri teşvik ettiğini ve böylelikle hakim paradigmaya uygun olarak "vatandaş-devlet ilişkisini bir hak olmaktan sözleşmeciliğe" doğru kaydirdiğini belirtir.

momentlerini ve alternatif kentsel pratikleri 'yeni Yaratıcı Şehir' hegemonyasına dahil etmek (*co-opt*) üzere 'kentsel stratejinin' en son döngüsünü temsil eder" hale gelmiştir (Mould, 2014: 537). Burada söz konusu olan, kendin-yap pratiklerinin "havalı ve yaratıcı, hatta cüretkar, halkla ilişkiler kokan bir anlatı ile uyumlu bir kentsel 'marka' çıkarmak için" kullanılması ve en azından başlangıçta kapitalist kentsel süreçlere tepki sonucu doğmuş, topluluk odaklı, aktivist ve izinsiz bu faaliyetlerin "siyasi olarak tarafsız ve kapitalizm dostu bir anlatı" dahilinde "kentsel kapitalizmin daha geniş süreçleri doğrultusunda 'fethedilerek' ya da kapsanarak" neoliberal kent stratejileri doğrultusunda anaakımlaştırılması ve "yurttaşlık ve aktivist ethosundan koparılmasıdır" (Mould, 2014: 530 ve 535).

Benzer bir tespitle Spataro (2016: 2-3) kendin-yap aktivizminin radikal versiyonlarını kendin-yap kılavuzlarından özenle eleyen, eleştirelilikten ve siyasetten arındırılmış kendin-yap şehirciliğinin bu "badanalı" versiyonunun, "çeşitli kentsel taktiklerin radikal sosyal tarihini ve coğrafyasını göz ardı" ettiği ölçüde kendin-yap müdahaleler de dahil olmak üzere "kentsel kamusal mekânı insanların mücadele ettiği alanlar olarak kavramsallaştırmakta başarısız" olduğunu söyler. Keza Hou'ya (2020: 119-120) göre de bir zamanlar yasal alanın dışındaki marjinal faaliyetler olarak nitelenen kendin-yap pratiklerinin 'taktik şehircilik' gibi daha popüler isimlerle giderek "daha meşru ve arzu edilen bir araç" ve hatta bir "planlama yöntemi" haline gelmesi, yalnızca bu aktivizmin kentsel mekânın doğasını yaratma ve belirleme hakkıyla olan siyasi bağlantısını tehdit etmekle kalmaz, bu pratikleri belediye kurumları ve kâr amacı gütmeyen kuruluşlar da dahil olmak üzere kurumsal aktörler tarafından gerçekleştirilebilir bir etkinlik haline getirerek, tabana dayalı bir 'kendine yardım' faaliyeti olmaktan dahi çıkarır. Bu durum, onların "toplulukçu yönlerini fiilen susturma" riski taşıdığı gibi (Finn, 2014: 391), inisiyatifin aktivistlerden şehir bürokratlarına doğru kaymasının beraberinde getirdiği "özerklik kaybının" yanı sıra izinler, evrak işleri ve izlenecek yeni kuralların ortaya çıkardığı kısıtlamalar ve zorluklar anlamına gelir (Elder ve Gerlak, 2019). Her halükarda "kendin-yap taktiklerinin stratejik şehir planlamasına entegre edildiği" ve "stratejik olarak araçsallaştırıldığı" bir durumda "tanımlayıcı özellikleri ve özellikle de siyasi güçlendirme potansiyeli tehdit altındadır" (Fabian ve Samson, 2015: 2). Dahası Foster (2020) kendin-yap müdahalelerin yalnızca şehir yönetimlerinin değil özel girişimcilerin de çıkarlarını harekete geçirebildiğini gösteren saha araştırmasında, kendin-yap şehircileri tarafından yaratılan "sembolik değeri" kârlılığa çevirmeye çalışan girişimcilerin kendin-yap şehircileri finansal destekle nasıl önce "paydaşlar" haline getirip sonradan bunların projeler üzerindeki etkilerini asgari düzeye indirdiğinden söz eder.

Kendin-Yap Kent Aktivizminin Sınıfsal Profili

Bütün kentsel kayıt dışılık örnekleri kentsel zorluklara karşı tabandan kaynaklı yasal olmayan çözümlerin örnekleri olsa da gerçekte gerek yapılış amaçları gerekse de siyasi ve sınıfsal öznellikleri açısından birbirinden çok farklı profillere sahiptir. Devlin'e (2018) göre kendin-yap da dahil olmak üzere kentsel kayıt dışılık üzerine günümüz Kuzey literatürünün en büyük handikaplarından biri, "kent yoksullarının temel ihtiyaçlarını karşılamak için giriştikleri eylemler ile daha varlıklı üst ve orta sınıf sakinlerin kolaylık, verimlilik veya yaratıcı ifade için giriştikleri eylemler arasında", bir başka ifadeyle, kayıt dışılığın "ihtiyaçtan" kaynaklı hayatta/ayakta kalma biçimleri ile "arzudan" kaynaklı rekreasyonel biçimleri arasından net bir analitik ayırım ortaya koymadan her ikisini aynı kapsamda kavramsallaştırma ve dahası savunma eğiliminde olmasıdır. Bu iki farklı kentsel kayıt dışılığın "özellikle de devlet eleştirisi eşit derecede güçlü bir ekonomik, ırksal/etnik ve siyasi eşitsizlik eleştirisiyle bir arada yürütülmeden" aynı kapsamda savunulması yalnızca ihtiyaçtan kaynaklı kayıt dışılığı doğuran yapısal sorunları analizin dışına itmekle kalmaz, aynı zamanda "bireyciliği, kendi kendine yardımı ve özelleştirmeyi eleştirmeden savunan neoliberal ideolojiler için bir arka kapı işlevi" görür ve kentsel kayıt dışılığı "bürokratik uyumsuzluk" karşısında basitçe bir 'taktik' ya da "[kentsel] *hackleme*" haline getirir. Dahası bu tür bir sınıfsal 'miyopluk', kent yoksullarının ihtiyaç temelli kayıt dışı pratiklerini düzensizlik, sağlık ve güvenlik riskleri nedeniyle sorunsallaştırırken, üst ve orta sınıfların temsil ettiği arzuya dayalı kayıt dışılık örneklerini eleştirmeden kucaklayan resmi ve anaakım yaklaşımlarla bir arada düşünüldüğünde, tıpkı diğer kentsel kayıt dışılık örneklerinde olduğu gibi kendin-yap şehircilik açısından da oldukça yaygın sınıfsal, ırksal ve cinsel eşitsizlik ve ayrımcılığı gözlerden kaçırma hatta yeniden üretme riski taşır. Kendin-yap aktivizmi açısından bu, kendisini yalnızca beyaz, zengin ve eğitilmiş toplumsal kesimlerin ekonomik, kültürel ve hatta siyasi sermayeleri itibarıyla kendin-yap pratikleri yapmaya daha fazla muktedir olmasında ve dolayısıyla yoksul ve marjinalleştirilmiş grupların bu açıdan dezavantajlı pozisyonunda değil, aynı zamanda ikinci gruptakilerin benzer bazı faaliyetlerinin yaygın olarak 'kendin-yap' ya da 'taktik' şehircilik kategorisinden dışlanma eğiliminde ve hatta yukarıda zikredilen kentsel stratejiler çerçevesinde içerilmeye çalışılan belirli 'kabul edilebilir' kendin-yap faaliyetler dahilinde bile bu kesimlerin karşı karşıya kaldığı ayrımcılıkta gösterir (Howell, 2008; Douglas, 2014, 2018; Hurley, 2016; Kinder, 2016; Heim LaFrombois, 2017; Elder ve Gerlak, 2019; Bach ve McClintock, 2021). Dolayısıyla söz konusu hareketler için yaygın olarak iddia edilen daha özgür ve demokratik kentler için sahip olduğu fırsatlara ya da "şehirleri kapsayıcı alanlara dönüştürme potansiyeline" (Hollett ve Vivoni, 2020: 6) tezat niteliğindeki bu eşitsiz ve ayrımcı karakteri nedeniyle bunların, çoğu zaman "küçük, seçkin bir aktörler grubunun önyak olduğu demokratik olmayan bir kentsel kalkınma gündemi olarak işlev gördüğü" iddia edilir (Heim LaFrombois, 2017: 5).

ABD örneğinden hareketle Douglas, bu aktivizmin sıklıkla iddia ya da ima edildiği gibi demokratik ve özgürleştirici bir güç olmadığını, hatta tam tersi süreçlere işaret ettiğini savunur (2018: 4). Douglas'a göre bunlar, yalnızca soylulaştırmanın ve buna paralel ırk, sınıf ve cinsiyet düzeyinde ayrımcılığın izlerini taşımakla kalmazlar, aynı zamanda soylulaştırma sürecini hızlandırarak ve hatta teşvik ederek "eşitsizliğin mekânsal yeniden üretimini" güçlendirme riski taşırlar (2014, 2018: 103). Yazar, iki genç beyaz üniversite öğrencisinin bir parkta küçük bir bank inşa etmesiyle ilgili hikaye üzerinden şunu sorar: "Hacimlice sosyolojik araştırmalardan ve günlük deneyimlerden biliyoruz ki bu iki öğrenci beyaz olmayan genç adamlar olsaydı, koşullar muhtemelen çok farklı olabilirdi" (2018: 98). Ancak kapsamlı araştırmasında Douglas'ın konuyla ilgili ulaştığı bulgular söz konusu varsayımın ötesine geçer ve bu müdahalelerin, çoğunluğu 'yaratıcı sınıf' olarak adlandırılan kategoriden beyaz, orta sınıf ve çoğunlukla erkek profesyonellerin ayrıcalığı haline geldiğine ilişkin pek çok kanıt sunar. Bu 'ayrıcalıklı' kesimlerin yetkisiz müdahaleleri, hem bu müdahaleler için ihtiyaç duyulan maddi ve kültürel sermayeye sahip oldukları hem de planlama uzmanları, resmi makamlar ve genel olarak toplum tarafından yaratıcılık, yurttaşlık bilinci ya da mahallin gayrimenkul değerini artırma saikleriyle kutlandıkları ve/veya göz yumuldukları için daha kolaydır. Oysa ırk ve sınıf düzeyinde dışlanmış sosyal kesim ve bölgeler bunları yapmak için gerekli imkanlara sahip olmadıkları gibi bu müdahaleleri nedeniyle kolaylıkla cezalandırılabilirlerdir. Bu nedenledir ki ırksal ve sınıfsal düzeyde bu 'marjinal' topluluklar, daha fazla güç ve ayrıcalık sahibi aktörler tarafından yürütülen kayıt dışı kendin-yap müdahalelerin aksine, resmi mekanizmalara ve kurumsal yapılara çok daha fazla duyarlı ve bağımlıdır. Bu yarıma, alternatifleriyle karşılaştırıldığında daha hızlı, kolay ve ucuz olmaları nedeniyle bu müdahalelerin kent yetkililerinin beğenisini kazanmasıyla ve bazı örneklerde resmi projelere dönüşmesiyle birlikte giderek artmıştır. Dahası bu ayrıcalıklı gruplarla yapılan görüşmelerinde yazar, bunların çoğunun eleştirmek şöyle dursun "soylulaştırma süreçlerini kaçınılmaz ve kendi çabalarıyla ilgisiz" olarak gördüğünü kaydeder (2018: 122).

Benzer şekilde ABD'den hareketle Hurley (2016) bu yeni kentsel müdahalelerin "bazen daha yoksul şehir sakinlerinin, özellikle de beyaz olmayanların paahasına zengin topluluklara hizmet etme eğiliminde" olduğundan ve çoğunlukla ilk gruptaki yoksul ve siyahilerin bu tür faaliyetlerinin gerek yerel otoritelerin gerekse de mahalle sakinlerinin direnişiyile karşılaştığından söz eder. ABD'de bunların neoliberal politikalarından ve devletin yatırımlarını çekmesinden en çok etkilenen ve bu tür faaliyetlere en fazla ihtiyaç duyulan yoksul gettolar veya terk edilmiş sanayi bölgelerinden ziyade varlıklı ve yüksek eğitimli kesimlerin öncülüğünde popüler ve soylulaşmaya konu mahallelerde rastlandığı, buna karşın imkanları kısıtlı insanlar için bu tür faaliyetlere katılmanın gerek uzun saatler çalışmak zorunda oldukları için vakitlerinin kısıtlılığı gerekse de kentsel otoritelere karşı gelmenin bu insanlar için çok fazla risk barındırması sebebiyle zor olduğu

ifade edilir (Douglas, 2014: 18). Gamez ve Sorensen (2014) ve Elder ve Gerlak'ın (2019) belirttiği gibi yoksullar, azınlıklar ve mülteciler gibi risk altındaki gruplar, genellikle kentsel iyileştirmeye en çok ihtiyaç duyulan bölgelerde yaşamalarına rağmen kasıtlı olarak bu tür yetkisiz faaliyetlerden mahrum bırakılabilmektedirler. Kaldı ki ekonomik kriz sonucu sanayinin kentten çekilmesiyle ortaya çıkan kentsel gerilemenin kamu hizmetlerinin büyük çaplı kesintiye uğramasıyla sonuçlandığı ve dolayısıyla kentsel hizmetlerin büyük oranda şehir sakinleri tarafından bizzat yapılmak zorunda kaldığı Detroit gibi örneklerde bile “yurttaşlık aktivizmi ve ücretsiz gönüllülüğün sürdürülmesinin zor olduğu ve güvencesiz koşullarda yaşayan birçok kent sakininin bu işleri yapmak için zamanı, parası, becerisi, sağlığı veya inancının olmadığı” belirtilir (Kinder, 2016: 200).

Bu durum, kendin-yap aktivizm özelinde “kimin mekânsal üretimini ayrıcalıklı olduğunu ve kutsandığını” anlamak açısından önemlidir (Hollett ve Vivoni, 2020: 4). Örneğin evsiz birinin kamusal alanda kendine mekân yaratması yetkisiz, tabandan ve yurttaş kaynaklı da olsa, küçük ölçekli, işlevsel, geçici, yaratıcı ve mekâna özgü de olsa, resmi kentsel planlamanın dışında gerçekleşip bunların (örneğin uygun konut ve hizmet eksikliği gibi) çatlaklarını doldurmaya da çalışsa evsizler “genellikle kentsel alanı işgal eden/geri alan diğer kendin-yap şehircilere tanınan kabul ve ayrıcalıklardan aynı derecede yararlanmaz” (Heim LaFrombois, 2017: 11). Marjinalleştirilmiş toplumsal kesimlerin kendin-yap müdahaleleri çoğunlukla “hafif olduğu, kentsel altyapıya girmediği ve sefil yerlerde kaldığı sürece yetkililer tarafından kabul görmektedir” (Bermann ve Marinaro, 2014). Deslandes'ın işaret ettiği gibi çoğu zaman “boş bir binada uyuyan adam, köprünün altındaki kadınlar ve parktaki aileler mekân yaratımlarını [kendin-yap aktivistleri gibi] kayıt dışılığı ve yenilikçiliği nedeniyle kutlayamazlar” (Deslandes, 2012'den aktaran Finn, 2014: 392). Dolayısıyla “kendin-yap şehirciliğinin belirli biçimleri (örneğin, bir sanat projesi için kamusal veya boş alanın sahiplenilmesi) birçok şehirde kutlanır ve resmileştirilebilir veya yasal hale gelebilirken, diğer ‘kendin-yap’ şehircilik biçimleri (örneğin, halka açık veya boş bir alanda uyuyan evsiz bir kişi) yasa dışı ve suçlu muamelesi görür” (Heim LaFrombois, 2017: 7). Hollett ve Vivoni (2020: 4) bu kendin-yap ethosunun “ilgili yapısal değişikliklere dikkat etmeksizin mevcut eşitsizlikleri potansiyel olarak nasıl yeniden üretebileceği” ve “nasıl sosyal değişimden ziyade kurumsal değerlerle daha uyumlu olabileceğinin” altını çizer. Heim LaFrombois'ya (2015) göre de örneğin terk edilmiş bir depoyu işgal etmek ve onu bir sanat topluluğu için yeniden kullanmak, kullanım ile mübadele değeri arasındaki varsayımlara ve yasalara meydan okusa da bu meydan okuma insanların barınağa erişimini sınırlandıran ya da ortadan kaldıran sistemik/yapısal koşullara uzanmaz. Hatta pek çok durumda burada terk edilmiş binayı ekonomik olarak ‘üretken kullanıma geri döndürme’ gibi çok daha dar bir bakış açısı hakimdir. Dahası Finn (2014: 392) “eşitsizlik yaratma veya sürdürme riskinin” yanı sıra kendin-yap çabalarının “[e]stetik, kamu güvenliğine ilişkin algılar ve hatta kültürel değerler konusundaki fikir ayrılıkları” nedeniyle

“sınıfsal ve etnik gerilimler için potansiyel bir parlama noktası oluşturabileceği” konusunda uyarıda bulunur.

Dolayısıyla bazılarına göre aslında burada tam olarak var olan şey ‘yaratıcı şehir’ politikaları doğrultusunda ‘marjinallik’ ve ‘kayıt dışılığı’nın istenmeyen biçimleri aleyhine kendin-yap gibi daha kabul edilebilir biçimlerinin teşvik edilmesidir. Kendin-yap müdahaleler ile terk edilmiş kentsel mekânın diğer marjinal kayıt dışı kullanımları arasındaki sınır, kendin-yap şehirciliğinin mülk sahiplerine sunduğu mülkün korunması ve uzun vadeli değerinin artırılması vaadinin yanı sıra istenmeyen ve verimsiz kentsel fenomenler olarak diğer gruptakilerle mücadele edebilecek “kültürel sermaye kullanımı” yoluyla “değerli ve/veya üretken olma vaatlerinden” kaynaklanır (Deslandes, 2013). Dolayısıyla kendin-yap kentsel müdahalelerin çoğu yalnızca “tehdit edici olarak görülmemesi” nedeniyle değil “arzu edilen liberal ve yaratıcı bir şehir imajıyla örtüşmesi” nedeniyle de şehir otoritelerinin bilinçli olarak görmezden geldiği ve hatta desteklediği bir “toplumsal ayrıcalığa” sahiptir (Heim LaFrombois, 2017: 8). Bu ayrıcalıkları, Mayer’in (2013) ‘yaratıcı şehir’ politikalarıyla uyumlu olarak 2000’li yıllarla birlikte geliştiğini söylediği, “alternatif ve (alt)kültürel aktivizmi teşvik eden yenilikçi politikardan yararlanan [yeni] bir kentsel hareketler sektörünün” ve bu sektörün kurucu unsuru olarak ‘yaratıcı sınıf’ın bir parçası olarak görülmelerinden kaynaklanır. Tıpkı kendin-yap aktivistleri gibi şehir yönetimleri tarafından bunlara, buldukları mekânlara sonrasında yatırımcılar tarafından ekonomik sermayeye dönüştürülecek “kültürel sermaye yüklemelerinin” yanı sıra “öz-yönetim”, “kendini gerçekleştirme” ve “yaratıcılık” gibi ilkelerle kentsel alanı “çekici” ya da “havalı” olarak işaretlemeleri sebebiyle şehirlerin markalaşmasına katkıda bulunan “varlıklar” (*assets*) olarak bakılır.

Kendin-Yap Kent Aktivizminin Politik Karakteri

Kendin-yap kentsel müdahalelerle ilgili anaakım literatürde yaygın olarak karşılaşılan bir diğer husus bunların her halükârda -ve hatta çoğu yorumda ‘alternatif’- bir ‘şehircilik’ olarak tanımlanmasıdır. Bu mekânsal müdahaleler ölçekleri itibarıyla küçük çaplı da olsa, “çok küçük bir müdahalenin çok daha büyük bir organizmayı etkileyebildiği kentsel akupunktur biçimleri” olarak değerlendirilir (Fabian ve Samson, 2015: 4). Crossan vd. (2016: 8) “kolektif bilgi birikimine ve işleri farklı şekilde yapacak [öz]güvene sahip olmak, özellikle de bu ‘yapmak’ baskın uygulamalara meydan okuyorsa, küçük bir şey değildir” diyerek bu mikro müdahaleleri küçümseyenleri eleştirir. Bu müdahalelerin ‘minör’, ‘mikro’ ya da ‘moleküler’ yapısının, onları değersizleştirmek şöyle dursun, neoliberal kentsel mekânda yarattıkları farklılık ve çeşitlilik ile “yapılı çevrelerin amaçlanan anlam ve kullanımlarını oyunbaz bir şekilde altüst ederek” buralardaki ‘majör’ ya da ‘makro’ olanın yapısal bütünlüğünü ve normatif standartlarını sürekli olarak par-

çalayan, sorunsallaştıran ve nihayetinde kentsel alanda “neoliberalizmin sabitliğini bozan” yerinde ve performatif bir ‘mikro-politika’ oluşturduğu iddia edilir (Hollett ve Vivoni, 2020). Dahası Malloy (2009: 21’den aktaran Heim LaFrombois, 2017: 12) bu hareketlerin, “bir rekabet ve mübadele mecrası olarak şehrin baskın yapısında delikler açmaya koyulan kentsel mekânlardaki radikal müdahaleleriyle kapitalizmin kalıntılarını geçici olarak iyileştirdiklerini” belirtir. Benzer şekilde bazı yorumcular bu müdahalelerin, özel mülkiyetin sınırlarını zorlayan ve hatta yeni ortak mülkiyetler oluşturan (Pagano, 2013: 376), “kamusal mekânları metalaştırmadan (...) alternatif sosyal ilişkiler” yaratan (Spataro, 2016) ve hülâsa farklı etkiler, özneler ve mekânlar yoluyla kapitalist mantığın egemen olmadığı deneyimler üretmek (Hou, 2010; Tardiveau ve Mallo, 2014) kapitalist gelişmenin değerlerine ve uygulamalarına meydan okumaya (Holtzman vd., 2007) ya da hiç değilse “kapitalizmin dayatmalarıyla uzun süredir parçalanmış olan, birbirimizle ve çevremizle olan ilişkiyi ve bu ilişkinin ürünlerini yeniden onarmaya” yönelik küçük ama radikal adımlar olduğunu iddia eder (Crossan vd., 2016: 4).

Buna karşın diğer bazı araştırmacı ve yorumcular bu tür bir ‘şehirciliğin’ ve onun savunucularının daha sınırlı sayıda kişinin yararlanmasına konu olan bu ‘mikro’ müdahaleleri hem kentlerdeki daha yapısal sorunların hem de bunları çözebilecek daha ‘makro’ müdahalelerin ve buna yönelik taleplerin önüne koyma eğilimine dikkat çekerek eleştirirler. Örneğin Brenner (2017: 120) anaakımlaştırılmış haliyle bu tür faaliyetlerin, neoliberalizmin ve neoliberal şehirciliğin yol açtığı ya da hızlandırdığı hızlı nüfus artışı, yoğun endüstriyel yeniden yapılanma, yetersiz sosyal ve fiziksel altyapı, artan sınıfsal kutuplaşma, yetersiz kaynaklara sahip kamu kurumları, çoğalan çevresel felaketler ve artan toplumsal huzursuzluk nedeniyle aşırı stres altındaki günümüz şehirlerine “kamuflej” olmaktan başka ne sunduğunu sorar. Doğası gereği geçici ve küçük müdahaleler olmaları itibarıyla bunların modern şehirciliğe alternatif olmaktan uzak olduklarının (Volont, 2019) ve dolayısıyla “şehirlerin ve kentsel mahallelerin karşılaştığı sorunlar için her derde deva olmadıklarının” altı çizilir (Finn, 2014: 395). Hurley’nin (2016) de belirttiği gibi bu tip bir ‘şehircilik’ kapsamlı altyapı ve planlama yatırımlarının yerini tutamayacağı gibi “küçük problemler için bile (...) her derde deva değildir”. Benzer şekilde İspanya örneğinden hareketle Volont (2019: 275) kendinyap projelerinin 2008 emlak “balonunun patlamasından sonra İspanya’nın boş, kullanılmayan altyapı stokunun boyutuna kıyasla hala düşük ölçekli ve yerel” kaldığından söz eder ve her ne kadar “yaratıcı” ve “dönüştürücü” bir potansiyele sahip olsa da yer yer iddia edildiği üzere “kentsel bağlamda devlet ve piyasa başarısızlıklarına ‘yeni bir alternatif’ olamayacağını” altını çizer. Kinder (2016) kent sakinleri tarafından kentsel hizmetleri karşılamamanın ihtiyari bir durumdan çok bir zorunluluk haline geldiği Detroit örneğinde bile bu faaliyetlerin hükümetlerin vatandaşlarına hizmet sağlama sorumluluğunun yerini almadığı konusunda uyarır: Detroit’te bunlar “kendi işini kendi gören şehri yeniden gereksiz kılacak

kurumsallaşmış, profesyonel, ortak hizmetlerin olduğu bir geleceği umut eden insanlar tarafından gerçekleştirilen" faaliyetlerdir (Kinder, 2016: 31).

Diğer taraftan kendin-yap aktivizmin resmi olarak 'yetkisiz' karakteri genellikle onun varoluş nedeninin önemli bir parçası olarak görülse de bu niteliğin söz konusu fenomene atfedilen 'radikallık' ile ne ölçüde örtüştüğü kuşkuludur. Anaakım ve popüler anlatıların çoğunda bile bunlar, "kapsamlı planlama gibi daha geleneksel yollarla vadedilen değişikliklerle alakalı bir (...) hayal kırıklığının" sonucu olarak (Talen, 2015), "bürokrasilerin geleneksel, metodik yollarla acil kentsel sorunları çözmesini beklemek konusunda giderek daha isteksiz" (Finn, 2014) ve dolayısıyla "daha iyi bir şehir için lobi yapmakla yetinmeyen" (Iveson, 2013) kent sakinlerinin, "meseleleri etkin bir şekilde kendi ellerine almalarına ve herhangi bir resmi 'onay' olmadan yerel çevrelerini yeniden yapılandırmalarına" dayanan (Mould, 2014) bir tür "otoriteyi atlatma" (*skirt authority*) girişimi olarak görülür (Kimmelman, 2012). Adams ve Hardman'ın (2014: 1104) işaret ettiği gibi, bu pratiklerle ilgili pek çok 'direniş' anlatısının tersine bunların örneğin 'gerilla bahçeciliği' gibi belirli biçimleri genellikle katılımcıların sandığından "daha az ihlal edicidir" ve "yerel kalkınma hedefleriyle büyük ölçüde uyumludur". Bragaglia ve Rossignolo'ya (2021) göre de kendin-yap aktivizmi "profesyonellik karşıtı" olsa da "açıkça karşı-hegemonik değildir" ve bu yönleri onları "yerel kurumsal politikalara dahil etmeyi kolaylaştırır". Keza Douglas (2014: 13) da birçok kendin-yap uygulayıcısının "kendilerini radikaller olarak görme fikrine dirençli olduklarını" ve "bırakın 'sistemi', yerel otoriteleri bile dönüştürmeye" hiç ilgi duymadıklarını belirterek günümüzdeki kendin-yap aktivizminin 1960 ve 1970'lerdeki ilk örneklerine damgasını vuran toplumsal hassasiyetlerden uzak olduğunun altını çizer. Kinder (2016: 38) Detroit'teki saha araştırmasında görüştüğü kişilerin çoğunun boş mülkleri ve arazileri yeniden sahiplenmelerinin ve bunlara yeni işlevler kazandırmalarının sebebi olarak gösterdikleri gerekçelerin, "mekânı özel kapitalist dayatmalardan kurtarmak" ya da daha eşitlikçi bir motivasyonla değil, tehlikeli gördükleri alanları yeniden kazanmak, "sorunlu insanları" buralardan uzak tutmak ve nihayetinde kendi bölgelerinde de diğer "normal" mahallelerdeki gibi iyi işleyen bir konut piyasasını yeniden oluşturmak olduğunu söyler.

Kuşkusuz ki günümüzde pratiklerini daha geniş siyasi gündemlerle ilişkilendiren ve açık siyasi motivasyonlarla hareket eden kendin-yap aktivizmi örnekleri de vardır. Ancak bu tür bir 'şehirciliğin' çoğu zaman neye karşı olduğu daha açık olsa da daha kapsamlı ve yapısal bir şehircilik adına tam olarak neyi murat ettiği o kadar açık değildir. Gerçekte bu tür müdahaleleri, 'şehircilik' olmaktan ziyade, pek çok yorumcunun zımnen kabul ettiği gibi bir tür 'anti-şehircilik' olarak nitelendirmek daha yerinde olur. Örneğin Campo (2016: 389) bunları "neoliberal dünya için iyi konumlanmış ve daha büyük ve daha geleneksel planlama girişimlerine dahil edilebilir bir karşı-şehircilik (*counter-urbanism*)" olarak nitelendirir.

Çoğunlukla “kentsel planlama ile en sık ilişkilendirilen türden yukarıdan aşağıya, sermaye yoğun ve bürokratik olarak onaylanmış kentsel değişime doğrudan muhalefet” (Talen, 2015) ya da “yaratıcılık, esneklik, hayal gücü ve etkinlikten yoksun olarak algılanan bir planlama statükosuna karşı bir tür yumuşak isyan” (Finn, 2014) nitelikleriyle ön plana çıkarılan bu hareketler, günümüzün neoliberal kent stratejilerinin ‘araçsallaştırmasına’ maruz kalmadıkları durumda bile ‘mikro’ ve parçalı yapıları/müdahaleleriyle ‘küçük karşı koymalardan’ öteye geçmezler. *Şehir Hakkı* isimli eserinde Lefebvre, kendin-yap müdahalelerdeki gibi kentlerin tabandan çeşitli sahiplenme biçimlerini içeren, yukarıdan aşağı bütünsel düzenlemeye dirençli “tesadüfi olmayan boşluklar”dan söz ederken bu ‘boşlukların’ kendi başlarına bırakıldığında doğrudan bir toplumsal dönüşümün nüveleri olamayacaklarını açıkça belirtir. Lefebvre’ye göre bunlar “[o]lanağın yüzer gezer ya da dağınık öğelerini içermekle birlikte, bunları bir araya getirecek güce sahip değildir” ve bu “olanağın koşulları” ancak söz konusu öğeleri toplumsal bir destek ve politik güçlerle “birleştirmek” suretiyle bir araya getirecek “radikal bir başka-laşım sürecinde ortaya çıkabilir” (2018: 129-130).

Dolayısıyla da daha geniş kentsel siyasi gündemler ve yapısal sorunlar etrafında tek tek enerjilerini ‘birleştirmedeği’ sürece bunların ya bu sorunlara yönelik daha ‘makro’ müdahale ve taleplerin önündeki engellere (Finn, 2014) ya da bunları örten ‘kamuflejara’ (Brenner, 2017: 120) dönüşmesi daha muhtemeldir. Örneğin Finn’e (2014) göre bu tür bir “yetkisiz (*vigilante*) şehircilik”, kentlerin makro ölçekteki “uzlaşma, kamu güvenliği, eşitlik, verimlilik, kentsel sistemlerin koordinasyonu” gibi hedeflerinin yanı sıra “dikkatli ve üzerinde düşünülmüş uzun vadeli planlama ve kentsel tasarım stratejilerini” de karmaşıklaştırma ve hatta tehdit etme riski taşır. Brenner’a (2017: 116) göre ‘kendin-yap’ ya da ‘taktik’ şehircilik savunucularının “keskin planlama karşıtı retoriği” ve “geniş ölçekli, daha uzun vadeli, kamu tarafından finanse edilen reform programlarından ziyade kayıt dışı, artımlı seferberliklere öncelik verme eğilimleri” bir arada düşünüldüğünde bunların, neoliberal şehirciliğe karşı koymak ya da onu dönüştürmek bir yana onun “yıkıcı sosyal ve mekânsal etkilerinin bir kısmını geçici olarak hafifleterek (veya belki de yalnızca değiştirerek) neoliberal şehirciliği desteklemesi daha muhtemel görünmektedir”. Brenner, iddia edildiği gibi gerçekten neoliberal şehirciliğe ‘alternatif’, ‘uzun vadeli’ ve ‘ilerici’ bir ‘şehircilik’ olması için bunların; (1) piyasa yönelimli devlet politikalarının kamu kurumlarını nasıl aşındırdığını eleştirmesi, (2) mekânın üretimini, kullanımını ve sahiplenilmesini düzenleyen kolektif olarak bağlayıcı kurallar sistemiyle daha sistematik bir şekilde ilgilenmesi ve (3) hükümet kurumlarınca yasal, demokratik, meşru, hesap verebilir, şeffaf, kamusal çıkar odaklı ve adil bir vergi rejimi aracılığıyla finanse edilen -barınma, ulaşım, eğitim, kamusal alan, sağlık hizmetleri vb.- yatırımların da taktik, akupunktur projeler kadar önemli olduğunun bilinciyle daha kapsamlı taleplerde bulunması gerektiğinin altını çizerek. Gerçekten ‘alternatif’ bir şehircilik

arayışı, sadece şehir içindeki belirli fiziksel alanların yeniden tasarlanması yoluyla gerçekleştirilemez; aynı zamanda “ilerici politika için yeni bir rolün [ve] daha verimli, şeffaf, kapsayıcı ve iş birlikçi bir yönetim biçiminin” yaratılmasını da gerektirir (Cruz, 2014: 55'den aktaran Brenner, 2017: 120).

Sonuç

'Kendin-yap', ister bireysel düzeyde ve özel amaçlarla isterse de bu çalışmada ele aldığımız biçimiyle topluluk düzeyinde ve kamusal saiklerle gerçekleştirilsin hiç şüphesiz çağımızın yaygın ve dikkat çekici bir fenomenidir. Liss-Marino'nun (2014) işaret ettiği gibi kendin-yap kültürünün son dönemki popüleritesinin altında yatan sebeplerin birçoğu 'zıt ikilikler'le anlatılmaya müsaittir: “Tutumluluk ya da aşırı tüketim; teknolojinin kucaklanması ya da reddedilmesi; radikal siyaset ya da muhafazakar nostalji gibi”... 'Kendin-yap' ifadesinin bizzat kendisi bile, günümüzün ileri kapitalist toplumları bağlamında birbirine oldukça zıt politik çağrışımlar barındırır. Bir yanıyla neoliberal çağın bihakkın ruhunu yansıtır ve uzun zamandır devletin el çektirildiği toplumsal sorunlara çare olarak sunulan ve bunlarda sorumluluğu devletten topluma kaydıran 'kendine yardım', 'sosyal sermaye', 'sosyal girişimcilik' gibi günümüzün bazı hegemonik yaklaşımlarıyla açık rezonanslara sahiptir. Bir başka taraftan bu ifade, açıktan politik olmadığı durumlarda bile her halükârda verili olanla yetinmeyen, inisiyatif alan, bilinçli insan etkinliğine dayalı, yaratıcı ve hatta yer yer iddia edildiği gibi tüm bunların bir sonucu olarak 'özgürleştirici' bir mefhumu işaret eder. Bu çalışmada ele alınan bir kentsel aktivizm biçimi olarak kendin-yap şehircilik de hem söz konusu kendin-yap kültürünü ortaya çıkaran çelişkili süreçlerden hem de bu çelişkili süreçlerin bir yansıması olarak söz konusu zıt çağrışımlardan yalıtık değildir. Dolayısıyla bu yaygın ve çelişkili doğasıyla söz konusu fenomen, buna koşut çok daha derinlikli akademik incelemeleri hak eder ve bundan sonraki süreçte de buna yönelik çabaların daha da artacağı anlaşılmaktadır.

Buna karşılık 'kendin-yap' kent aktivizmi, günümüzde özellikle kent bilimleri alanında sayısı hızla artan mesleki ve akademik çalışma ve etkinlikle yoğun bir ilgiye konu olsa da çoğunlukla meselenin çok yönlülüğünü ve çelişkili yapısını ıskalayan tarihsel, coğrafi, sosyolojik ve siyasi olarak dar bir bakış açısıyla maldür. Bu aktivizmin gördüğü yoğun ilgi, bir yanıyla kent bilimleri açısından geçmişi görece uzun 'kayıt dışı', 'tabana dayalı' ya da 'gündelik' şehirciliğe yönelik daha genel bir ilginin devamı, diğer taraftan siyaset bilimi açısından 'mikro siyasetin' yakın zamanlı gördüğü yaygın itibarın bir parçası olarak düşünülebilse de bu tip bir aktivizmin 'mikro' ve 'geçici' karakterini oldukça aşan çıkarım ve beklentilerle karakterizedir ve bu durum onların yer yer kendinden menkul bir 'radikallik' ve 'direnişle', yer yer neredeyse her derde deva bir işlevsellikle tanımlanmasında kendini gösterir. Dahası bu akademik ve mesleki ilgi, yoksul Güney ülkelerindeki benzer örneklerden ve buna ilişkin literatürden kopuk

Kuzeyli ve özellikle de Batı merkezli bir bakış açısının hâkim olduğu ve çoğunlukla ikincisinin zımnen ‘yenilikçi’, ‘yaratıcı’ ve neredeyse ‘biricik’ ilan edildiği bir anlatı dahilinde ilerler. Talen’in (2015) vurguladığı gibi gelişmekte olan ülkelerde “standart protokol” olan kamusal mekânın izinsiz kullanımları, örneğin ABD gibi gelişmiş kapitalist ülkelerde rahatlıkla “devrimci” olarak addedilebilmektedir. Dolayısıyla Güney’in yoksul kent sakinleri, uzun zamandır yaygın olarak yaptıkları bu oldukça ‘sıradan’ faaliyetlerinin ‘kendin-yap’, ‘taktik’ ya da daha ötesi ‘gerilla’ ya da ‘isyancı’ gibi sıfatlarla göklere çıkarıldığını duysalar şaşkınlıkları oldukça muhtemeldir. Daha da ilginç söz konusu literatürde oldukça karakteristik bu ‘direniş’ anlatıları, barınma başta olmak üzere daha temel ihtiyaçların kayıt dışı karşılanma biçimleri yerine daha çok ihtiyari nitelikteki rekreasyonel faaliyetler, özellikle de orta-üst sınıf katılımcıların yer aldığı daha ‘popüler’ ve ‘yenilikçi’ örnekler üzerinden yükselir. Örneğin Güney ülkelerindeki yaygın gecekondulaşma çok uzun bir geçmişe ve en azından bir sektör haline gelmeden önce ‘kendin-yap’ şehircilik olarak adlandırılan şeyin neredeyse bütün unsurlarına sahip olmasına karşın Kuzey’deki örnekleri dahilinde bile çoğunlukla ‘kendin-yap’ kapsamında değerlendirilmez.

Diğer taraftan, Kuzey’den Güney’e dünya kentlerinin her düzeyde ‘makro’ ve ‘kalıcı’ problemlerle yüz yüze kaldığı günümüzde, söz konusu aktivizmde somutlaşan ‘yetkisiz’, ‘mikro’ ve ‘geçici’ çözümlere gösterilen bu yaygın ilgi, mesleki ve akademik bir alanın ötesinde giderek şehir yönetimlerinin ‘resmi’ politikalarının bir parçası haline gelmiş olmasıyla da ilişkilidir. Bir süredir bunlar geçici, yetkisiz, güvencesiz niteliklerine karşın giderek marjinallikten kentsel anaakım politikanın bileşenlerine dönüşmeye, özellikle de popüler ve ‘havalı’ örnekleriyle, artık turist ve sermaye çekmek üzere şehri canlandırmayı ve markalaştırmayı esas alan ‘yaratıcı şehir’ politikalarının bir uzantısı haline gelmeye başlamış görünmektedir. Burada ‘kendin-yap’, neoliberal söylem ve politikalarda ‘kendine yardım’, ‘sosyal sermaye’ ya da ‘sosyal girişimcilik’ gibi pek çok ‘havalı’ isimle anılan ana bir tema olarak ‘kendi başının çaresine bak!’ın bir başka versiyonuna dönüşmekle kalmaz, aynı zamanda şehirleri yeniden canlandırmaya ve buralara sermaye akışına katkıda bulunmaya elverişli bir ekonomik ‘girişimcilik’ örneği olarak da bu söylem ve politikaların içerisine rahatlıkla yedirilir. Dolayısıyla yeni dönemde kendin-yap kent aktivizminin neoliberal şehircilik tarafından bu içerilme eğilimlerini göz önünde bulundurmadan yapılacak analizlerin söz konusu fenomenin ‘doğasını’ anlamak açısından yeterli olmayacağı açıktır.

Kuşkusuz ki kent sakinlerinin kendi emek ve kaynaklarıyla yaşam alanlarını küçük çaplı da olsa daha güzel ve işlevsel kılmak için giriştikleri bu çabalar, günümüzün tersine eğilimlerine karşı, kamusalılığı yeniden canlandıran girişimler olarak oldukça anlamlıdır. Dolayısıyla bu çalışmada söz konusu aktivizme yönelik saptamalar, onu tümüyle değersizleştirmek ya da küçümsemekten ziyade, konuyla ilgili literatürde bunların çoğunlukla zorlama ön kabul ve çıkarımlarla ele

alınış biçimini eleştirmeye ve dolayısıyla bu aktivizmin sınırlılıklarını ortaya koymaya yöneliktir. Bu tespitler, ileride daha da yaygınlaşacağı anlaşılan bu fenomenin çok boyutluluğunu hesaba katarak, daha geniş bir kavramsal çerçeveden ve daha derinlikli incelenmesi gerekliliği yönünde çeşitli ikazlar olarak görülmelidir. Kaldı ki konuyla ilgili literatürde bu yönde incelemelerin sayısında artış olduğu da bir gerçektir. Bununla birlikte gerek aktivizmin kendisinin gerekse de buna ilişkin literatürün, bahsi geçen tüm sınırlılıklarına rağmen, kentsel kamusal alan ve mekânların ciddi düzeyde erozyona maruz kaldığı günümüzde 'şehir hakkı' gibi üzerinde daha fazla durulmayı hak eden kavramları yeniden gündeme taşımaya yönelik katkıları hakkı teslim edilmesi gereken bir husustur.

Kaynakça

- Adams, D. ve M. Hardman (2014). "Observing Guerrillas in the Wild: Reinterpreting Practices of Urban Guerrilla Gardening". *Urban Studies*, 51 (6), 1103-1119.
- Arefi, M. ve C. Kickert (Ed.) (2018). *The Palgrave Handbook of Bottom-Up Urbanism*. London: Palgrave Macmillan.
- Bach, C. E. ve N. McClintock (2021). "Reclaiming the City One Plot at a Time? DIY Garden Projects, Radical Democracy, and the Politics of Spatial Appropriation". *Environment and Planning C: Politics and Space*, 39 (5), 859-878.
- Bela, J. (2014). User-Generated Urbanism and the Right to the City. *Now Urbanism: The Future City is Here*. (Ed. J. Hou, B. Spencer, T. Way ve K. Yocom). London: Routledge.
- Bela, J. (2021). *Pandemic-Era Street Spaces: Parklets, Patios, and the Future of the Public Realm*, <https://dirt.asla.org/2021/09/09/pandemic-era-street-spaces-parklets-patios-and-the-future-of-the-public-realm/> (19.02.2022).
- Berglund, L. (2019). "Excluded by Design: Informality versus Tactical Urbanism in the Redevelopment of Detroit Neighborhoods". *Journal of Cultural Geography*, 36 (2), 144-181.
- Bermann, K. ve I. C. Marinaro (2014). "'We Work It out': Roma Settlements in Rome and the Limits of Do-It-Yourself". *Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability*, 7 (4), 399-413.
- Bishop, P. ve L. Williams (2012). *The Temporary City*. London: Routledge.
- Boltanski, L. ve È. Chiapello (2007). *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso.
- Bradley, K. (2015). "Open-Source Urbanism: Creating, Multiplying and Managing Urban Commons". *FOOTPRINT*, 9 (16), 91-107.
- Bragaglia, F. ve C. Rossignolo (2021). "Temporary urbanism as a new policy strategy: a contemporary panacea or a trojan horse?". *International Planning Studies*, 26 (4), 370-386.

- Brenner, N. (2017). Is "Tactical Urbanism" An Alternative to Neoliberal Urbanism? Reflections on an Exhibition at the Moma, *The Social (Re)Production of Architecture: Politics, Values and Actions in Contemporary Practice*. (Ed. [D. Petrescu](#) ve [K. Trogal](#)). London:Routledge.
- Bresnihan, P. ve M. Byrne (2015). "Escape into the City: Everyday Practices of Commoning and the Production of Urban Space in Dublin: Escape into the City". *Antipode*, 47 (1), 36-54.
- Campo, D. (2016). "Tactical Urbanism: short-term action for long-term change (Book Review)", *Journal of Urban Design*, 21 (3), 388-390.
- Certeau, M. (2008). *Gündelik Hayatın Keşfi-1: Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları*. (Çev. L. A. Özcan). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Chase, J., J. Kaliski ve M. Crawford (1999). *Everyday Urbanism*. New York: The Monacelli Press.
- Crossan, J., A. Cumbers, R. McMaster ve D. Shaw (2016). "Contesting Neoliberal Urbanism in Glasgow's Community Gardens: The Practice of DIY Citizenship: Glasgow's Community Gardens". *Antipode*, 48 (4), 937-955.
- Davis, M. (2011). Fortress Los Angeles: The Militarization of Urban Space. *Cultural Criminology: Theories of Crime*. (Ed. J. Ferrell ve K. Hayward). London: Routledge.
- Dawkins, N. (2011). "Do-It-Yourself: The Precarious Work and Postfeminist Politics of Handmaking (in) Detroit". *Utopian Studies*, 22 (2), 261-284.
- De Angelis, M. ve S. Stavrides (2010). "On the Commons: A Public Interview with Massimo De Angelis and Stavros Stavrides". *E-Flux Journal*, (17). http://worker01.e-flux.com/pdf/article_8888150.pdf (24.02.2022).
- Deslandes, A. (2013). "Exemplary Amateurism: Thoughts on DIY Urbanism". *Cultural Studies Review*, 19 (1), 216-227.
- Devlin, R. T. (2018). "Asking "Third World Questions" of First World Informality: Using Southern Theory to Parse Needs from Desires in an Analysis of Informal Urbanism of the Global North". *Planning Theory*, 17 (4), 568-587.
- Douglas, G. C. C. (2012). "Do-It-Yourself Urban Design in the Help-Yourself City". https://www.architectmagazine.com/Design/do-it-yourself-urban-design-in-the-help-yourself-city_o (18.03.2022).
- Douglas, G. C. C. (2014). "Do-It-Yourself Urban Design: The Social Practice of Informal "Improvement" Through Unauthorized Alteration". *City & Community*, 13 (1), 5-25.
- Douglas, G. C.C. (2018). *The Help-Yourself City: Legitimacy and Inequality in DIY Urbanism*. New York: Oxford University Press.
- Elder, A. D. ve A. K. Gerlak (2019). "Interrogating Rainwater Harvesting as Do-It-Yourself (DIY) Urbanism". *Geoforum*, 104 (6-7), 46-54.

- Eynaud, P., M. Juan ve D. Mourey (2018). "Participatory Art as a Social Practice of Commoning to Reinvent the Right to the City". *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 29 (4), 621-636.
- Fabian, L. ve K. Samson (2015). "Claiming Participation – a Comparative Analysis of DIY Urbanism in Denmark". *Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability*, 9 (2), 166-184.
- Finn, D. (2014). "DIY Urbanism: Implications for Cities". *Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability*, 7 (4), 381-398.
- Foster, N. (2020). "Rethinking the Right to the City: DIY Urbanism and Postcapitalist Possibilities". *Rethinking Marxism*, 32 (3), 310-329.
- Fredericks, J., L. Hespanhol, C. Parker, D. Zhou ve M. Tomitsch (2018). "Blending Pop-up Urbanism and Participatory Technologies: Challenges and Opportunities for Inclusive City Making". *City, Culture and Society*, 12, 44-53.
- Gadringer, M. (2014). *Urban Hacking as a Strategy for Urban (Re-)Planning/Designing*. (Ed. G. Friesinger, J. Grenzfurthner ve T. Ballhausen). Bielefeld: transcript Verlag.
- Gamez, J. L.S. ve J. Sorensen (2014). "No More Waiting for Superman: Teaching DIY Urbanism and Reflexive Practice". *Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability*, 7 (4), 333-350.
- Greco, J. (2012). "From Pop-Up to Permanent: Small, Nimble Projects Are Adding Value to Public Spaces". *Planning*, 78 (9): 4-8.
- Groth, J. ve E. Corijn (2005). "Reclaiming Urbanity: Indeterminate Spaces, Informal Actors and Urban Agenda Setting". *Urban Studies*, 42 (3), 503-526.
- Hardt, M. ve A. Negri (2011). *Ortak Zenginlik*. (Çev. E. B. Yıldırım). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Harvey, D. (2008). "The Right to the City". *New Left Review*, (53), 23-40.
- Harvey, D. (2013). *Asi Şehirler: Şehir Hakkından Kentsel Devrime Doğru*. (Çev. A. D. Temiz). İstanbul: Metis Yayınları.
- Heim LaFrombois, M. (2017). "Blind Spots and Pop-up Spots: A Feminist Exploration into the Discourses of Do-It-Yourself (DIY) Urbanism". *Urban Studies*, 54 (2), 421-436.
- Hollett, T. ve F. Vivoni (2020). "DIY Skateparks as Temporary Disruptions to Neoliberal Cities: Informal Learning through Micropolitical Making". *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 42 (6), 881-897.
- Holston, J. (2013). Spaces of Insurgent Citizenship. *The Urban Sociology Reader*. (Ed. J. Lin ve C. Mele). London: Routledge.
- Holtzman, B., C. Hughes ve K. V. Meter (2007). Do It Yourself... and the Movement Beyond Capitalism. *Constituent Imagination: Militant Investigations*. (Ed. S. Shukaitis, D. Graeber ve E. Biddle). Oakland, CA: AK Press.

- Hou, J. (Ed.) (2010). *Insurgent Public Space: Guerrilla Urbanism and the Remaking of Contemporary Cities*. New York: Routledge.
- Hou, J. (2020). "Guerrilla Urbanism: Urban Design and the Practices of Resistance". *Urban Design International*, 25 (2), 117-125.
- Houghton, K., M. Foth ve E. Miller (2015). "Urban Acupuncture: Hybrid Social and Technological Practices for Hyperlocal Placemaking". *Journal of Urban Technology*, 22 (3), 3-19.
- Howell, O. (2008). "Skatepark as Neoliberal Playground: Urban Governance, Recreation Space, and the Cultivation of Personal Responsibility". *Space and Culture*, 11 (4), 475-496.
- Hurley, A. K. (2016). *DIY urban planning is happening all over the country. Is it only for white people?*, <https://www.washingtonpost.com/posteverything/wp/2016/10/27/diy-urban-planning-is-happening-all-over-the-country-is-it-only-for-white-people/> (18.03.2022).
- Iveson, K. (2013). "Cities within the City: Do-It-Yourself Urbanism and the Right to the City: Do-It-Yourself Urbanism and the Right to the City". *International Journal of Urban and Regional Research*, 37 (3), 941-956.
- Jacobs, J. (2017). *Büyük Amerikan Şehirlerinin Ölümü ve Yaşamı*. (Çev. B. Doğan). İstanbul: Metis Yayınları.
- Kimmelman, M. (2012). "Projects Without Architects Steal the Show". *The New York Times*, 11 Eylül, <https://www.nytimes.com/2012/09/12/arts/design/13th-venice-architecture-biennale-the-usual-hagiography.html> (20.03.2022).
- Kinder, K. (2016). *DIY Detroit: Making Do in a City without Services*. Minneapolis: Univ. Of Minnesota Press.
- Krishnamurthy, S. (2018). Participation Caught In-Between Projects and Policies?. *Neo-Liberalism and the Architecture of the Post Professional Era*. (Ed. H. Sadri). New York, NY: Springer.
- Krivý, M. ve T. Kaminer (2013). "Introduction: The Participatory Turn in Urbanism", *FOOTPRINT*, 7 (13), 1-6.
- Kuran, H. (2019). *Neoliberal Kentler ve Şehir Hakkı Mücadeleleri*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi S.B.E.
- Lange, M. de ve M. de Waal (Ed.) (2018). *The Hackable City: Digital Media and Collaborative City-Making in the Network Society*. New York, NY: Springer.
- Lefebvre, H. (2014). *Mekânın Üretimi*. (Çev. I. Ergüden). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2015). *Kentsel Devrim*. (Çev. S. Sezer). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2018). *Şehir Hakkı*. (Çev. I. Ergüden). İstanbul: Sel Yayıncılık.

- Liss-Marino, T. J. (2014). *Sell (It) Yourself: Marketing Pleasure in Digital DIY*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Philadelphia, PA: University of Pennsylvania. <http://repository.upenn.edu/edissertations/1347> (09.02.2022).
- Love, R. (2013). "Aporia of Participatory Planning: Framing Local Action in the Entrepreneurial City". *FOOTPRINT*, 7 (13), 7-20.
- Lydon, M. ve A. Garcia (2015). *Tactical Urbanism: Short-Term Action for Long-Term Change*. Washington, DC: Island Press).
- Madanipour, A. (2017). *Cities in Time: Temporary Urbanism and the Future of the City*. London: Bloomsbury Academic, an imprint of Bloomsbury Publishing.
- Marcuse, P. (2009). "From Critical Urban Theory to the Right to the City". *City*, 13 (2-3), 185-197.
- Mayer, M. (2011). The "right to the city" in urban social movements. *Cities for People, Not for Profit*. (Ed. N. Brenner, P. Marcuse ve M. Mayer). London: Routledge.
- Mayer, M. (2013). "First world urban activism". *City*, 17 (1), 5-19.
- Mitchell, D. (2009). The End of Public Space? People's Park, Definitions of the Public, and Democracy. *Common Ground?: Readings and Reflections on Public Space*. (Ed. A. M. Orum ve Z. Neal). London: Routledge.
- Mould, O. (2014). "Tactical Urbanism: The New Vernacular of the Creative City: Tactical Urbanism". *Geography Compass*, 8 (8), 529-539.
- Mukhija, V. ve A. Loukaitou-Sideris (Ed.) (2014). *The Informal American City: Beyond Taco Trucks and Day Labor*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Öner, R. V. ve F. Osmanoğulları (2017). "Kentli Haklarına Karşı Şehir Hakkı: Farklılıklar, Benzerlikler ve Eğilimler". *Emek Araştırma Dergisi (GEAD)*, 8 (11), 75-98.
- Pagano, C. (2013). "DIY Urbanism: Property and Process in Grassroots City Building". *Marquette Law Review*, 97 (2), 335-469.
- Peck, J. (2005). "Struggling with the Creative Class". *International Journal of Urban and Regional Research*, 29 (4), 740-770.
- Portes, A., M. Castells ve L. A. Benton (Ed.) (1989). *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore, Md: Johns Hopkins University Press.
- REBAR (2011). *THE PARK(ing) DAY MANUAL*. (Rebar Group, Inc.). https://www.asla.org/uploadedFiles/CMS/Events/Parking_Day_Manual_Consecutive.pdf. (18.02.2022).
- Rodrigues, C. U. (2019). "Climate Change and DIY Urbanism in Luanda and Maputo: New Urban Strategies?". *International Journal of Urban Sustainable Development*, 11 (3), 319-331.

- Rosol, M. (2012). "Community Volunteering as Neoliberal Strategy? Green Space Production in Berlin". *Antipode*, 44 (1), 239-257.
- Sandler, D. (2020). "Grassroots Urbanism in Contemporary São Paulo". *Urban Design International*, 25 (1), 77-91.
- Sawhney, N., C. de Klerk ve S. Malhotra (2015). "Civic Engagement through DIY Urbanism and Collective Networked Action". *Planning Practice & Research*, 30 (3), 337-354.
- Sennett, R. (1996). *Kamusal İnsanın Çöküşü*. (Çev. S. Durak ve A. Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Silva, P. (2016). "Tactical Urbanism: Towards an Evolutionary Cities' Approach?". *Environment and Planning B: Planning and Design*, 43 (6), 1040-1051.
- Simone, A. (2010). *City Life from Jakarta to Dakar: Movements at the Crossroads*. London: Routledge.
- Sorkin, M. (Ed.) (1992). *Variations on a Theme Park: The New American City and the End of Public Space*. New York: Hill and Wang.
- Spataro, D. (2016). "Against a De-Politicized DIY Urbanism: Food Not Bombs and the Struggle over Public Space". *Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability*, 9 (2), 185-201.
- Stavrides, S. (2016). *Common Space: The City as Commons*. London: Zed Books.
- Stavrides, S. (2017). Brezilya Kent Hareketleri: Kenti Müşterek olarak "Yeniden-İcat Etmek". *Herkesin, Herkes için: Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*. (Ed. F. Adaman, B. Akbulut ve U. Kocagöz). İstanbul: Metis Yayınları.
- Talen, E. (2015). "Do-It-Yourself Urbanism: A History". *Journal of Planning History*, 14 (2), 135-148.
- Tardiveau, A. ve D. Mallo (2014). "Unpacking and Challenging Habitus: An Approach to Temporary Urbanism as a Socially Engaged Practice". *Journal of Urban Design*, 19 (4), 456-472.
- Volont, L. (2019). "DIY Urbanism and the Lens of the Commons: Observations from Spain". *City & Community*, 18 (1), 257-279.
- Wortham-Galvin, B. D. (2013). "An Anthropology of Urbanism: How People Make Places (and What Designers and Planners Might Learn from It)", *FOOTPRINT*, 7 (13), 21-40.

Antroposen'i Nasıl Anlamalıyız? Eleştirel Gerçekçilik, Diyalektik Materyalizm ve Özne Sorunsalı

Yelda ERÇANDIRLI*

Öz: Bu çalışmada Antroposen'i nasıl anlamalıyız sorusuna eleştirel gerçekçi-materyalist bir perspektiften yanıt arıyorum. Amacım yaklaşık yirmi yıldır devam eden Antroposen tartışmalarını göz önünde tutarak, Marksist literatürdeki birtakım sorunları ortaya çıkarmaktır. Antroposen ile insanlığın yeryüzünün çevresel parametrelerinde radikal değişiklik yaptığı, insanlığın artık Holosen'de değil, yeni bir jeolojik çağda yaşadığı ifade ediliyor. Ancak, Antroposen'in siyasi bir kavram haline geldiği söylenebilir. Kavram ile insan-merkezciliğin ön plana çıkartıldığı ve küresel ekolojik yıkımdan tüm (türdeş) insanlığın sorumlu tutulduğu iddia ediliyor. Bu nedenle bazı Marksist ekoloji düşünürleri, kavramın kapitalist sermaye ilişkilerinin doğaya verdiği zararı görünmez kıldığını savunarak, Kapitalosen (sermaye-merkezcilik) kavramını önerdiler. Ben bu çalışmada, tartışmanın odağının insan-merkezcilik mi sermaye-merkezcilik mi'den -eleştirel gerçekçi ve diyalektik materyalist (doğanın ontolojik önceliğini ön plana çıkaran ilişkiselsel) bir yaklaşıma kaydırılması gerektiğini savunuyorum. Böyle bir yaklaşımın Antroposen kavramının siyasiliğini kabul ederken yıkımın üstesinden gelme konusunda hangi Marksist ekoloji yaklaşımının daha tatmin edici olduğunu ortaya koyabilme kapasitesine sahip olduğunu ve ekolojik yıkım karşısında tarihsel, toplumsal ve siyasal bir özne olarak emekçi sınıfların ve sınıf mücadelesinin önemini ve sınırlılıklarını değerlendirme olanağı sağlayacağını iddia ediyorum.

Anahtar Kelimeler: Antroposen, Kapitalosen, Doğa-Toplum İlişkisi, Diyalektik, Sınıf Mücadelesi

How Should We Understand the Anthropocene? Critical Realism, Dialectical Materialism, and the Problem of the Subject

Abstract: In this study, I seek an answer to the question of how we should understand the Anthropocene from a critical realist-materialist perspective. My aim is to reveal a number of problems in the Marxist literature, taking into account the Anthropocene debates that have been going on for nearly two decades. It is stated that with the

---

*Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0002-8803-5368

Makale Geliş Tarihi: 04.12.2022

Makale Kabul Tarihi: 29.05.2023

Anthropocene, humanity made radical changes in the environmental parameters of the earth, and that humanity no longer lives in the Holocene, but in a new geological age. However, it can be said that the Anthropocene has become a political concept. It is claimed that anthropocentrism is brought to the fore with the concept and all (homogeneous) humanity is held responsible for the global ecological destruction. For this reason, some Marxist ecology thinkers have proposed the concept of Capitalocene (capital-centrism), arguing that the concept obscures the effect of capitalist capital relations on nature. In this work, I argue that the focus of the discussion should be shifted from anthropocentrism or capital-centrism? to a critical realist and dialectical materialist (relationalist approach that emphasizes the ontological primacy of nature). Such an approach has the capacity to reveal which Marxist ecology approach to overcoming destruction is more satisfactory while accepting the political aspect of the Anthropocene concept. I argue that such an approach will provide an opportunity to evaluate the importance and limitations of the working classes and class struggle as a historical, social and political subject in the face of ecological destruction.

Keywords: *Anthropocene, Capitalocene, Nature- Society Relations, Dialectics, Class Struggle*

Giriş

İnsanlığın bugün karşı karşıya kaldığı jeofiziksel durum yeni kavram ve tartışmaların ortaya çıkmasına neden oluyor. Özellikle fosil yakıt tüketimine dayalı, karbon salımı yoğun üretim etkinlikleri yeryüzünün kimyasal ve fiziksel yapısını bozmakta, atmosferde karbondioksit yoğunluğunun artması sera etkisi oluşturarak içinde bulunduğumuz ekolojik tahribatın en görünür olduğu küresel ısınmaya ve iklim değişikliğine neden olmaktadır. Toplumun doğa ile ilişkisi sonucunda ortaya çıkan bu jeofiziksel duruma çözüm üretmek amacıyla ortaya atılan kavramlardan çok azı, birçok açıdan tartışmalı olmasına rağmen, Antroposen kavramı kadar popüler olmuştur. Antroposen, “dünya sisteminin bir krizi; birbirleriyle sürekli etkileşim halinde olan küresel biyolojik, kimyasal ve fiziksel süreçlerin sekteye uğraması” olarak tanımlanmaktadır (Angus, 2021: 14). Bununla birlikte Antroposen, insanlığın yeryüzünün çevresel parametrelerinde radikal değişiklik yaptığını vurgulayarak içinde bulunduğumuz jeolojik çağın sona erdiğini insanlığın artık yeni bir sürece girdiğini ifade etmek için de kullanılıyor.

Antroposen’in resmi olarak içinde bulunduğumuz çağ olarak adlandırılması için jeoloji biliminin onaylaması gerekiyor. Buna rağmen küresel iklim değişikliği, küresel ısınma, sel, kuraklık, tayfun gibi aşırı hava olayları, buzulların erimesi, deniz seviyesinin yükselmesi ve biyolojik çeşitliliğin azalması gibi canlı çeşitliliğinin azalması, ozon tabakasının delinmesi gibi çağdaş ekolojik sorunlar ile ilgili birçok fiziksel, kültürel ve toplumsal yaşamın değişimini zorunlu kılan durum için kullanılıyor (Bonneuil ve Baptiste-Fressoz, 2016). Antroposen anlamı ile özne olarak insanın yeryüzünün yıkımından sorumlu olduğu ve insanın

yeryüzü sistemi için tehlike oluşturan bir tür olduğu iddia ediliyor (Malm, 2018; Malm ve Hornborg, 2014: 65). Bu anlamda Antroposen’in yalnızca jeolojik bir anlam taşımadığı aynı zamanda siyasi bir kavram haline geldiği söylenebilir (Barry ve Maslin, 2016: 1). Kavram ile küresel ekolojik yıkımdan tüm insanlığın sorumlu tutulduğu iddia edilmekte, hatta bazı Marksist düşünürler kapitalist sermaye ilişkilerinin doğaya verdiği zararı görünmez kıldığını savunarak Kapitalosen kavramını önermektedirler (Moore, 2017; 2018; Chandler, Cudworth ve Hobden, 2017).

Bu çalışma içinde bulunduğumuz çağı adlandırmak adına -iki popüler kavramdan hangisini- Antroposen’i mi Kapitalosen’i mi kullanmalıyız sorusuna yanıt aramamaktadır. Bu çalışmadaki amacım sosyo-ekolojik bir krize karşı mücadelemizin nasıl olması gerektiğini sorunsallaştırmak ve hali hazırda Antroposen tartışmalarına yöneltilen eleştirileri göz önünde bulundurarak bazı Marksist tartışmaların nasıl bir yanılığa düştüğünü tespit etmektir. Bu kapsamda öncelikle Antroposen’in kullanımının son derece antroposentrik (insan-merkezci) olduğu, ekolojik yıkımın altında yatan toplumsal ilişkilerin niteliğini ve sorunun üstesinden gelmek için sınıfsal mücadelenin önemini görünmez kıldığını yönelik kaygıları paylaşıyorum. İkinci olarak, hem doğa-toplum arasındaki ilişkinin diyalektiği çerçevesindeki tartışmalar hem de Antroposen- Kapitalosen (sermaye-merkezilik) tartışmasının içinde bulunduğumuz ekolojik yıkımın sınıfsal karakterine vurgu yapması açısından oldukça önemli olduğunu düşünüyorum. Ancak tartışmanın odağının insan-merkezilik mi sermaye-merkezilik mi?’den doğanın ontolojik önceliğini ön plana çıkaran ilişkiselsel bir yaklaşıma kaydırılması gerektiğini savunuyorum.

Bu doğrultuda Antroposen’i nasıl anlamalıyız sorusuna eleştirel gerçekçi- materyalist bir perspektiften yanıt arıyorum. Eleştirel gerçekçilik bir bilim felsefesidir. Eleştirel gerçekçilik herhangi bir bilimsel araştırmanın felsefi, teorik ve pratikte, varsayımlarını geliştirmeyi ve bilgi üretiminin özgürleşme projesinden bağımsız olmadığı kabulüne dayanarak bilginin eksik ve hatalı yönlerini eleştirmeyi, geliştirmeyi veya savunmayı amaçlar (Bhaskar ve Danermark, 2006). Böylece, birden fazla kriz içinde olan dünya ile ilgili olarak hem krizlerin yapısal dinamiklerini anlamak hem de onların üstesinden gelebilmek için “yapılması gerekenleri” önceden var olan (yerleşik) felsefelerin izin verdiğinden çok daha açık bir biçimde ortaya çıkarır (Bhaskar, 2010: XX).

Dahası, Karl Marx ve Friedrich Engels’in diyalektik materyalizmi gerçekçi bir epistemoloji ve indirgemeci olmayan natüralist-tarihsel ontolojisi ile eleştirel gerçekçi bilim felsefesi ile büyük ölçüde örtüşmektedir.¹ Eleştirel gerçekçilik,

---

¹ Eleştirel gerçekçi- materyalist doğa kavranışını benimsememin nedeni Karl Marx ve/veya Friedrich Engels’te ekolojik meselelere özel bir ilginin olup olmadığının tespiti değildir. Roy Bhaskar’ın da ifade ettiği üzere Marx’ın genel olarak politik- ekonomi eleştirisi ve toplum- doğa

insanın ve doğanın özgürleşmesini esas alarak çağdaş bilimsel açıklamaların açmazlarını ortaya çıkarırken “insandan bağımsız, insanın dışında doğanın diyalektiğinin olmadığını” sunan Marksist görüşlerden² ve doğa ve insan arasında mutlak bir ayrımı esas alan Kartezyen yaklaşımlardan farklı bir ontolojik duruş benimseyerek metabolik yarık teorisinin eleştirel diyalektik materyalizm kavrayışı ile bütünleşir. Metabolik yarık teorisi doğa-toplum anlayışının bir yandan düz ontolojiyi ortadan kaldıran öte yandan hem ana akım hem de inşacılığı sorgulamak anlamında farklılaşmış bir bütünlük anlayışına sahiptir (Foster, 2000; Foster ve Burkett, 2001; Foster ve Clark, 2016; Foster, 2022; Malm, 2015; 2018; 2019). Hem eleştirel gerçekçilik hem de metabolik yarık teorisi, doğayı insanı ve diğer varlıkları kuşatan bir yapı ve insanı da doğanın bir parçası olduğu bir tür olarak ele alır. Bir bilim felsefesi olarak eleştirel gerçekçiliğin ekolojik yıkımın üstesinden gelebilmek için “dünyanın nasıl bir yer olması gerektiği” sorusuna ontolojik olarak en uygun cevabı veren yaklaşımın metabolik yarık teorisi olduğunu iddia ediyorum.

Eleştirel gerçekçi bir perspektiften bakıldığında insanların doğayla etkileşimlerinin maddi üretim ilişkilerinden, kültürden ve söylemden yani toplumsal ilişkilerimizden özerk, kendine özgü yasaların olduğunu altının çizilmesi önemlidir (Erçandırılı, 2017). Eleştirel gerçekçi Kate Soper’in tanımlamasında doğa, fiziksel dünyada işleyen nedensel güçler ve süreçlerdir (Soper, 1995: 155-157). Doğanın nedensel güçler ve süreçleri içermesi doğanın sınırlarını ve özne olarak insanın neyi ne ölçüde değiştirebileceğini (düzeltebileceğini) açıklar. Bir başka ifade ile eleştirel gerçekçilik doğanın toplumsal ilişkiler aracılığı ile şekillendiğini kabul eder, ancak bunu kabul ederken doğayı toplumun içinde eriten toplumsal indirgemecilik hatasına düşmemek gerektiğini belirtir (Bhaskar, 2010: 11). Doğanın toplumsal ilişkilerden farklı yönünün olduğunu vurgulamak değişimin öznesini belirlemek ve hangi yönde olması gerektiği açısından önem kazanmaktadır. Doğanın yasaları ekolojik tahribatı gidermek için hangi adımları atmamız gerektiği konusunda bizleri yönlendirirken aynı zamanda bu yasalar özne olarak insanın doğa üzerinde sınırları olduğunu gösterir. Burada eleştirel gerçekçilerin geliştirdiği formül oldukça açıktır: Eğer iklim sisteminin insandan farklı özgül yasaları

---

kavrayışı ile Engels’in doğanın diyalektiği hem birbiri ile hem de realist- materyalist felsefe ile uyumludur (Bhaskar, 1998: 223-224). Ayrıca bkz: (Bhaskar ve Callinicos, 2015 89-114; Westra, 2019: 365-382; Roberts, 2006: 65-98; Brown vd. 2002). Bir başka ifade ile eleştirel gerçekçilik, esasen Marx ve Engels’in diyalektik materyalizmine yerleşik bir bilim felsefesinin genellemesi olarak kabul edilebilir (Bhaskar, 1993: 173-203).

² Bu görüşün en iyi temsilcileri arasında Alfred Schmidt bulunmaktadır. Schmidt, Engels’in insan öncesinde ve dışında bir doğanın diyalektiğinden bahsettiğini, bunun tam tersinin ise Marx’ta bulunduğunu iddia eder. Schmidt’e göre Marx’ın çalışmalarında doğa, üreten insan tarafından diyalektik hale gelir” bkz: (Schmidt, 1971: 59-61).

varsa, doğadan üretim etkinliğinin bu yasalara uygun olması gerekir (Bhaskar, 2010: 11).

Marksistler -eleştirel gerçekçiliğin ontolojisine uygun olarak- açıkça insanların doğayla çok yönlü etkileşiminin sonuçlarını belirleyen üretim tarzı olduğu söyler. Bu açıdan Marksistler, maddi üretim ilişkilerinin doğayı nasıl şekillendirdiği konusunda önemli bir literatür biriktirdiler (Empson, 2019; Tanuro, 2014; Magdoff ve Foster, 2011). Ancak kimi Marksistler doğanın sınırlarını ve insandan farklı ve özerk bir yapı olma özelliğini göz ardı ederek -toplumsal inşacılara benzer bir şekilde- doğanın toplumsal ilişkiler aracılığı ile üretildiğini iddia ettiler (Smith, 1996; 2017). Kimileri ise –doğa ve toplumu birbiri içerisinde eriten düz ontolojiyi (flat ontology) benimseyerek değişen ve kötüleşen doğanın toplumsal üretim ilişkilerinde bir değişiklik yaratacağını savundular (Moore, 2016).

Ben bu çalışmada, her iki Marksist çalışma grubunu indirgemeci bularak bazı Antroposen tartışmalarının düştüğü hatayı yeniden ürettiğini iddia ediyorum. Toplum-doğa ilişkisinin diyalektiğini düz bir ontoloji ile savunmak ya da doğanın üretimi tezi tarzında bir sosyal inşacı yaklaşım ileri sürmek ekolojik yıkımın altında yatan toplumsal ilişkileri açıklamak ve değişimin yörüngesini belirlemek için yeterli değildir. İçinde bulunduğumuz ekolojik yıkımın temel nedeninin kapitalist üretim biçiminin olduğunu söylemek sorunun üstesinden gelebilmemiz için gereklidir, ancak kapitalizmin kendi kendine ortadan kalkmayacağını farkında olunması gerekir. Bu nedenle karşı karşıya olduğumuz ekolojik yıkımın, yabancılaşmış karakterinin diyalektik ve materyalist biçimde kavranması gerekmektedir (Burkett, 2004; Napoletano vd., 2017). Bu açıdan çalışmadaki argümanlarımı desteklemek ve Marksist tartışmalardan bazılarının neden indirgemeci olduğunu açıklamak amacıyla metabolik yarık teorisyenlerinin katkılarına başvurduğumu belirtmem gerekir. Bu şekilde bu çalışmada yalnızca Antroposen kavramına yüklenen anlamları değil aynı şekilde Marksist literatürde bazı toplum-doğa ilişkisinin diyalektik kavrayışlarını birtakım eleştirilere tabii tutarak içinde bulunduğumuz ekolojik yıkımdan kurtulmak için sınıf siyasetini nasıl görünmez kıldığını göstermek istiyorum.

Antroposen Tartışmaları

Antroposen (Anthropocene), insan (anthro) ve son (-cene) sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşan Yunanca’dan türemiş bir kelimedir. “Son insan” dönemi gezegendeki jeofiziksel değişiklikleri ifade etmekle birlikte bir dizi yeni fikirleri de beraberinde getirmektedir. Buna göre gezegendeki insan etkisi yeryüzünü, yaklaşık 11.700 yıl önce, son buzul çağının sona ermesiyle başlayan Holosen’den işlevsel olarak farklı hale getirmiştir. Bu, insan türünü var eden jeolojik unsurların yok olması ve küresel ekolojik çöküşün işareti olarak görülmektedir (Bonnieuil, 2015; Fagan, 2019; Hamilton, 2018).

Antroposen'in ne zaman başladığına yönelik önemli tartışmalar mevcuttur. Kavramın ilk kullanan isimlerden biri olan Paul Crutzen (2002), Antroposen'in başlangıcının Sanayi Devrimi'nin başlangıcını temsil eden 1784 yılında buhar makinesinin bulunmasıyla örtüştüğünü iddia etmektedir (Crutzen ve Stoermer, 2000). Bununla birlikte İkinci Dünya Savaşı'nı takiben küresel tekeli kapitalizmin yükselişe geçmeye başlaması ve çok uluslu şirketlerin yaygınlaşmasıyla plastik ve diğer petrokimya maddelerinin büyük ölçüde artması nedeniyle yeryüzü sisteminin işleyişinde değişikliği hızlandırdığına dair söylem daha çok kabul görendir (McNeil ve Engelke, 2014). 1950'lerde nükleer silah teknolojisinin ortaya çıkışı ve yine bu yıllarda petrokimya endüstrisinin yükselişi ile ekonominin temellerinin daha derinden fosil yakıtlara bağlı kılınması, otomobil kompleksinin büyümesi, askeri teknolojiler, uluslararası ticaretin genişlemesi insanla doğa arasındaki ilişkide muazzam değişime işaret etmektedir (Foster ve Clark, 2021).

Antroposen sözcüğü, jeologlar tarafından kullanılmasından sonra toplum bilimlerinde popüler bir ifadeyi temsil etmiştir. Kavram öylesine benimsenmiştir ki 2014 yılında insanların yeryüzü üzerindeki etkilerini göstermek amacıyla Almanya'da "Antroposen'e Hoş geldiniz: Elimizdeki Dünya" isimli bir resim sergisi açılmıştır (Deutsches Museum, 2014). Benzer şekilde hem toplum hem de doğa bilimlerinde artan sayıda akademik dergi Antroposen ismiyle yayına başlamıştır. İçinde bulunduğumuz krizi anlamak ve adlandırmak adına son yıllarda hem bilim hem de sanat camiasından çok sayıda insan Antroposen kavramına yönelmiştir.

Birçok düşünür Antroposen tartışmalarını geleneksel kavram ve kuramsallaşma süreçlerinden bir kopuş olarak değerlendirmektedir. (Lövbrand vd., 2015: 211-218). Nitekim Antroposen çalışmalarının büyük bir çoğunluğu küresel ekolojik değişimlerin toplumsal değil de doğal süreçler sonunda ortaya çıktığını iddia eden iklim değişikliği inkarcılığına şiddetli bir şekilde karşı çıkmaktadırlar. Antroposen tartışmaları bu şekilde ekolojik yıkımın doğal olduğu kadar toplumsal içeriğine vurgu yaparak ekolojik yıkımın insan kaynaklı olduğunu vurguladılar ve insanların (bireysel) eylemlerindeki değişikliğin küresel ekoloji değişiminin gidişatını değiştirebileceğini savundular (Dryzek, 2016; Schwagerl, 2014).

Kimi düşünürler Antroposen'i insanı özne olarak doğa karşısına alan ve ikilemlili bir anlayışın oluşumuna zemin hazırlayan insan ve doğayı iki farklı madde ve mutlak süratle iki ayrı uç olarak gösteren Kartezyen anlayışın artık geçerli olmadığını göstergesi olarak tanımlıyor (Latour, 2014: 3). Bu anlamda bilim insanların yer yüzeyine ilişkin açıklamaları, yeni bir duruma, insan-doğa melezliğine işaret edecek şekilde yorumlanmaktadır. Antroposen ile yaygınlaşan inanç şu şekilde özetlenebilir: bugün (i) doğa artık insan toplumlarının dışında değildir. (ii) doğa insan toplumları tarafından bir bütün olarak üretilir (iii) doğa insanı var eden koşullardan farklı bir sürece doğru ilerlemektedir ve (iv) insan

eylemlerindeki değişim doğayı yeniden değiştirebilir (Castree, 2019: 27). Bu bakımdan Antroposen kavramsallaştırması doğanın kendini içsel yenileme kapasitesinin esas olarak doğanın melezleşmesi etrafında döndüğü, çünkü doğanın insan eylemleri ve sosyal süreçler açısından giderek daha az özerk hale geldiği tartışmalarını büyük ölçüde içermektedir.

Antroposen kavramını oldukça popüler kılan şey de bu durum gibi görünmektedir: Artık hiçbir şey insan etkisinden muaf değildir (Schwagerl, 2014; Castree, 2019). Oysa Holosen, doğanın kendi içsel döngülerinin sonucunda ortaya çıkmıştı. Yeryüzü tarihinde doğal süreçlerin, nedenlerin, sonuçların ve geri bildirimlerin birlikte gezegenin kurucu alt sistemlerinin karakterini yönettiği en son dönem olarak alınır. Yani Holosen yeryüzünde, insan faaliyetleri ile değil, doğal bir değişime işaret ediyordu.

Bu açılardan bilim insanlarının, sanatçıların ve siyasetçilerin doğal çevre ile ilgili olarak endişe duymaları ve kavrama sıkça vurgu yapmaları içinde bulunduğumuz krizi anlamlandırmak adına faydalı olduğu savunulabilir. Dahası Antroposen’in küresel iklim değişikliğinden diğer ekolojik tahribatlara kadar kuşaklar içi ve kuşaklar arası kaygıları tek başlık altında toplamak için de iyi bir tercih olduğu düşünülebilir (Hamilton, Bonneuil ve Gemenne, 2015). Nitekim bazı “ekopragmatist” düşünürler Antroposen sözcüğünün başına “iyi” sözcüğünü ekleyerek bu koşullar altında nasıl yaşanabileceğini tartışmaya başladılar (Dalby, 2016). Bazı toplum bilimcilerin de destekleriyle jeo-mühendislik projeler ileri sürerek küresel ısınmanın etkilerinin nasıl azaltılabileceğini tartıştılar (Stubblefield, 2018; Hamilton 2014).

Ortaya çıkan siyasi projenin insanın doğa üzerinde kontrolünü ve egemenliğini yeniden ürettiği ve gezegensel acil durum düğmesine basma gerekliliğini vurgulayarak karmaşık bir yönetim anlayışını ön plana çıkardığı iddia edilebilir. Gerçekten de Antroposen, insan türünün doğadaki faaliyetleri nedeniyle yeryüzünü yeniden şekillendirmeye başlayan bir jeolojik aktör haline geldiğini ifade eden bir kavram olarak kullanılmaktadır (Fremaux ve Barry, 2019: 171; Hamilton, 2013).

Söz konusu anlatının en ciddi tehlikelerinden biri mevcut yıkımın doğasını yanlış çözümlenerek insanı gezegeni yeniden inşa etme girişiminde üstün güç olarak görmesi ile ilişkilidir. Bir başka ifade ile bu çözümlenme, insanın gücünü ve doğa karşısında özne durumunu gerçekçi bir analizle bağdaşmayacak şekilde incelemekte ve bu bakımda da büyük ölçüde insan-merkezciliğin hem mantıksal hem de bilimsel uzantısına dayanmaktadır (Baskin, 2015: 11). Nitekim söz konusu anlatı ekolojik yıkımın etkileri hakkında uyarıda bulunurken sorunun ortaya çıkışının maddi-toplumsal hakkında pek az şey söyler (Erçandırlı, 2021a). Antroposen kavramı, bu açıdan, radikal değişimin önemini görünmez kılmakta,

insanı doğayı şekillendiren ve doğayı yeniden “kolayca” düzeltebilecek bir özne olarak ön plana çıkartmaktadır.

Dahası, insanlığın kolektif bir özne olarak yani bir bütün halinde doğaya karşı hareket ettiğini savunur. Örneğin, fosil yakıtların ortaya çıkışından genel olarak tüm insanlığı sorumlu tutar. Malm ve Hornborg’un da ifade ettiği üzere Antroposen anlatısı ile buharın yükselişinin altında yatan nedenler hakkında herhangi bir şey söylemeden sanayileşme ile fosil yakıtlara geçişi anlamak için genel bir çerçeve önerilir. Nitekim söz konusu çalışmalara göre buhar gücüne ihtiyaç neredeyse “insan doğasından türetilen” bir unsur olarak tanımlanmaktadır (Malm ve Hornborg, 2014: 69). Ortaya çıkan siyasi söylem, sosyo-ekonomik yapıların doğa ile ilişkisindeki zamansal ve mekânsal özellikleri göz ardı ederek gezegeni daha çok beyaz, Avrupalı, sermayedar “insan” müdahalesine açık hale getirir (Moore, 2016; 2017). Aşağıda daha detaylı tartışacağım üzere mevcut Antroposen tartışmaları, tüm insanların benzer ekolojik etki oluşturduğu varsayımına dayanarak, ekolojik sorunların altında yatan gerçek toplumsal nedenleri gözden geçirir. İnsan eylemlerini ve yeteneklerini fazlasıyla ön plana çıkararak bu bakış açısı ekolojik yıkımın üstesinden gelebilmek için teknik ve zahmetsiz reçeteleri mantıksal olarak desteklemektedir. Antroposen, bu anlamda, teknolojiyi ekolojik yıkım karşısında alternatif bir seçenek olarak sunarak orta vadede ekolojik dengeyi daha fazla hasara uğratan çözüm önerilerini meşrulaştırıyor (Erçandırılı, 2021b). Ekolojik yıkımın altında yatan toplumsal nedenselliği anlayabilmemiz için doğaya etkilerin hangi üretim ilişkileri altında ve hangi toplumsal sınıfta yer alan insanlar tarafından üretildiğini yani toplum doğa ilişkisinin diyalektiğini kavramamız gerekiyor.

Doğa ve Toplumun Diyalektik-Materyalist Kavranışı

İçinde bulunduğumuz ekolojik yıkıma verilen eleştirel tepkiler Antroposen tartışmaları ile sınırlı değildir. Geçtiğimiz son otuz yılda Marksistler, sosyal bilimlerdeki “kültürel dönemeci” (“cultural turn”) reddederek sınıfsal sömürü ve sermaye birikimine dayanan günümüz toplumsal ilişkilerinin doğayı nasıl dönüştürdüğünü esas alan hatırı sayılır bir literatür biriktirmişlerdir (Moore, 2016).³ Sermayenin sürekli artık değer elde edebilmek için sosyo-ekolojik koşulları dönüştürmesi ile sürdürülebilir gelişme arasında ortaya çıkan temel çelişki ekolojik Marksist yaklaşımların temel araştırma alanını oluşturmuştur (Erçandırılı, 2019: 181). Temelde Kartezyen mirası reddetmelerine ve toplum ve doğanın diyalektiğini savunmalarına rağmen Marksist yaklaşımlar arasında da yöntemsel, kavramsal anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Marksist teorinin çeşitli okumaları ve farklı gelenekleri arasındaki sert çekişmeler göz önüne alındığında toplum-doğa ilişkisinin diyalektik kavranışına yönelik anlaşmazlıklar şaşırtıcı görünmemektedir.

³ Söz konusu literatürün değerlendirmesi için bkz: (Castree, 2000: 5-37).

Öncelikli olarak Karl Marx’ın teorisi insanı, tarihsel olarak gelişen bir biyolojik ve toplumsal varlık olarak ele alır. Marx’ın toplumsal praksis teorisi hem materyalizm hem de bütüncülük (holism) temelinde doğal praksise dayanmaktaydı (Marx, 1976; 2000). Tarihin kendisi, doğa tarihinin, doğanın insana dönüşmesinin gerçek bir parçasıdır. John Bellamy Foster’ın öne sürdüğü gibi, Marx ne doğayı topluma ne de toplumu doğaya tabi kılan "hem mutlak idealizmin hem de mekanik bilimin tuzaklarından" kaçınmak istemiştir. Marx’ın maddi olan üzerindeki ontolojik vurgusu, fiziksel nesnelere ve/veya söylemlerden çok daha fazlasını sunar (Foster, 2002: 75).

Birçok Marksist ekoloji geleneğinden gelen düşünürün ifade ettiği üzere Friedrich Engels’in doğa vurgusu da Marx’ın çalışmaları ile bütünleşmekteydi (Foster, 2002; Kangal, 2015). Engels, *Doğanın Diyalektiği* (2010) eserinde mekanik materyalizmle mücadeleye, evrimsel değişime, ortak evrimin koşullarına odaklanmıştır. Engels, doğal dünyanın sürekli bir dönüşüm süreci içinde olduğunu bu nedenle toplumsal dünya gibi fiziki dünyaya ilişkin görüşlerimizin de hiçbir zaman tamamlanmayacağını, çünkü bir şeyin evrimsel değişiminin tamamlandığını ileri sürmenin bizatihi bildirmektedir (Foster, 2021: 19) Dahası, 1844’te kaleme aldığı *İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu* (2013) çalışmasında bir yandan endüstriyel çalışan nüfusun ekolojik koşulları ve sağlığına öte yandan onların çalışma koşulları ile sınıf ilişkileri arasında bağlantı kurmuştur. Kangal’ın da ifade ettiği üzere Engels’in bu çalışması ekoloji siyaseti ile sınıf egemenliği ve ekonomik sömürü arasında bir ayırım yapmamaktaydı (Kangal, 2021).

Öte yandan Marx ve Engels’in çalışmalarında (2018) materyalist bir felsefe olarak diyalektik, gerçek (maddi) dünyanın koşullarının önemine işaret eder. Diyalektik materyalizm evrendeki tüm fenomenlerin temelini madde olduğunu ve bu maddelerin de hareket halinde olduğunu ifade eder. İklim değişikliği gibi olgular farklı mekanizma, süreçlerde ve sürekli olarak birbirini dönüştürerek ortaya çıkar. Bu nedenle toplumsal dünyayı değiştirebilmek için güçlü bir mücadele gerekmektedir. Bu anlamda dünyanın yalnızca neden öyle olduğunu değil, aynı zamanda insanların onu olması gerektiği gibi yapmak için hangi eylemleri yapması gerektiği sorunsalı diyalektik materyalizmin özünü oluşturur. Bu diyalektiği felsefenin bağlamsal öznesinden (araştıran kişiden) çıkartıp maddi dünyaya dayalı ilişkilerin incelenmesini zorunlu kılan bir yöntem haline getirir (Bhaskar, 1979). Diyalektiğin bu yönü öncelikle felsefi olarak “bilginin toplumsal olarak üretildiğini” -geçişli (transitive)- ve “bilgisi edinilen dünyanın, genel olarak insandan bağımsız olduğu” -geçişsiz- (intransitive) düşüncesine dayanan eleştirel gerçekçilikle uyumludur (Bhaskar, 1975: 61-62). Eleştirel gerçekçilikte bütün bilimsel tartışmalar, doğa ve toplum arasındaki ilişki dâhil geçişsiz olandan geçişli olana hareket eden tezler dâhilinde üretilir (Bhaskar, 1993: 399-400). Dünyanın

doğası gereği katmanlı ve açık uçlu ele alınması önemlidir. Çünkü eleştirel gerçekçiler için, iklim değişikliği örneğinde olduğu gibi, gerçek farklı katmalarda ve farklı düzeylerde işleyen karmaşık mekanizmaları içerir (Bhaskar, 2010).

Nitekim Marx ve Engels'in çalışmalarında da (2018) diyalektik önceden belirlenmiş sonuçlar üretmek için bir formül değil, toplumsal süreçlerin nasıl ilerlediğinin incelenmesi için bir yöntemdir. Diyalektik yöntemde olgular birbirinden ayrı değil, içsel bağlantılar dâhilinde bir bütün olarak ele alınır. Bu açıdan diyalektik, karşıtlıkların birlikteliğini, ilişkiyi bir yapı biçimini ve farklı özelliklere sahip iki şeyin aynı maddeden olması durumunu ifade eder (Ollman, 2006). Marx çalışmalarında insan ve doğa arasındaki karmaşık-maddi ilişkiye önem vermiştir (Marx, 1975; 2000). Marx ve Engels'in diyalektik geleneği özne (insan) ve nesnenin (doğanın) birbiriyle nasıl etkileşimde bulunduğu birbirinin parçası olmak suretiyle birbirini nasıl dönüştürdüğüne odaklanmaktadır. Marx'ın bitkiler ve güneş arasındaki özetlediği şu cümle çalışmalarında diyalektik ilişkiselliği simgeleyen iyi bir örnektir: "Güneş bitkinin nesnesidir- onun yaşamını teyit eden vazgeçilmez bir nesnedir- tıpkı bitkinin güneşin bir nesnesi olması gibi, bitki güneşin temel nesnel gücüdür" (Marx, 1974: 949). Eleştirel gerçekçi Peter Dickens'in ifade ettiği gibi bu bir gözlemden daha fazlasıdır: "Bir organizmanın varlığının tek başına ve kendisinde değil, onun doğal (ve aslında toplumsal) dünyanın geri kalanıyla olan ilişki içinde olduğu konusunda ısrar eder" (Dickens, 1992: 65).

David Harvey de (2012: 12-13), Marx'ın "üretimdeki evrensellik" kavramı ile insanın doğa ile olan diyalektik ilişkisini yani aynı tözden gelen özne ve nesnenin ebedi zorunluluğunu kastettiğini belirtmektedir. Sermaye ve doğanın çelişkili birliğine yaptığı bu gönderme, Kartezyen anlamda (doğa ve toplumu birbirinden mutlak süratle ayıran) ikilikçi değildir; ancak "karşıtların birliği" nosyonunu esas alır. (Harvey, 2014: 260). Böyle bir birlik ortaya çıkan çelişkilerin bir bütün içerisinde tarihsel olarak özgül dolayimler içinde görüldüğü bir değişim sürecini esas alır. (Napoletano vd., 2019:1817) Bu bakımdan Hem Marx hem de Engels doğayı "dinamik, bir devinime tabi karmaşıklık, ilişkisellik ve süreçsellik gibi diyalektik-ontolojik ilkeler temelinde ele almışlardır" (Kangal, 2022). Hem doğanın hem de toplumun maddi dünyanın sürekli etkileşimde bulunan parçaları olduklarını düşündüğümüzde toplumsal ve doğal ilişkilerin iç içe geçmesinin yalnızca mümkün değil, kaçınılmaz olduğunu görürüz. Önemli olan şey burada etkileşimin nasıl gerçekleştiğidir. Bazı etkileşimler zararsız ve önemsiz, bazıları iyi yönde ve üretken bazıları ise kötü ve yıkıcı olabilir (Malm, 2019: 169)

Kısaca, doğa-toplum ilişkisinin diyalektik materyalist kavranışı, ekolojik yıkımı, yalnızca küresel anlamda değişen ekonomik ilişkilerin neden olduğu bir biyolojik bir değişim olarak değil, aynı zamanda toplum-doğa ayrımının ötesine geçen ve kapitalist üretim ilişkilerini de şekillendiren çelişkili toplumsal yapılar ile doğal yapıların bütünlüğü içerisinde anlamayı gerektirir. Ekolojik sorunlar,

ekosistemin kendisinden kaynaklanan içsel olarak türetilen sorunlar değil, dışsal olarak toplumsal itici güçler tarafından üretilen sorunlardır. Örneğin sıcaklık kendi kendine yükselmüyor ya da okyanuslar kendi kendini kirletmiyor, doğanın dengesi insanlar toplumsal ilişkileri vasıtasıyla bu karşılıklı bir parçası oldukları için söz konusu olabiliyor ise doğanın maddi- özgün gerçekliğinin yanı sıra kapitalizmin kendine özgü tarihsel özgünlüklerinin dikkate alınmasını zorunludur (Malm, 2019: 170-171)

Bu kapsamda Marksist literatürde sıklıkla dile getirildiği üzere kapitalizmin temel çelişkisi üretimin doğal koşullarının yeniden üretiminin ve toplumsal yeniden üretimin insani gelişmenin koşullarının temel amacı olarak değil; sermaye birikiminin sürekliliğini sağlamak için gerekli olan koşulların sağlanması ile ortaya çıkmasından kaynaklanır. Üreticiler, üretim süreci üzerindeki kontrollerini kaybettiklerinde, üretim artık onların ihtiyaçları değil, egemen sınıfların çıkarları tarafından belirlenir. Böylesi bir sistemde kapitalist meta mübadelesi topluma daha fazla egemen olur. Kullanım değerinden uzaklaşarak soyut değer yapısında niteliksel bir kayma ortaya çıkar. Bu aynı zamanda yabancılaşmanın kendisinde niteliksel dönüşümler üretir. Kapitalist mülkiyet ilişkileri insanın yalnızca kendi emeğine değil, kendi emeği ile dönüştürdüğü doğaya (ikinci doğaya) da yabancılaşmasına neden olmaktadır.⁴

İkinci doğa tezi doğanın toplumsal niteliğinin anlaşılması açısından önemlidir. Neil Smith tarafından temsil edilen toplumsal doğa (doğanın üretimi) tezi doğanın toplumsal, ideolojik ve kültürel ilişkiler tarafından şekillendirildiğinin altını çizmesi bakımından önemlidir. Smith’e göre (2010:47) “doğa, eğer toplumsal değilse hiçbir şeydir.” Smith, doğanın üretimi tezi ile öncelikle toplumsal üretim yoluyla, onunla etkileşime girerek önceden verili doğanın biçimini değiştirdiğini ifade etmektedir. Bu anlamda doğa hem söylemde hem de pratikte ontolojik olarak önceden verili değildir. Smith’e göre (2010) doğanın toplumsal olarak üretildiğini ısrar etmenin entelektüel ve politik kazanımları vardır. Nitekim toplumsal olarak “üretilmiş” bir doğa olduğunu savunmak, toplumun da (toplumsal çıkarlar, toplumsal güçlerin) verili değil, üretilmiş olduğu vurgusuna dayanır. Kısaca doğa, toplum ve mekân gibi üretilen; tarihin herhangi bir anında yeniden üreterek düzeltebileceğimiz bir şeydir.

Ancak doğa, basitçe eski haline geri dönebileceğimiz bir şey değildir (Foster, York ve Clark, 2010: 44). Bu açıdan Smith’in toplumsal doğa tezi sorunludur.

---

⁴ Marksist literatürde birinci doğa, ikinci doğa tartışmaları şu şekilde özetlenebilir: Birinci doğa daha insanın toplumsal olarak üretmediği, doğanın insandan önceki halidir. İkinci doğa, insanın doğa ile tarihsel gelişim sürecinde ürettiği toplumsal doğadır. İkinci doğa içerisinde yaşamını devam ettiren insan, birinci doğadan kendini ayırarak bir dışsal doğa üretmiştir (bkz: Smith, 2010: 45).

Çünkü doğayı toplumsal ilişkilere indirger (Napoletano vd., 2019: 1813). Yukarıda da ifade edildiği üzere eleştirel gerçekçilere göre toplumsal üretim ilişkileriyle şekillenmesinin dışında doğanın ontolojik olarak bir gerçeklik alanı bulunmaktadır. İlk bakışta, doğanın üretimi tezi Marx'ın insanın yaşamının doğayı işleyerek, biçimlendirerek ilerlediği düşüncesini takip eder. Üretim her zaman emeğin üretmediği ilk doğadan bir katkı içerir (Marx, 1976). İnsanlar ilk doğayı tekrar tekrar dönüştürebilir; hatta neredeyse onu tanınmaz hale getirebilir, ancak doğayı toplum gibi üretmezler (Hornborg, 2017: 97). Yani, daha açık bir ifade ile Smith'in çalışmalarında doğanın insan ilişkileri aracılığı ile üretilmesi doğanın ayrı bir maddi gerçeklik alanı olarak varoluşunu göz ardı edilmesi ile sonuçlanır (Napoletano vd., 2019: 1813; Smith, 2017: 16-36; 2010).

Benzer bir indirgemecilik problemini Georg Lukacs, Herbert Marcuse, Jean Paul Sartre gibi düşünürlerin temsil ettiği Batı Marksizm'inde de görmek mümkündür.⁵ Batı Marksizm'i, insanı tarihsel bir kendi kendini yaratma sürecinde, maddi toplumsal koşullar tarafından engellenmiş, kendi kaderini tayin hakkının öznesi ve nesnesi olarak ele almaktadır. En nihayetinde insanı herhangi bir kısıtlamadan arınmış, sonsuz kendi kaderini tayin etme kapasitesine sahip bir özne olarak tanımlamaktadır (Foster, 2001). Nitekim Batı Marksizm'i insanlığın kuruluşunu emek üzerinden açıklarken, doğal ve maddi görüngülerin mekanik ve/veya yalnızca insani ve maddi olmayan bir şeymiş gibi ele alır (Foster, 2011). Batı Marksistlerine göre doğa, gerçeğin açıklanmasında diyalektiğin dışındadır.

Batı Marksizm'i ile Smith'in çalışmalarını temelde birleştiren şey maddenin (doğanın) ontolojik önceliğinin inkârıdır (Malm, 2019). Smith doğanın üretimi tezinde toplumsal pratiği ön plana çıkaran ve toplumdan ayrı bir doğa tanımını reddeden bir duruş sergiler (Napoletano vd., 2019: 1813). Doğanın, toplumsal ilişkiler gibi üretilen bir varlık olarak alınması toplumsal ilişkilerin ötesinde hiçbir şey olmaması, doğanın emek kavramı içinde eritilmesi demektir. Doğanın üretimi tezi doğayı insandan farklı bir yapı olarak görmek yerine insanın doğayı nasıl dönüştürdüğüne odaklanır. Smith, bu ifadeyi Henri Lefebvre'nin (1991) mekânın önceden verili olmadığını ve toplumsal değişimin mekânı yeniden ürettiği *Mekânın Üretimi* tezinden ödünç almıştır. Doğanın üretimi tezi mantıksal olarak tüm maddi dünyanın insan emeği tarafından oluşturulduğuna dayanır. Smith'in çalışmasında toplumun tüm doğa üzerinde kontrol sahibi olduğu iddiasından kaçınmak için vurguladığı tek şey doğa üzerinde öngörülme-yen insani etkidir (Castree, 1995: 12-47).

⁵ Batı Marksistleri, doğanın diyalektiğini reddetme konusunda ısrarcıdırlar (bkz: Lukacs, 1971). Nitekim Herbert Marcuse *Mantık ve İhtilal*'de diyalektiğin ancak toplumsal yeniden üretim koşullarının tarihsel koşullarına yerleşik olduğu sürece doğayı kapsayacağını, Jean Paul Sartre ise *Diyalektik Aklın Eleştirisi*'nde diyalektiğin tarihsel ve toplumsal dünya ile sınırlı olduğunu ve Engels'in diyalektiğe doğayı dâhil etmesinin diyalektikteki rasyonelliğe zarar verdiğini belirtmiştir (Kutzik ve Porpora, 2021: 21).

Oysa Marx’ın neden doğanın dönüşümünü, doğanın üretimi ile aynı kefeye koymaktan kaçındığını anlamak, Marx’ın materyalizmini anlamının anahtarından biridir. Marx’ın çalışmalarında (1974; 1975; 1976) sermayenin doğayı üretilen değere dâhil etmesi sıklıkla dikkat çeken hususlardan biridir. Marx’ın çalışmalarında vurguladığı gibi üretim her zaman emeğin üretmediği ilk doğadan bir katkı içerir. İnsanlar ilk doğayı tekrar tekrar dönüştürebilir hatta onu neredeyse tanımaz hale getirebilir, ancak doğayı toplum gibi üretmezler. Eleştirel gerçekçi yaklaşım da doğa ne insan etkinliğinden tamamen ayrı bir alan ne de insanlar tarafından yaratılmış, üretilebilen bir üründür. Doğanın nedensel güçleri insan faaliyeti için gerekli koşulları ifade eder ve bu güçler insanların yapabileceği olası şeyler üzerinde etkileri olan maddi süreçleri içerir (Soper, 1995: 15). Burada doğa, özçüleştirilmiş (essentialized) anlamda değil; insan faaliyetlerini hem olanağı kılan hem de kısıtlayan ve insanlığın ihtiyaçlarına ve taleplerine indirgenemeyecek özerkliği olan bir alan olarak tanımlanmaktadır (Soper, 1996: 22-34). Bu anlamda doğa ve toplum maddi dünyanın sürekli etkileşimde olan parçacılarıdır. Bundan ötürü iç içe geçmesi kaçınılmaz olan farklı varlık düzenleridir (Hailwood, 2015: 47).

Eleştirel gerçekçi bir perspektiften bakıldığında Smith’in çalışmalarında doğanın insan ilişkileri aracılığı ile üretilmesi doğanın ayrı bir maddi gerçeklik alanı olarak varoluşunu göz ardı edilmesi ile sonuçlanır. Doğanın toplumsal ilişkiler gibi üretilen bir varlık olarak alınması toplumsal ilişkilerin ötesinde hiçbir şey olmaması, doğanın emek kavramı içinde eritilerek maddi doğanın ortadan kaldırılması demektir (Napoletano vd. 2019: 1814). Hiçbir toplumsal müdahale olmaksızın doğadaki varlıklar arasındaki ilişkiler tamamıyla doğaldır. Toplumsal bir müdahale olarak fosil yakıtların tüketilmesi doğanın kendi döngülerindeki süreçleri değişikliğe uğratar. Burada söz konusu olan toplumsal ilişkilerin karbondioksit gazının ana bileşenlerini oluşturmaktan ziyade karbondioksit döngüsünde değişimlerdir. Eleştirel gerçekçilerin sıklıkla vurguladığı üzere doğa yaratılmamıştır (üretilmez); değiştirilmiştir (şekillendirilir) (Dickens, 1996). Buzulların erimesinin sonucunda okyanuslardaki su seviyesinin yükselmesi herhangi bir insanın kapsamının dışındayken, buzulların erimesine neden olan sıcaklığın artışı toplumsal ilişkiler yoluyla doğada değişim yaratılmasının sonucudur (Malm, 2018).

Toplumsal doğa tezinin bir diğer önemli temsilcisi Noel Castree’nin de kabul ettiği üzere Smith’in çalışmaları “düalizme ilişkin sorunları çözmek bir yana, toplum-doğa ilişkisinde tüm gücü kapitalizme veren ve bu nedenle doğayı tamamen silen açıklayıcı bir tekçilik sunuyor” (Castree, 2002: 131). Ancak Castree de doğanın toplumsal temsil, kavram ve sınıflandırmalarla inşa edildiğini vurgular (2001: 1-21). Castree çalışmalarında sermayenin doğal varlıkları nasıl kâra dönüştürüldüğünü tartışmaktan ziyade gezegensel sınırlar kavramına ve doğanın

kapitalist dönüşümünün insanlar üzerinde olası etkilerine odaklanır. Castree, doğanın nedensel gücüne vurgudan ödün vermez ancak bunu yaparken doğayı insandan farklı bir yapı olarak görmek yerine insanın toplumsal ilişkiler aracılığı ile doğayı nasıl dönüştürdüğüne odaklanır (Castree, 2000: 5-36).

2000’li yılların başından bu yana, John Bellamy Foster, Paul Burkett, Richard York, Brett Clark gibi Metabolik Yarık Teorisyenleri, Marx ve Engels’in “doğanın evrensel metabolizması” olarak adlandırdığı açıklamalardan yola çıkarak içinde bulunduğumuz ekolojik yıkıma neden olan toplumsal maddi üretim ilişkiler-kaynaklı değişiklikleri açıklamaya odaklanan bir yaklaşım geliştirdiler. Metabolizmadaki (insan ve doğa arasında) yarık, gezegenin jeolojik süreçlerinde yabancılaşmış toplumsal ilişkiler temelinde bir bozulma olarak tanımlanabilir (Foster, 2015). Kapitalist mülkiyet ilişkileri birbirine bağımlı toplumsal metabolizma sürecinde, yaşamın doğal yasalarının öngördüğünün ötesinde onarılmaz bir yarık oluşturmuştur.

Bu anlamda metabolik yarık, doğal ve toplumsal olanın yıkıcı etkileşimlerini ortaya çıkarmak için bir yöntemdir. Doğa ve toplum biyofiziksel süreçlerden ve döngülerden oluşur. Hem biyolojik hem de toplumsal bir varlık olan insan, yaşamını devam ettirmek için doğayla metabolik alışverişte bulunmalıdır (Foster ve Burkett, 2016). Marx’ın *Kapital*’de (1976; 1981) tartıştığı tarımsal besin döngülerindeki ve kentsel atık döngülerindeki bozulmalar sıklıkla doğa ve toplum arasındaki metabolik yarığın bir örneği olarak sunulmaktadır. Bu örnekte nüfusun köyden kente göç etmesi (mekânsal konfigürasyon) tarımsal süreçleri kesintiye uğratmış, tarımda toprak verimliliğinin hızla tükenmesine ve kentsel alanlarda yoğunlaşma insan atığını arttırdığından kirlenmeye yol açmıştır. İngiltere’de tarımsal üretime daha fazla ihtiyaç duyulmasına rağmen, köyden kente göçün yoğunlaşması ve bu sorunun endüstriyel tarım tekniklikleri ile çözülmesi, toprak verimliliğinin azalmasına neden olmuştur (Napoletano vd. 2019: 1817). Yirmi birinci yüzyılın başlarında sentetik gübrelerin piyasaya girmesi ve sermaye birikimini arttırmak amacıyla yaygın ve verimsiz kullanımının biyosferde reaktif nitrojen miktarının iki katına çıkmasına ve doğanın kendi içsel dengesinin daha da bozulmasına neden olmuştur (Smil, 2002).

Marx’ın ifadesiyle metabolik yarık “doğa yasalarının kendisince emredilen toplumsal metabolizmanın karşılıklı bağımsız [olma] sürecinde onarılmaz bir yarıktır” (Marx, 1981: 949). Foster’ın ifade ettiği üzere metabolik yarık yalnızca doğa yasalarının (insandan özerk işleyişinin) zorunlu kıldığı (insanı sınırladığı) koşulları değil; aynı zamanda, insan eylemlerinin doğal süreçleri ne yönde dönüştürdüğünü göstermektedir (Foster, 2001: 141-143). Hem Marx hem de eleştirel gerçekçilere göre doğa toplumsal etkilerden arındırılmış ve tarihin dışında değildir. Doğa tarihseldir ve değişime açıktır (Dickens, 1992; 1996). İnsan her zaman tarihsel bir doğayla ve doğal bir tarihle karşı karşıyadır (Cachon, 2016: 256). Tarihsel süreç içerisinde üretim ilişkileri değişebilir, ancak insani gelişim

ve üretimin kendisi belirli doğal maddi koşullara bağlıdır (Harribey, 2012). Kısaca Marx’ın toplumsal yapılar üzerine ünlü özdeyişi ile “insanlar tarihi yapar, ama kendi seçmedikleri koşullarda” ancak önceki verili koşullar, yalnızca toplumsal olanı içermemekte aynı zamanda önceki toplumların, birikim biçimlerinin (üretim tarzının) yeniden şekillendirdiği doğayı ve doğal koşulları da kapsamaktadır (Marx, 2016: 30).

Bu bağlamda Smith ve Castree’nin yaklaşımında iklim değişikliği, canlı çeşitliliğinde azalma, okyanusların asitlenmesi kapitalizmde meta üretiminin yan ürünleri olarak doğanın üretiminin sonuçlarıyken; metabolik yarık teorisyenleri bu gibi ekolojik değişimden doğanın yıkımını anlar. Kapitalist sınıfların insan ve doğa arasındaki metabolik ilişkiyi yıkıma uğratmak suretiyle, toplum ve doğa ilişkisine yönelik rasyonel ve demokratik düzenlemeleri ne ölçüde engellendiğini ortaya koyar (Napoletano vd., 2019: 1818). Sermaye sınıflarının eleştirisi doğanın üretimi tezinde önemli bir yer kaplamazken, metabolik yarık teorisi insan ve doğa arasındaki metabolik ilişkinin yabancılaşmış ve çelişkili yapısına vurgu yapar. Bu noktayı biraz daha açabilmek için Jason Moore’un Kapitalosen kavramsallaştırmasına ve “dünya ekolojisi” yaklaşımına bakacağız.

Antroposen’i Yeniden Düşünmek: Kapitalosen, Melezlik ve Sınıf Mücadelesi

Geçtiğimiz son on yılda Marksist ekoloji tartışmalarında Moore’un dünya ekolojisi yaklaşımı ve Kapitalosen kavramsallaştırması önemli bir yer kaplamıştır. Moore çifte içsellik (double internality) ve birleştirme (bundling), “yaşam ağı” (web of life) kavramlarını temel alarak tarafsız- monist/melezci bir yaklaşım geliştirir. Bu şekilde hem metabolik yarık teorisini hem de toplumsal doğa tartışmalarının ötesine geçtiğini düşünen Moore, yaklaşımını açıkça “metabolizmanın monist ve ilişkisel görüşü” olarak tanımlamıştır (Moore, 2017:16). Moore’un geliştirdiği *Hayatın Dokusundaki Kapitalizm* maddi- diyalektik bir doğa ve toplum anlayışa karşı çıkan doğa ve toplumun birbiri içinde eridiği düz (flat) bir ontoloji varsaymakta,⁶ Moore, insanlar ve onların maddi çevreleri arasındaki herhangi bir analitik ayrımı ortadan kaldırmaktadır (Saito, 2018: 207). Moore’a göre doğa ve toplumdan (emek-sermaye) ziyade doğadaki emek-sermayeden söz etmeliyiz. Moore’un iddiasında kapitalizm, ekolojik rejimin kendisidir ve bu yaklaşımını “dünya ekolojisi” olarak tanımlamaktadır.

Moore göre insan türünün faaliyetlerinden ötürü insan çağı ifadesinin kullanılması kolektif bir özne olarak insanlığın tümü sorunsalını ortaya çıkarmaktadır. Bu açıdan Moore, Antroposen kavramının ekolojik yıkımın ardındaki kapitalist

---

⁶ Düz (flat) ontolojinin tarihsel materyalist eleştirisi için bkz: (Yalvaç ve Erçandırılı,2020: 261-285).

iktidar ilişkilerini, sermaye bağlantılarını görünmez kılmanın bir aracı olarak kullanılabileceğini açıkça belirtir. Örneğin, dünyanın en büyük kurumsal sera gazı üreticisi konumunda olan Pentagon'dur. 2020 yılı verilerine göre ise dünyanın en zenginlerinin yalnızca %1'i küresel nüfusun yarısının iki katından daha fazla emisyonu neden olmuştur (Moore, 2022). Moore'un sözleriyle "emekçi sınıfların iklim krizini sermaye tarafından sebebiyet verilen bir olgu olarak kavranması ihtimali zayıflatılıp, insan tarafından sebebiyet verilen, yani kapitalosenik [sermaye-kaynaklı] değil, antroposenik [insan-kaynaklı] bir olgu olarak kavranmasının önü açılıyor" (Moore, 2022). Moore'un belirttiği üzere insanların (ya da insanlığın) Antroposen'e neden olduğunu söylemekle; insan örgütlenmelerinin (şirketlerin- imparatorlukların, piyasaların) neden olduğunu söylemek çok farklı şeylerdir (Moore, 2017: 18).

Moore, çalışmalarında Kapitalosen'in Amerika kıtasının keşfinden sonra sermayedarlar tarafından finanse edilen çevresel değişim ile başladığını ifade etmektedir. Bu daha çok ormansızlaşma, tarımsal ihracat yani sermaye için doğanın dönüştürülmesi anlamına gelmekteydi. Aynı zamanda burjuva sınıfının emeği ucuza kullanmasının bir aracıydı. Moore'a göre değişik dönemlerde değişik biçimler olsa da "ucuz emek" ile "ucuz doğa"yı bir araya getirmek uygarlaştırma projesinin içini tam anlamıyla doldurmaktaydı (Moore, 2016; 2017).

Moore, metabolik yarı teorisyenlerini emeğin ve doğanın farklı maddelerden oluştuğu ile ya da birinin diğere atıfta bulunmadan analiz etmekle suçlamaktadır (Moore, 2017). Moore'un karşı çıktığı temel şey insan ve insan- olmayan güçlerin herhangi bir (ilişkisel-diyalektik olsa dahi) analitik ayrımıdır (Cox, 2022). Çünkü Moore'a göre doğa kapitalizmin içindeyken, kapitalizm doğanın içindedir; bu ikisinin teklifi (tek bir bütün oluşturmak suretiyle iç içe geçmişliği) yaşam ağını oluşturur. Doğanın ve toplumun iki farklı maddeden oluştuğunu iddia etmek Kartezyen bir ikicilik olarak ele almaktır. Özne ile nesne ve parça ile bütün arasında herhangi bir ayrım yoktur. Her şey aynı düzlemde ve karmaşık ilişkiler içindedir. Moore, bu anlamda, toplum ve doğanın bağlı ancak farklı birer varlık olarak var olduğuna şüphe ile yaklaşır, doğa ve toplum tektir ve bu varsayımına bağlı olarak biyosferin sonlu karakteri ile sermayenin talepleri arasında bir saptamada bulunur: Ekolojik yıkımın asıl nedeni sermaye sonsuz iken doğanın sonlu olmasıdır. Moore'a göre doğa ve toplum hiçbir şekilde ayrılmaz; söz konusu ikilikçi anlayış çözümlenmelidir (Moore, 2017: 180, 196).

Eleştirel gerçekçi bir bakış açısından Moore, doğayı toplum içerisinde eriten tekçi tutumuyla ekolojik sorunların sermayenin işleyişine engel oluşturduğu için kapitalizmin kaçınılmaz olarak çevreci olacağına vurgu yapan James O'Connor'a dönüş yapmakta ve toplumsal doğa tezi savunucuları gibi aslında doğanın materyalist özelliklerini görmezden gelmektedir (Malm, 2018: 179). O'Connor, Marx'ın toplum- doğa arasındaki diyalektik ilişkisine yönelik yaptığı açıklamalardan yola çıkarak artan ekolojik maliyetlerin artık değer düşmesine ve birikim

krizine nasıl katkıda bulunduğunu “kapitalizmin ikinci çelişkisi” olarak adlandırdığı kuramsal yaklaşımla açıklamaktadır. Kapitalizmin ilk çelişkisi artık değer oranındaki yükselişin ve artık değer ya da karların, malların ve hizmetlerin eşitsizlikleri derinleştirmesi sonucu sistemin ekonomik kriz eğiliminde olmasıdır. O’Connor’a göre her iki çelişki de ekonomik kriz eğilimi gösterir ancak ikinci çelişki, sistemin içsel ya da sınıfsal uzlaşmaz karşıtıllıklarından çok, dışsal ya da doğal engellerle bağlantılı olan bir ekonomik kriz türüdür (O’Connor, 1998: 160-173). Başka bir ifadeyle O’Connor’a göre sermayenin metalleri aşırı üretme eğilimi varsa (birinci çelişki), sermaye daha az üretmeye, daha fazla vergilendirmeye eğilim gösterir. O’Connor, ikinci çelişki teziyle açık bir şekilde ekolojik nedenlerden kaynaklanan bir ekonomik krizin sistemik değişim için bir fırsat doğurduğu varsaymaktadır. Ancak kapitalizmin ekolojik yıkımın en yıkıcı anında dahi ortaya çıkan yıkımı fırsat bilerek sermaye birikimine devam ettiğini, sistemin kendini yeniden örgütlenme mekanizmasının kapitalizmin dinamiklerine içsel olduğunu göz ardı etmektedir. Foster’ın da altını çizdiği üzere ikinci çelişki yaklaşımının temel iddiası, ekolojik yıkımın sermaye ilişkilerini önemli şekilde değiştirme kapasitesine sahip olması yani sistemin ekolojik maliyetleri üstlenmeye zorlanması, ekolojik açıdan daha sürdürülebilir bir üretime doğru toplumsal hareketler aracılığı ile evrilebilecek olmasıdır (Foster, 2005:292-293). Moore’a göre de kâr oranlarının yüksek olması için gıdanın, emek gücünün, enerjinin ve hammaddenin yani doğanın uzuz olması gerekmektedir. Ekolojik yıkım bu dört ucuz şeyden birini pahalı hale getirerek kapitalist krizin ortaya çıkmasına zemin hazırlıyor. Moore, örneğin, buharlı üretime geçiş alternatif enerji kaynakları içinde (su, rüzgâr, güneş, kas gücü gibi) kömürün ucuzluğundan kaynaklandığını ifade etmektedir.

Ancak Malm’ın da belirttiği üzere (2016) on dokuzuncu yüzyılda İngiltere’de buharlı üretime geçiş sürecinde su ve kas gücü çok daha ucuzdur. Öyleyse insanlığın deniz ve nehirlerdeki rüzgâr kullanmak yerine buharlı gemilere geçişin nedenini fiyatlarla değil, başka nedenlerle açıklamak gerekir. Moore, bugün literatürde melezlik olarak da tanımlanan (düz ontolojiye dayanan) bir yöntemle kent ile kır, burjuva ile proleterin ve dahası toplum ile doğanın ontolojik varlıkları ve aralarındaki karşıtıllıkları yok sayar. Eleştirel gerçekçiliğin tersine Moore, insanlıktan özerk işleyen bir doğaya, doğal sınırlara ve biyofizik akışlara, doğanın toplumsal ilişkiler üzerinde ontolojik öncülüğüne karşı çıkarak doğanın kapitalizmi; kapitalizmin ise doğayı yarattığını savunur (doğal sınırlar tezi için bkz: Benton, 1989). Yukarıda da vurguladığım üzere insan doğadaki etkileşimlerden ortaya çıkmış olabilir ancak ne insan doğaya ne de doğa insana indirgenemez. Yani ne kapitalizm doğayı yaratır ne de doğa kendiliğinden kapitalizmi yaratır. Bütünsel bir ilişki içerisinde –diyalektik- parçaların görece özerkliklerini görememek ontolojik olarak onların ikisini birden yok saymak demektir (Malm, 2018: 197-198). Bu bakımdan Malm, Moore’un yaklaşımını “Marksist kılıkta dizginsiz bir melezlik” olarak tanımlar (Malm, 2019: 178).

Sorunu biraz daha açacak olursam melezliğin ya da düz ontolojinin temel problemi doğa ve toplum arasındaki herhangi bir ayrıma doğanın tek başına ontolojik varlığını inkâr edecek kadar karşı çıkmasından kaynaklanır. Bu durum aslında Kartezyen kategorileri ortaya çıkaran felsefenin görünmeyen öteki yüzüdür (Malm, 2019: 178). Kartezyenizm’deki en temel problem nedensel etkileşim ile ilgilidir. Örneğin, Kartezyen düşünceye göre yerde duran bir taş, ayağın taşa değmesinden ötürü yola fırlar. Ayak, duran taşa hareket vermiştir, taş bu nedenle hareket etmiştir. Oysa bir şeyin diğerinin davranışına neden olması için “ortak” bir noktada başka bir şeyle “etkileşime” girmesi gerekir. Kartezyenizm bu örnekte hareket eden taşın kendine özgül özelliklerini yok sayar ve hareketi ayağa indirger. Burada sadece önemli olan ayağın taşa değmesidir. Melezlik de doğayı toplum içinde toplumu doğa içinde eriterek ikisinin de (biri birinden farklı olan) nedensel güçlerini ve nedensel etkileşimlerini ortadan kaldırır.

Toplumsal maddi ilişkilerin doğada nasıl bir krize olabileceği konusunda hiçbir fikir vermez. İnsan doğa ile tamamen aynı maddeden geliyorsa doğanın krizinin insanı etkileme potansiyelinin yüksek olmaması gerekirdi. Bu bakımdan melezliği yani tekçiliği savunmak toplumsal ve doğal olanın tanımlayan farklı önemli özelliklerinin olmaması anlamına gelmektedir. Moore’un yaklaşımında doğanın yıkımının kapitalist üretim sonucunda maksimuma ulaşacağı ve kârların düşmeye başlayacağı beklentisi vardır. Örneğin iklim değişikliği sonucunda tarım krizi ortaya çıkabilecek ve gıda fiyatlarındaki artış ile birlikte ücretlerde bir artış, azalan sömürüye karların düşüşüne neden olabilecektir. Moore’un yaklaşımında iklim değişikliği yalnızca insanlık için değil, aynı zamanda kapitalizmin kendisine doğrudan tehdit oluşturur. Buradan çıkan sonuç ise sermaye sınıfının doğayı iyi yönde dönüştürebileceğidir. Moore haklı olsaydı, iklim değişikliği ve neoliberal tarım uygulamaları ile doğrudan ilişkili olduğu bilimsel olarak ortaya konulan COVID-19’un ortaya çıkması sonucunda kapitalist sınıfların iklim değişikliği ile ilgili çok ciddi önlemler alması gerekirdi. Esasında tehlike ani ve doğrudan olmasına rağmen, salgın gelir düzeyi düşük ya da hiç geliri olmayan insanları, kapitalist sınıflardan daha çok etkilemiştir. COVID-19 sürecinde sermayenin merkezileşme eğilimleri giderek artmış ve bu süreç neticesinde sermaye içerisinde farklı fraksiyonlar arasında yeni bir ilişki ortaya çıkarmıştır (Avcı, 2022). Eğer sınırlı sermayenin piyasadan silinmesinden kaynaklı doğa ile ilişkilerimizde bir değişim olacağını /ya da kapitalizmin yok olacağını bekliyorsak ulus-ötesi hareket yeteneğine sahip sermayenin daha da genişlemesini nasıl açıklayabiliriz?

Bu sorulara da yanıt oluşturması açısından Metabolik Yarı Teorisinin kaba materyalizmin ve düz ontolojiyi savunan melezliğin düştüğü hatayı tekrarlama- dan toplum ve doğa arasındaki düalistik ilişkiyi reddeden bir yaklaşım olduğunu söyleyebilirim. Metabolik Yarı Teorisi sermayenin sosyoekolojik çelişkilerini natüralist determinizme, toplumsal idealizme ve düz bir ontolojiye sapsadan açıklama yeteneğine sahip ümit vadeden bir yaklaşımdır (Malm, 2019: 179).

Metabolik Yarık Teorisinin sermayenin doğa ile çelişkili ilişkisine yaptığı gönderme, düalistik olmaktan öte, “zıtların birliği” nosyonuna dayanmaktadır (Foster ve Angus, 2016). Doğa ve toplumun diyalektik ilişkisi ancak çelişkilerin ortaya konulması, bir bütünlük içerisinde tarihsel süreçte özgül dolayimler içinde nasıl bir değişim sürecinden geçildiğinin kavranması ile anlaşılabilir (Foster, 2020). Metabolik Yarık Teorisi açısından asıl mesele insanların doğanın bir parçası olduğunu açıklarken doğal süreçlerin nispeten farklı (özerk) veya kısmen toplum-dışı olduğunu vurgulamaktır.

Burada Metabolik Yarık Teorisinin en önemli katkısı özne sorunsalı kapsamındadır (Foster ve Clark, 2020). Metabolik Yarık Teorisi doğayı statik ya da pasif bir kategori olarak değerlendirmekten ziyade, dinamik, insanlık tarihinin oluşumunda etkin bir yapı olarak ele almaktadır. Ancak Metabolik Yarık Teorisyenlerine göre doğa bütünüyle sınıfsal ilişkiler tarafından üretilmez. Doğa bütünüyle sınıfsal ilişkiler tarafından üretiliyor olsaydı, ekolojik yıkımın da tarihin herhangi bir anında sınıfsal sömürünün ortadan kaldırılması ile üstesinden gelinebilirdi. Oysa ekolojik yıkıma karşı üretilecek çözümlerin aciliyeti insanı da var eden ekolojik koşulların (özellikle iklim ve canlı çeşitliliği gibi) yok olduğunun ve bunun insan faaliyetleri ile geri getirilmesinin imkânsız bir noktaya varabileceğini vurgulaması açısından önem kazanmaktadır. Burada ısrarla altı çizilmesi gereken önemli bir noktanın şu olduğunu düşünüyorum: Toplum, fiziksel olarak doğaya bağlı olduğu ve toplumsal ilişkiler yoluyla doğa şekillendiği için aralarındaki sınır belirsiz görünebilir. Ancak doğa, insandan önce vardı; doğanın onu var eden ekolojik koşullarında insan var oldu ve doğa insandan sonra da farklı ekolojik koşullarla da olsa var olacaktır. Doğanın toplumdan özerk ve farklı bu çok önemli yönünü göz ardı ettiğimizde toplumun doğada oluşturduğu yıkımı engelleyecek toplumsal mücadeleleri, politikaları, önlemlerin planlamasını, yani değişimin yönünün belirlenmesini imkânsız hala getiririz.

Örneğin deltaya bir petrol sızıntısı olduğunda, delta içerisinde petrol ve su karışarak özdeş hale gelir, ancak deltayı petrolden temizleyebilmek için su ve petrolü birbirinden ayıran spesifik özellikleri iyi bilmemiz gerekir (Malm, 2019:169). Farklılıkların araştırılması, nasıl iç içe geçtikleri ve birinin diğerine nasıl bir zarar verdiğini tespit etmemize yarar ve bundan daha önemlisi yıkımı nasıl sona erdireceğimiz hakkında önemli ipuçları taşır. Ancak bu şekilde toplumun özelliklerinin doğanınkilerle nasıl karıştığını ortaya çıkararak ekolojik yıkımın kaynaklarını ortadan kaldırma olasılığı üzerinde konuşmuş oluruz. Benzer şekilde toplumsal üretim biçimlerinden kaynaklanan eklemlemeler sonucunda gezegensel karbon döngüleri (karbon atomlarının kendisinden ziyade) dönüştürülmüştür. Bu açıdan bakıldığında fosil yakıt ekonomisinin tarihselliği ve kapitalist üretime yerleşikliği de ortaya çıkacaktır (Malm, 2019: 180). Sonuç olarak doğanın toplumdan farklı ve özerk ele alınması, Moore’un iddia ettiğinin aksine, içinde bulunduğumuz ekolojik yıkımın doğanın dinamiği ile sermaye birikiminin

sistematik mantığı arasındaki temel çelişkilerden nasıl kaynaklandığının altını çizerek (Malm, 2019: 156; 2018).

Bu bağlamda Moore'un yaklaşım Marksist temelli ekolojik- sınıf analizinden bir kopma olarak tanımlanabilir (Malm, 2019: 181). Nitekim Moore'un yaklaşımında küresel ekolojik yıkımın nedeni sınıfsaldır, sonucu (etkisi) ise sınıfsal değildir. Ekolojik yıkımın sonuçları türdeş bir insanlığa, herkese hatta daha çok sermayedarlara etki etmektedir. Bu durumda şu soruyu sormak gerekir: Antroposen/Kapitalosen yoksul, ekolojik olarak hassas Afrika ülkeleri için mi daha tehlikelidir, yoksa kapitalizmin kendisi için mi? Göstergeler, içinde bulunduğumuz ekolojik krizden en son kapitalist sınıfların (sermaye fraksiyonlarında değişim olsa da) etkilendiğini ve ekolojik krizden dahi kar edilmeye devam edildiği yönündedir. GDO teknolojileri, endüstriyel tarım uygulamalarında yoğunlaşma, içme suyunun evlerdeki çeşmelerden değil fabrikalardaki damacanalardan sağlanıyor olması kapitalistlerin ekolojik yıkım üzerinden kar edebileceğini gösterdi (Hornborn, 2019; Foster, 2020). Geçtiğimiz süreçte ekolojik yıkım en çok emekçi sınıfları etkiledi.

Tüm bu nedenlerle insanın doğa karşısında özne konumunu ve doğanın kendi nedensel güçlerini doğru tanımlamak gerekir. İnsan kontrolüne tabi olan ve dolayısıyla değiştirilebilen toplumsal faktörler ile insan kontrolünün ötesindeki doğal faktörler arasında farklılaşma içinde bulunduğumuz ekolojik yıkımdan yalnızca kimin sorumlu olduğu ve değişimin ne yönde ve nasıl olması gerektiği konusunda hayati önem taşımaktadır. Bu açıdan hem insan merkezci (Antroposen) hem de sermaye merkezli (Kapitalosen) analizlerden kaçınmak gerekir. Eleştirel gerçekçi bir perspektiften baktığımızda her iki yaklaşım da doğanın insandan farklı bir maddi varlık alanını (ya da nedensel güçlerini) yok saymakta, doğayı insana ya da sermayeye indirgemektedir.

Bu tür yaklaşımların en büyük tehlikesi ekolojik yıkımın üstesinden gelebilmek için verilecek sınıfsal mücadeleyi ve radikal toplumsal değişimin aciliyetini görünmez kılmasıdır. Oysa ekolojik yıkım çağında insanlığın varlığını devam ettirmesinin temel koşulu, radikal toplumsal değişimdir. İçinde bulunduğumuz yıkım fosil yakıt kullanımını öncülleyen bir üretim anlayışı yerine eko-sosyalizmin ilkelerini benimseyen bir medeniyeti zorunlu kılmaktadır. Bunun farkındalığı ve ekolojik sorunlara çözümün aciliyeti nedeni, eko-sosyalist analizle birleşen mevcut krizin sebeplerini, doğasını ve yönünü tanımlayan, yeni bir sosyo-ekolojik sentez geliştirmeliyiz.

Foster ve Clark'a göre de (2022) doğa bilimlerinin sınırladığı şekliyle yani sadece jeolojik değişim olarak Antroposen, bir yok oluş olayının yanı sıra ekolojik, sosyal ve kültürel bir devrimi gerekli kılmaktadır. Hem maddi eşitlik hem de ekolojik sürdürülebilirliğe yönelik bir toplum gerektirir. Toplumlar, uluslar ve tüm insanlar yeryüzünün sahibi olmaktan ziyade yeryüzünün misafirleri ve

yararlanıcılarıdır. Bu nedenle sonraki nesillere insan yaşamı ile uyumlu bir doğa bırakmak zorundadırlar. İçinde bulunduğumuz ekolojik yıkım kökten dönüştürülmüş bir dizi sosyo-ekonomik ilişkiyi aslında insanların birbirleriyle ve yeryüzü ile uyumlu bir ilişkiye dayanan yeni bir sürdürülebilir insani üretim biçimini zorunlu kılmaktadır. Bu durum sermayenin gezegendeki yaşam koşullarının yaratıcı bir şekilde yok eden şartlarından geri çekilme, bir yön değiştirme anlamına gelmektedir. İklimdeki değişim insanın hayatta kalması için radikal olarak yeni bir maddi-ekolojik ilişki yaratılmasını zorunlu kılmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada Antroposen’i nasıl anlamalıyız sorusuna eleştirel gerçekçi bir perspektiften yanıt aradım. Bu soruya yanıt aramamdaki asıl amaç bir yandan toplum bilimlerinde Antroposen tartışmaları ile yapılan hatayı daha belirgin bir şekilde açıklamak iken öte yandan bazı Marksist çalışmaların söz konusu yöntemsel sorunları nasıl yeniden ürettiğini ortaya koymaktı. Hızla ısınan dünyamızda içinde bulunduğumuz yıkımı anlamak ve yıkıma müdahale etme olanağını elde etmek istiyorsak sosyal ve beşerî bilimlerdeki kavramları, yaklaşımları her zamankinden daha eleştirel bir mercekte incelememiz gerekiyor. Antroposen tartışmaları, içinde bulunduğumuz jeofiziksel durumu kapitalist yapılardan ve işleyiş yasalarından, sermaye sınıflarının artık değer yaratma çabasından soyutlanmış bir toplumsal ilişki içerisinde açıklama çabası olarak ortaya çıkıyor. İçinde bulunduğumuz ekolojik yıkımı “İnsan Çağı”nın bir yansıması olarak tanımlamak, iklim değişikliğini insan türünün ortaya çıkışının sonucu olarak göstermekle eş değerdir. Buna karşılık Marksist yaklaşımlar içinde bulunduğumuz durumu toplumsal eşitsizlikler ile ekolojik yıkım arasındaki ilişkiye odaklanarak çözümlemeye çalışıyor. Ancak çalışmada göstermeye çalıştığım üzere bazı Marksist tartışmalar, doğanın insandan farklı ve özerk olma özelliğini görmezden gelerek doğayı toplum içerisinde eritiyor. Toplumun özelliklerinin doğanınla nasıl iç içe geçtiğini vurgulamak son zamanlarda eleştirel yaklaşımlar tarafından oldukça popüler hale gelmiş olsa da doğa ve toplumun iç içe geçen diyalektik ilişkisini anlatmak için de ikisi arasındaki analitik ayırma ısrar etmeliyiz. Ancak bu şekilde ekolojik yıkımın toplumsal nedenlerini ortadan kaldırma olasılığı ve değişimin gerçek öznesi hakkında konuşabiliriz.

Bir başka ifade ile kapitalizm, potansiyel olarak insanın geliştirebileceği bir sınıfsal ilişki biçimi iken, içinde bulunduğumuz ekolojik durum insan biyolojisinin ürünü değildir. Benzer şekilde kapitalizm doğayı yeniden şekillendirebilir ama doğa, toplumsal ilişkiler gibi üretilemez. Ekolojik yıkım insanlar arasında artan bilince rağmen fosil yakıt tüketimine dayanan kapitalist üretim ilişkileri sayesinde her geçen gün daha da derinleşiyorsa, kapitalizmin doğa ile ilişkilerimizi özgürleştirici yönde dönüştüreceği beklenemez. Bu bağlamda eğer

Antroposen'in insan-merkezci olduğu ve tüm insanlığı suçladığı konusunda hem-fikirsek, Kapitalosen'in de sermaye merkezli olduğu ve ekoloji odaklı bir sınıf mücadelesini zayıflattığını açıkça söyleyebilmeliyiz. Ekolojik yıkımın derinleşmesi ve Antroposen söylemleri aslında sorunun çok özel bir toplum biçimine çok derinden gömülü olduğunun ve sorunun üstesinden ancak sınıfsız bir toplum oluşturarak çözümlenebileceğinin göstergesidir. Bu nedenlerle bugün insanlığın toplumsal ilişkileri vasıtasıyla doğa ile kurduğu ilişkinin devrimci yeniden inşası ütopyik bir durum olarak görülmemeli, insanın hayatta kalmasıyla ilgili nesnel ve öznel zorunluluklardan kaynaklanan bir mücadele olarak ele alınmalıdır. Nitekim yeryüzüyle bu yeni ilişkinin koşulları, on dokuzuncu yüzyıldan günümüze, en gerçekçi ve en somut biçimi ile Marx ve Engels tarafından ortaya atılmıştır.

Kaynakça

Angus, I. (2021). *Antroposen'le Yüzleşmek: Fosil Kapitalizm ve Dünya Sisteminin Krizi*, (Çev. N. Onuk), İstanbul: MARX-21.

Avcı, A. (2022). "The New Regime of Free Trade and Transnational Capital in Turkey", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 24(1): 78-96.

Barry, A. ve M. Maslin (2016). "The Politics of the Anthropocene: A Dialogue", *Geography and Environment*, 3 (2), 1-15.

Baskin, J. (2015). "Paradigm Dressed as Epoch: The Ideology of the Anthropocene", *Environmental Values* 24 (1), 9-25.

Benton, T. (1989). "Marxism and Natural Limits: An Ecological Critique and Reconstruction", (Ed. B. Jessop ve R. Wheatley) *Karl Marx's Social and Political Thought: Critical Assessments. Vol. VIII, Nature, Culture, Morals, Ethics*, Londra: Routledge, 70-107.

Benton, T. (1993) *Natural Relations: Ecology, Animal Rights and Social Justice*, New York: Routledge.

Bhaskar, R. (1975). *A Realist Theory of Science*, New York: Routledge.

Bhaskar, R. (1993). *Dialectics: The Pulse of Freedom*, Londra: Verso.

Bhaskar, R. (1998). "Societies" (Ed. M. Archer) *Critical Realism: Essential Readings*, Londra: Routledge, 223-224.

Bhaskar, R. (2010). "Contexts of Interdisciplinarity: Interdisciplinarity and Climate Change", (Ed. R. Bhaskar, C. Frank, K. G. Hayer, P. Naess ve J. Parker), *Interdisciplinary and Climate Change: Transforming Knowledge and Practice for Our Global Future*, Londra, Routledge: 1-25.

Bhaskar, R. (1979). *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*, Londra: Routledge.

- Bhaskar, R. ve A. Callinicos (2015). "A Debate: Marxism and Critical Realism" *Journal of Critical Realism*, 1 (2), 89-114.
- Bhaskar, R., ve B. Danermark (2006) "Metatheory, Interdisciplinarity and Disability Research: A Critical Realist Perspective." *Scandinavian Journal of Disability Research* 8 (4), 78–297.
- Bonneuil, C. (2015) "The Geological Turn: Narratives of the Anthropocene", içinde *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis: Rethinking Modernity in a New Epoch*, (Ed. C. Hamilton, F. Gemenne ve C. Bonneuil) Abingdon/New York: Routledge.
- Bonneuil, C. ve J. B. Fressoz (2016). *The Shock of the The Anthropocene: The Earth, History and Us*, (Çev. D. Fernbach), London: Verso.
- Brown, A., S. Fleetwood, ve J. M. Roberts (2002) "The Marriage of Critical Realism and Marxism: Happy, Unhappy or on the Rocks?" A. Brown, S. Fleetwood ve J. M. Roberts, *Critical Realism and Marxism*, Londra: Routledge, 1-22
- Burkett, P. (2004). *Marx ve Doğa: Al-Yeşil Bir Perspektif*, (Çev. E. Özkaya), Ankara: Epos.
- Cachon, L. (2016). "Doğa", (Ed. G. Bensussan ve G. Labica) *Marksizm Sözlüğü*, (Çev. V. Yalçınoklu), İstanbul: Yordam.
- Castree, N. (1995). "The Nature of Produced Nature", *Antipode* 27, 12-47.
- Castree, N. (2019). "The 'Anthropocene' in Global Change Science: Expertise, the Earth, and the Future of Humanity", (Ed. F. Biermann ve E. Lövbrand), *Anthropocene Encounters: New Directions in Green Political Thinking*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Castree, N. (2000). "Marxism and the Production of Nature", *Capital & Class* 72, 5-37.
- Castree, N. (2001). "Socializing Nature: Theory, Practice, and Politics", (Ed. N. Castree ve B. Braun), *Social Nature: Theory, Praticice, Politics*, New York: Basil Blackwell.
- Castree, N. (2002). "False antitheses? Marxism, Nature and Actor- Network", *Antipode*, 34 (1), 111-146.
- Collier, A. (1991). "The inorganic body and the ambiguity of freedom" *Radical Philosophy* 57, 3.
- Cox, C.R. (2021) Resuscitating the Dialectic: Moore's Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital in the supposed 'Age of Man'" *Historical Materialism*, <https://www.historicalmaterialism.org/book-review/resuscitating-dialectic-moores-capitalism-web-life-ecology-and-accumulation-capital>, (5. 01. 2022).
- Crutzen, P. (2002). "Geology of Mankind", *Nature* 415.
- Crutzen, P. ve E. F. Stoermer (2000). "The 'Anthropocene'" *Global Change Newsletter* 41.

Chandler, D. E. Cudworth ve S. Hobden (2017). "Anthropocene, Capitalocene and Liberal Cosmopolitan IR: A Response to Burke et al.'s 'Planet Politics'", *Millennium: Journal of International Studies*, 46 (2), 190-208.

Dalby, S. (2016). "Framing the Anthropocene: The Good, the Bad and the Ugly", *The Anthropocene Review*, 3 (1): 33-51.

Deutsches Museum (2014). *Welcome to the Anthropocene*, Mönih, <https://crochetcoralreef.org/exhibitions/deutsches-museum/>, (4.01.2017).

Dickens, P. (1992). *Society and Nature: Towards a Green Social Theory*, Philadelphia: Temple University Press.

Dickens, P. (1996), *Reconstruction Nature: Alienation, Emancipation and the Division Labour*, Londra: Routledge.

Dryzek, J.S. (2016). "Institutions for the Anthropocene: Governance in a Changing Earth System", *British Journal of Political Science*, 46 (4), 937-956.

Empson, M. (Ed.) (2019). *System Change Not Climate Change: A Revolutionary Response to Environmental Crisis*, New York: Bookmarks.

Engels, F. (2010). *Doğanın Diyalektiği*, Ankara: Sol Yayınları.

Engels, F. (2013). *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*, (Çev. O. Emre), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Engels, F. ve K. Marx, (2018). *Alman İdeolojisi*, (Çev. O. Geridönmez ve T. Ok), İstanbul: KOR Kitap.

Erçandırlı, Y. (2017). "Green (In)security in International Relations Theory: A Critical Realist Perspective", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Erçandırlı, Y. (2019). "Antroposen Çağında Marx ve (Eko) Marksizmler: Toplum-Doğa İlişkisinin Diyalektiği", *Praksis* 50,179-203.

Erçandırlı, Y. (2021a). "Antroposen, Posthümanizm ve Uluslararası İlişkiler Kuramının 'Ekoloji' Taahhüdünün Tarihsel Materyalist Eleştirisi", *Uluslararası İlişkiler*, 18 (71): 87-107.

Erçandırlı, Y. (2021b). "Antroposen, Neoliberalizm ve Ekolojinin Uluslararası Politik Ekonomisi", *Eleştirel Uluslararası Politik Ekonomi I: Kuram ve Sorunlar*, (Ed. F. Yalvaç ve Y. Erçandırlı), Ankara: Nika Yayınevi, 235-262.

Fagan, M. (2019). "On the Dangers of an Anthropocene Epoch: Geological Time, Political Time and Post-human Politics", *Political Geography* 70, 55-63.

Foster, J. B. (2005). *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*, (Çev. Ç. Çıdamlı), İstanbul: Kalkedon, 292-293.

Foster, J. B. (2015). "Marx ve Doğanın Evrensel Metabolizmasında Yarıklık", (Ed. H. Tanıtıran), *Marx, Doğa ve Yıkımın Ekolojisi*, (Çev. A. Galip), İstanbul: Kalkedon.

- Foster, J. B. (2020). *The Return of Nature Socialism and Ecology*. New York: Monthly Review Press.
- Foster, J. B. (2021). *Doğanın Dönüşü: Ekolojinin Uzun Bir Tarihi Cilt I*, (Çev. İ. Erman), İstanbul: Kalkedon.
- Foster, J. B. (2002). "Marx's Ecology in Historical Perspective", *International Socialism* 2: 96: 71-86.
- Foster, J. B. ve B. Clark (2020). *Capitalism and the Ecological Rift: Robbery of Nature*. New York: Monthly Review Press.
- Foster, J. B. ve B. Clark (2021). "The Capitalinian: The First Geological Age of the Anthropocene", *Monthly Review*, <https://monthlyreview.org/2021/09/01/the-capitalinian/>, (16. 10.2021).
- Foster, J. B. ve P. Burkett (2016). *Marx and the Earth: An Anti-Critique*, Boston: Brill.
- Foster, J.B. (2001). *Marx'ın Ekolojisi: Materyalizm ve Doğa*, (Çev. E. Özkaya), Ankara: Epos.
- Foster, J.B. (2011). "Doğa'nın Diyalektiği ve Marksist Ekoloji", (Ed. B. Ollman ve T. Smith), *Yeni Yüzyılda Diyalektik*, İstanbul: Yordam.
- Foster, J.B. (2020). "Engels's Dialectics of Nature in the Anthropocene" *Monthly Review*, <https://monthlyreview.org/2020/11/01/engels-dialectics-of-nature-in-the-anthropocene/>, (15. 12. 2020).
- Foster, J.B. ve B. Clark (2016). "Marxism and the Dialectics of Ecology" *Monthly Review*, <https://monthlyreview.org/2016/10/01/marxism-and-the-dialectics-of-ecology/>, (03.01.2022).
- Foster, J.B. ve P. Burkett (2001). "Marx and the Dialectic of Organic/Inorganic Relations: A Rejoinder to Salleh and Clark", *Organization & Environment* 14(4), 451-462.
- Foster, J.B., B. Clark ve R. York (2015). *The Ecological Rift*, New York: Monthly Review.
- Foster, J.B. ve I. Angus (2016). "In Defense of Ecological Marxism: John Bellamy Foster Responds to A Critic", *Climate & Capitalism*, climateandcapitalism.com, (12.09.2021).
- Fremaux, A. ve Barry, J. (2019) "The 'Good Anthropocene' and Green Political Theory: Rethinking Environmentalism, Resisting Eco-modernism", (Ed. F. Biernabb ve E. Lövbrand), *Anthropocene Encounters: New Directions in Green Political Thinking*, Cambridge: Cambridge University Press, 171-190.
- Hamilton, C. F. Gemenne ve C. Bonneuil (2015). *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis*, New York: Routledge.
- Hamilton, S. (2018). "Foucault's End of History: The Temporality of Governmentality and its End in the Anthropocene", *Millennium: Journal of International Studies* 46 (3), 371-395.

- Harribey, J.M. (2012). "Ekolojik Marksizm mi, Marksist Ekoloji mi?", (Ed. J. Bidet ve S. Kouvelakis), *Çağdaş Marksizm için Eleştirel Kılavuz*, (Çev. Ş. Alpagut), İstanbul: Yordam Kitap.
- Harvey, D. (2012). "History versus theory: A Commentary on Marx's Method in Capital", *Historical Materialism* 20 (2), 3-38.
- Harvey, D. (2014). *Seventeen Contradictions and the end of Capitalism*, Oxford: Oxford University Press.
- Hailwood, S. (2015). *Alienation and Nature in Environmental Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hornborg, A. (2017). "Artifacts have Consequences, not Agency" *European Journal of Social Theory* 20 (1), 95-110.
- Hornborg, A. (2019). *Nature, Society, and Justice in the Anthropocene: Unraveling the Money-Energy-Technology Complex*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kangal, K. (2021a) *Engels ve Diyalektik*, İstanbul: KOR Kitap.
- Kangal, K. (2021b) *Engels'te Doğanın Diyalektiği*, (Çev. M. Havzalı), İstanbul: KOR Kitap.
- Kangal, K. (2022). "Marx, Engels ve Marksist Ekoloji", *Teori ve Eylem*, teoriveeylem.net/tr/2022/03/marx-engels-ve-marksist-ekoloji/, (30.03 2022).
- Kutzik, D.M. ve Porpora, D. (2021). "Critical Realism and the Varieties of Materialism", *Science and Society* 85 (1),
- Latour, B. (2014) "Agency at the Time of the Anthropocene", *New Literary History*, 45 (1), 1-14.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*, (Çev. D. Nicholson-Smith), Oxford: Blackell Publishing.
- Lövbrand, E., S. Beck, J. Chilvers, T. Forsyth, vd., (2015). "Who speaks for the future of Earth? How Critical Social Science Can Extend the Conversation on the Anthropocene", *Global Environmental Change*, 32, 211–218.
- Lukacs, G. (1972). *History and Class Consciousness: Studied in Marxist Dialectics*, (Çev. R. Livingstone), Cambridge: The MIT Press.
- Magdoff, F. ve J.B. Foster (2011). *What Every Environmentalist Needs to Know About Capitalism*, New York: Monthly Review Press.
- Malm, A. (2015). "The Anthropocene Myth", *Jacobin Magazine* 30, <https://www.jacobinmag.com/2015/03/anthropocene-capitalism-climate-change/>, (30.06.2018).
- Malm, A. (2016). *Fossil Capital: The Rise of Steam Power and the Roots of Global Warming*, London: Verso.

- Malm, A. (2018). *The Progress of This Storm: Nature and Society in a Warming World*, London: Verso.
- Malm, A. (2019). "Against Hybridism: Why We Need to Distinguish between Nature and Society, Now More than Ever", *Historical Materialism*, 27 (2), 156-187.
- Malm, A. ve A. Hornborg, (2014). "The Geology of Mankind? A Critique of the Anthropocene Narrative", *The Anthropocene Review*, 1 (1), 62-69.
- Marx, K ve F. Engels (1976). *Nüfus Sorunu ve Malthus*, (Ed. R. L. Meek), (Çev. O.Yaylalı), Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1974). *Capital Cilt 3*, New York: International Publishers.
- Marx, K. (1975). *Texts On Method*, Oxford: Basil Blackwell.
- Marx, K. (1976). *Capital*, Cilt 1, Londra: Penguin.
- Marx, K. (2000). *1844 El Yazmaları*, (Çev. M. Belge), İstanbul: İletişim.
- Marx, K. (2016). *Louis Bonaparte 'ın On Sekiz Brumaire 'i*, (Çev. T. Bora), İstanbul: İletişim.
- Matthew T. H.(2011). "Oil, Life, and the Fetishism of Geopolitics", *Capitalism Nature Socialism*, 22 (3), 32-48.
- McNeill, J. R. ve P. Engelke (2014). *The Great Acceleration: The Environmental History of the Anthropocene Since 1945*, (Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Moore, J. W. (2016a) *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History and the Crisis of Capitalism*, Oakland, CA:PM Press.
- Moore, J.W. (2016b). "The Rise of Cheap Nature", (Ed. J. W. Moore), *Anthropocene or Capitalocene: Nature, History, and the Crisis of Capitalism*, Oakland: PM.
- Moore, J. W. (2017). *Hayatın Dokusundaki Kapitalizm: Sermaye Birikimi ve Ekoloji*, (Çev. A. Munzur), Ankara: Epos.
- Moore, J. W. (2018). "The Capitalocene Part II: Accumulation by Appropriation and the Centrality of Unpaid Work/Energy", *The Journal of Peasant Studies*, 45 (2), 237-279
- Moore, J.W. (2022). "Çevrecilerin Afyonu? Antroposen Yanılsamaları, Gezegenin İdaresi& Kapitalosen Alternatifi", <http://www.abstraktdergi.net/cevrecilerin-afyonu-antroposen-yanilsamalari-gezegenin-idaresi-kapitalosen-alternatifi/>, (03. 01.2022).
- Napoleto, B.M. J.B. Foster, B.Clark, P. S. Uguijo, M. K. McCall ve J. Paneque-Galvez (2019). "Making Space in Critical Environmental Geography for the Metabolic Rift", *Annals of the American Association of Geographers*, 109 (6), 1811-1828.
- O' Connor, J. (1998). *Natural Causes: Essays in Ecological Marxism*, New York: Guilford Press.
- Ollman, B. (2006). *Diyalektiğin Dansı: Marx'ın Yönteminde Adımlar*, (Çev. C. Saraçoğlu), İstanbul: Yordam.

- Roberts, J. M. (2006). "Method, Marxism and Critical Realism" (Ed. K. Dean, J. Joseph, J.M. Roberts ve C. Wight), *Realism, Philosophy and Social Science*, Londra: Palgrave, 65-98.
- Saito, K. (2018). *Karl Marx's Ecosocialism*, New York: Montly Review.
- Sayer, A. (1979). "Epistemology and Conceptions of People and Nature in Geography", *Geoforum* 10, 19-43.
- Schmidt, A. (1971). *The Concept of Nature in Marx*, Londra: NLB.
- Smil, V. (2002). *The Earth's Biosphere*, Cambridge, MA: MIT.
- Smith, N. (1996). "The Production of Nature", (Ed. G. Robertson) *Future Natural*, London: Routledge.
- Smith, N. (2007). "Nature as Accumulation Strategy", *Socialist Register* 43, 16-36.
- Smith, N. (2017). *Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekânın Üretimi*, (Çev. E. Soğancılar), İstanbul: Sel.
- Soper, K. (1995). *What Is Nature? Culture, Politics and the Non-Human*, Oxford: Blacwell.
- Soper, K. (1996). "Nature/ 'nature'", *FutureNatural* (Ed. G. Robertson, M. Mash, L. Tickner) Londra: Routledge, 22-34
- Stubblefield, C. (2018). "Managing the Planet: The Anthropocene, Good Stewardship, and the Empty Promise of a Ecological Crisis" *Societies*, 8 (38), <https://www.mdpi.com/2075-4698/8/2/38>, 3.10.2021.
- Tanuro, D. (2014). *Green Capitalism: Why It Can't Work*, New York: FernWood Oublishing.
- Westra, R. (2019). "Roy Bhaskar's Critical Realism and the Social Science of Marxian Economics", *Review of Radical Political Economics*", 5(3), 365-382.
- Yalvaç, F. ve Y. Erçandırılı (2020). "Geç Kapitalizmin İdeolojik Söylemi Olarak Yeni Materyalizm: Metalaşmış Şeylerin Egemenliği", *Mülkiye Dergisi*, 44 (2), 261-285.

Devlet İŖi: 19. Yüzyıl İstanbul'unda Halk Sağlığı ve Sıhhi Altyapıların Materyal-Politiği

Orhan HAYAL*

Öz: 19. yüzyıl İstanbul'unda halk sağlığı ve sıhhi altyapılar yönetimsel devletin oluŖuşunda önemli rol icra etti. İnsanların, araçların, hayvanların, havanın, suyun ve ışığın dolaşımına uygun, dışkılarından, miyasmadan ve mikroplardan arınmış bir kentsel ortam için çalışılmıştı. Ŗehir, uzmanların biyopolitik stratejileriyle yönetim süreçlerine dahil olduğu ve yeni altyapı teknolojilerinin keşfedildiği bir laboratuvardı. Bu makale sokak yüzeylerinin kaplandığı taşlar, yeraltını dolaşan su boruları ve atıkların boşaltıldığı kanalizasyon şebekesini incelemektedir. İnsanların ortak varoluşuna temel oluşturan altyapıların arındaki çekişmeli materyal-politiği soruşturmaktadır. Yönetimsel devletin ve ona özgül gerçeğini veren nüfusun şekillendiği materyal ağları ele almaktadır. Bu makale yönetimsellik çalışmalarından ve sosyal bilimlerdeki materyal dönüşten yararlanmakta, öte yandan kendi kendilerine işlemleri ve sınırlı müdahale gerektirmeleri nedeniyle sıhhi altyapıları liberal yönetim için mükemmel teknolojiler olarak gören literatürün kısıtlarına işaret etmektedir. Çoğunlukla fark edilmeyen doğalarıyla tanımlanan altyapılar İstanbul bağlamında kusurlarıyla devlet tahayyülünü biçimlendiren gözle görülür eyleyicilerdir.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, yönetimsel devlet, yeni materyalizm, halk sağlığı, sıhhi altyapılar, sokak döşemesi, su tedariki, kanalizasyon ağı.

Statecraft: The Material-Politics of Public Health and Sanitary Infrastructures in 19th Century Istanbul

Abstract: In 19th century Istanbul, public health and sanitary infrastructures performed a significant role in the formation of governmental state. They strived to build an urban milieu for the healthy circulation of humans, vehicles, animals, air, water, and light as well as free from feces, miasmas, and microbes. The city was a laboratory where experts involved in governing processes with biopolitical strategies and new infrastructural technologies were discovered. This paper examines the stones on which the street surfaces are paved, the underground water pipes and the sewerage network through which the wastes are drained. It looks at the contentious material-politics that lay under the infrastructures that underpin human coexistence. It addresses the material networks through which the governmental state and the population that grants it its own reality are

* Dr., ORCID: 0000-0002-3542-0668

Makale Geliş Tarihi: 13.01.2023

Makale Kabul Tarihi: 07.06.2023

formed. The paper draws on governmentality studies and material turn in social sciences. On the other hand, it highlights the constraints of the literature that considers sanitary infrastructures as technologies perfect for liberal governance as they are self-contained and require limited intervention. Infrastructures, mostly defined by their unnoticed nature, are visible actants of shaping state imagination in the context of Istanbul by virtue of their imperfections.

Keywords: *Istanbul, governmental state, new materialism, public health, sanitary infrastructures, street pavement, water supply, sewerage network.*

Giriş

19. yüzyıl üretim biçimi ve organizasyonunda yeniliklere, yeni materyal ve ürünlere, iletişim ve ulaşım teknolojilerinin, bilim ve uzmanlık biçimlerinin kitleselleşmesine tanık oldu. Yeni siyasal katılım, popüler tüketim ve yaşam tarzları ortaya çıktı. Dünya genelinde tüm bu gelişmelerin aynı anda, aynı yerde gözlemlebileceği metropoller doğdu. Bunlar Batı'ya özgü değildi. Londra, Paris, Berlin ve New York gibi İstanbul da artan hareketlilik ve dolaşımın getirdiği fırsatlar ve tehditlerle eşanlı olarak yüzleşen bir metropole dönüştü.

İstanbul yoğun insan, mal, sermaye, fikir ve bilgi akışına ve bu akışlarla birlikte kentsel yaşamı etkileyen hayvan, taşıt, su, enerji, atık, duman, toz, çamur, mikrop ve hastalık dolaşımına maruz kaldı. Şehrin nüfusunda patlama yaşandı. Yüzyılın sonunda nüfus bir milyona ulaştı (Karpas, 1978; Shaw, 1979). Bunda doğal nüfus artışı kadar Balkan ve Kafkas Müslümanlarının göçü de etkiliydi. Gelişen ticaret ve sanayinin sunduğu iş fırsatları çevre vilayetlerden bekâr erkekleri başkente çekti (Duben ve Behar, 2013: 39). İstanbul seyyar satıcılar, hamallar, kayıkçıların yanı sıra fabrikalarda, liman tesislerinde, tersanelerde ve altyapıların inşası, işletmesi ve bakımında ücretli çalışan çoğu kırsal kökenli kentli işçi sınıfının doğuşuna tanık oldu (Karakışla, 1998: 52; Quataert, 2017; Riedler, 2011). Buharlı gemiler deniz aşırı ticaret ve seyrüseferde, insanların ve malların dolaşımında olağanüstü artışa yol açtı. Yüzyılın ilk yarısında İstanbul Akdeniz'in en yoğun limanlarından (Issawi, 1982: 45). 1860'ların başında yüklenen-boşaltılan kargo 6,5 milyon tonken 1880'lerin sonunda 10 milyon tona yükseldi. Ticaret hacmindeki büyüme ve buharlı gemilerin deniz taşımacılığında artan hakimiyeti daha modern liman tesislerini zorunlu hale getirdi. Fransız girişimcilere verilen imtiyazla inşa edilen yeni rıhtım tesislerinin 1895'te faaliyete geçmesinin ardından yüklenen-boşaltılan kargo 15 milyon tona ulaştı (Quataert, 2017: 158-159).

19. yüzyıl salgınların yaygınlığı ve yol açtıkları siyasal etkiler açısından özel bir dönemdi. Artan gemi trafiği ve insan hareketliliğiyle kolera tüm dünyayı olduğu gibi İstanbul'u da ölümcül şekilde etkiledi. Şehir 1831, 1847-48, 1854-55, 1865, 1893-94 ve 1910 olmak üzere defalarca kolera salgınıyla karşılaştı. 1865

'Büyük Kolera' yaklaşık otuz bin kişinin ölümüne yol açarak Ŗehri en çok tahrip eden salgındı (Ulman ve Yıldırım, 2006). Kolera, insanların yaşadıkları ortamları ilişkilerini yönetimsel bir soruna dönüŖtü. Yeni örgütlenmeleri, bilimsel gelişmeleri, uzmanlık biçimlerini ve fiziksel altyapıları zorunlu kıldı. Halk sağlığı ve sıhhi altyapılarla birlikte yönetimsel devletin biyopolitik ilgisi Ŗehir ve sakinlerine yöneldi. Bu, ülkenin bayındırlığından ve tebaanın yaşamsal süreçlerinden kaygılanan modern devlet oluşumunun ve hükmetmekten yönetmeye doğru evrilen bir siyasal rasyonalitenin tarihiydi. Devlet giderek yönetimselleŖti. Bilimsel bilgi ve uzmanlık yönetim süreçlerine hiç olmadığı kadar dahil oldu. Nüfus sayımları, kadastro incelemeleri, umumi müfettiŖlikler, zorunlu tıbbi muayeneler, aŖı uygulamaları, raporlar, haritalar, bütçeler, tablolar, grafikler ve arŖivlerle ülke ve tebaa ayrıntılarıyla sayıldı, hesaplandı, haritalandı, arŖivlendi ve planlandı. Babialı kâğıt dolaŖımına dayalı devasa bir temsil ve bilgi üretim makinesine dönüŖtü. Babialı aynı zamanda nüfusun yaşam koŖullarını iyileŖtirme iradesine (*will to improve*) sahipti (Li, 2007). Bu iradenin örneği Ŗehirlerdeki sıhhi altyapılardı. Sokak döŖemeleri, Ŗebeke suyu ve kanalizasyon ağı etrafında yeni örgütlenmeler, söylemler, uzmanlıklar ve teknolojileri içeren bir materyal-politik Ŗekillendi. Bunlar Avrupa'dan ilham alan seçkinlerin yukarıdan aŖaęıya uygulamaları değildi. Otoriteler beklenmedik sorunlarla karŖı karŖıyadı ve çok sayıda aktör, çıkar, tasarım, bilgi, uygulama, uzmanlık ve teknoloji rekabet içerisindeydi.

Bu makale günlük gazeteler ve meslek dergilerinin yanı sıra planlar, haritalar ve görsellerin arkeolojisini yapma amacını taŖımaktadır. Halk sağlığı ve sıhhi altyapılar etrafında devlet oluşumunun çekiŖmeli materyal-politiğini soruŖturmakta, Foucault'nun yönetim analitiğinden, sosyal bilimlerdeki materyal dönüş ve altyapı çalışmalarından yararlanmaktadır. Altyapılar, insanların ve Ŗeylerin sağlıklı ve güvenli dolaŖımını mümkün kılan, bunu yaparken yönetilmelerini sağlayan sosyo-materyal öbekteŖmelerdir.¹ İnsan olmayan Ŗeylerin ve süreçlerin devlet oluşumundaki eyleyici rollerini tanıtır (Barry, 2013; Bennett, 2010). Altyapıların materyal konfigürasyonu devletin toplumsal ve fiziksel dünyadaki mevcudiyetini ve yurttaŖların devlete dair tahayyül ve tutumlarını biçimlendirir.

---

¹ Deleuze ve Guattari (1987) Fransızca 'agencement' terimini (İng. assemblage) farklı doğılardan heterojen bileŖenlerin oluşturduğu çoklukları tanımlamak için kullanır. Terim çeŖitli aktörler, nesnelere, süreçlere, organizasyonlara, temsillere, vd. dahil olduğu bir düzenleme ve organize olma sürecini ifade eder (Wise, 2005: 77). ÖbekteŖme homojen, hiyerarŖik, organik ve deęiŖime kapalı bir yapı değildir. Aksine öbekteŖme süreçleri geçicidir. Her zaman bağlantılar deęiŖebilir, yeni bileŖenler eklenebilir, önceki ittifaklar bozulabilir ve yeni ortak iŖlevler ortaya çıkabilir (Anderson ve McFarlane, 2011: 126).

Liberal Yönetim ve Dolaşım Mühendisliği

Sokaklardaki insan kalabalığı ve taşıt trafiği, yaygın mübadele ilişkileri, para ekonomisi ve mağaza vitrinlerindeki gösterişli meta teşhiri ve fotoğraf, gazete, sinema, reklamcılık, vd. araçlarla imgelerin endüstriyel üretimi ve dağıtımını modern metropol yaşamını tanımlar. Kentsel modernlik üzerine yazanlar genellikle metropoldeki hız ve duyuşal bombardımanın öznel deneyimler üzerindeki etkisinin fenomenolojik analizini yaparlar (Benjamin, 2002; Simmel, 2015). Foucault ise hız ve nicelik açısından artan dolaşımın yol açtığı yeni yönetsel sorunlar, siyasal rasyonaliteler ve iktidar teknolojileriyle ilgilenir. Devlet ilk kez şehirde insanların ortak varoluşunun ‘ince maddiyatıyla’ ilgilenir. İnsanların refah ve esenliği, şehir üzerinden sağlığa, sokaklara, pazarlara, tahıllara ve yollara bağlanır. Ardından ‘toprağın şehirleştirilmesi’ süreciyle bütün ülkeyi, “toprağın tamamını bir tür büyük şehre dönüştürmek, toprağın bir şehir gibi, şehir modeli üzerinden, şehir kadar mükemmel biçimde düzenlenmesi” hedeflenir (Foucault, 2013: 292-295). Çok sayıda insan ve şeyin bileşkesi olan şehirde nüfus anlaşılır ve yönetilir bir gerçeklik oluşturur. Nüfusun doğal süreçleri, tür olarak insanın fiziksel ve ahlaki varoluşu, devletin biyopolitik stratejisinin merkezine yerleşir. Aslında devlet nüfusun yaşam koşullarını iyileştirmeye yönelik yönetim prosedürlerinin etkisi olarak ortaya çıkar. Bu prosedürler halk sağlığıyla, yaşam standartlarıyla, geçim kaynaklarıyla, bireylerin mesleki becerileriyle, suçluların ıslahıyla, çocukların beslenmesiyle, kadınların doğurganlığıyla, vd. ilgilidir. Yönetim belirli amaçlar (üretkenlik, sosyallik, sorumluluk, medenilik, zindelik, temizlik, cinsellik, doğurganlık, vd.) doğrultusunda bireylerin ve grupların davranışlarını yönlendirmektir. Hesaplı ve düşünülmüş bu etkinlik aynı zamanda kendi üzerine yönetselliğe sahiptir.

Yönetsellik araştırmacıları için liberalizm doğrudan müdahale olmaksızın bireylerin davranışlarını yönetmenin biçimidir. 19. yüzyılda tıptaki bilimsel gelişmeler, doktorların uzmanlık otoriteleri ve halk sağlığı söylemi liberal yönetime esas oluşturur (Elden, 2003, 2007; Kaika, 2005; Osborne ve Rose, 1999; Rabinow, 1995). Bilimsel söylem ve uzmanlığın yanında insanların dolaşımını yönlendiren köprüler, yollar, viyadükler, demiryolları, vd. mühendislik uygulamaları vardır (Foucault, 2000b: 354). Yönetim tarzı olarak liberalizmin aktif olarak inşa edilmesi ve sürdürülmesi gerekir. Bunun için serbest dolaşım ve uygar davranışa uygun, mikroplar, çöpler, hayvan leşleri, durgun sular ve kötü kokulardan arınmış, her şeyin sorunsuz işlediği bir kentsel ortam yaratılmalıdır. Kanalizasyon şebekesi, isale hattı, yol döşemesi, sokak aydınlatması gibi kentsel altyapılar fiziksel özellikleriyle birlikte insanların yönetilmesine aracılık eder. Bunlar görünüşte kendi kendine işlemeleri ve çok az müdahaleye ihtiyaç duymalarıyla liberal sorunsala cevap veren yönetim teknolojileridir (Gandy, 1999, 2006; Joyce, 2003; Osborne, 1996; Otter, 2002).

Modern altyapıların temel özelliği fiziksel ve toplumsal olarak gizli, başka yapıların ve işlevlerin içerisine gömülü olmalarıdır. Asfalt, beton, çelik, boru, kablo, direk, tel, vana, musluk, vd. malzemelerin oluşturduğu karmaşık sistemler olsalar da insanların kullanımına hazır, el-altında-olan gereçler ve sıradan teknolojik aygıtlar gibi görünürler (Star, 1999: 380). Bu sistemlerin paradoksal yanı başarıları ya da ürettikleri etkilerin görünmez olmasıdır (Bowker ve Star, 1999: 34). Uygun şekilde çalıştıkları sürece 'kara kutu' etkisi yaratırlar. İnsanlar tarafından sorgulanmayan arka plan süreçler olarak deneyimlenirler. Ne kadar karmaşık olduklarının önemi yoktur. Önemli olan girdiler ve çıktılarıdır (Latour, 1999: 304). Örneğin su için musluğu açtığımızda aynı zamanda karmaşık bir sıhhi tesisat ve su düzenleme altyapısını kullanmış olursunuz. Su boruların içerisinde, borularsa yeraltında ve duvarların ardında gizlidir. Bu tür bir altyapısal çerçeveleme, maddi akışlardaki toplumsal ilişkilerin ve iktidar mekanizmalarının üzerini örter (Kaika ve Swyngedouw, 2000: 121). Sistemin inşası ve sürdürülmesinin ardındaki yoğun siyasal tartışmalar, ekonomik çıkarlar, bilimsel ihtilaflar, bürokratik süreçler, rakip planlar, teknolojiler, materyaller ve mühendislik uygulamaları görünmezdir.

Öte yandan altyapılar tasarlandıkları kullanım ve anlamları bozan her türlü pratik ve ideolojik müdahaleye karşı savunmasızdırlar (Larkin, 2008). İnşa edildikleri çevrenin, kullanılan materyallerin, yönlendirdikleri akışların ve zamanın direncine maruz kalırlar. Süreç içinde gelişirler ve yerleştikleri ekonomik, siyasal, toplumsal ve fiziksel çevreyle çok yönlü ve öngörülemez ağlar oluştururlar. Uygun şekilde işleyebilmeleri her zaman planlananın ötesinde bürokrasi, uzmanlık, para, teknoloji, materyal ve yönetsel müdahale gerektirir. İstanbul altyapıların süreçsel ve bağlamsal yönü için iyi bir örnektir. Avrupalı olmayan bir bağlamda liberal yönetimin sınırlarını gösterir. Batı metropollerinde olağan işleyişleri ve görünmezlikleriyle devlet-yurttaş ilişkisine aracılık ettiği düşünölen altyapılar İstanbul'da aksaklıkları ve görünürlükleriyle devlet tahayyüllerini biçimlendirirler.

İstanbul: Çıkma Sokaklar, Çamurlu Yollar ve Taşan Lağımlar

19. yüzyılın ilk yarısında Marmara'dan İstanbul'a yaklaşan geminin güvertesinden kubbe ve minarelerle kaplı manzaranın etkisine kapılan Avrupalı seyyahlar karaya ayak bastıklarında bütün büyü bozuluyordu (Smith, 1850: 48, 60). Artan gemi trafiğine rağmen İstanbul henüz modern bir rıhtımdan yoksundu. Seyyahlar açıkta demirleyen gemilerden kayıklarla rıhtıma çıkıyorlar ve konaklama yerlerinin bulunduğu Pera'ya gitmek için dik ve dolambaçlı sokaklara giriyorlardı. Yollar araba taşımacılığına uygun değildi. Rehber ve hamal olmadan seyahat etmek imkansızdı.

İstanbul'un uzaktan sunduğu göz kamaştırıcı serap hızla kayboldu. Konaklama yerine gitmek için dolambaçlı, korkunç şekilde kötü döşeli, çukurlar, cüzzamlı köpekler ve moloz yüklü eşeklerle dolu ara sokaklardan oluşan bir labirentin içine daldım. Cennet bir lağım çukuruna, şiir düzyazıya dönüştü (Gautier, 1856: 76).

İstanbul'a dair tahayyülü kitaplar ve resimlerden oluşan seyyah için şehrin karmaşıklığı şaşkınlık ve hayal kırıklığı yaratıyordu. Şehir kendisini açmıyordu. Burası özne için okunaklı bir dünya değildi. Seyyah temsil ilkesinin evrensel kabul gördüğü ve toplumsal yaşamın her alanına sirayet ettiği bir kültürden geliyordu. Bu kültürde şehir öznenin bakışına teşhir edilen bir sergiymişçesine düzenleniyordu. Haritalar, planlar, gezi rehberleri, sokak isimleri, bina numaraları, tek biçimli sıra düzen bina cepheleri, düzenli ve hiyerarşik sokak ağıyla oldukça okunaklıydı (Mitchell, 2001).

Tanzimat Fermanı'nın ardından sokaklar ve binalarla ilgili nizamnameler okunaklı bir kentsel manzaranın inşası için ilk adımı oluştursa da asıl milat Kırım Savaşı'ydı. Savaş boyunca müttefiklerin ana karargâhı olan şehrin idare, belediye hizmetleri ve altyapı yetersizlikleri yeni bir örgütlenmeyi zorunlu kıldı. Bunun üzerine 1855'te Fransız 'prefecture de la ville'den esinlenilerek Şehremaneti kuruldu (Çelik, 1998: 37; Lewis, 1993: 389-396). Modernleşme yazını için idare, maliye, hukuk, ordu ve eğitimde olduğu gibi belediyecilik ve kentsel hizmetler de Batı'dan esinlenen siyasi seçkinlerin uygulamalarıydı. Bu anlatı için 'taklitçilik' Tanzimat devlet adamlarının kültürel yapılarının göstergesiydi (Findley, 2014: 180, 182). Nitekim modernlik özünde Batı'ya aitti. Batı'da başlamış ve nihai formuna kavuşmuştu. Batılı olmayan için tek seçenek taklit etmektir (Mitchell, 2000).

Halbuki İstanbul'da modern belediyecilik Batı metropollerinin kentsel sorunlar, yönetim, fiziksel ve mekânsal yapılanma açısından radikal dönüşüm geçirdiği bir dönemde örgütlendi. Şehremaneti şehrin temizliği, güzelleştirilmesi, imar düzeni, sokakların genişletilmesi ve aydınlatılması gibi geniş bir sorunlar yumağından sorumluydu. Ancak yeterli güce, uzmana ve paraya sahip değildi. Taklit edilebileceği hazır bir model yoktu. Bu yüzden İstanbul Batı metropollerleriyle eşzamanlı olarak kendi modernliğini icat etmek zorundaydı (Neumann, 2011: 431). Buna denemeler ve yanılmalar dahildi. Nitekim Şehremanetin başarısız olması üzerine 1856'da bünyesinde çok sayıda gayrimüslim ve yabancıyı barındıran İntizam-ı Şehir Komisyonu oluşturuldu. Komisyon yönetimin etkinliğini arttırmak için şehrin on dört daire belediyesine ayrılmasını önerdi. İlk etapta sadece Beyoğlu ve Galata'dan sorumlu Altıncı Daire-i Belediye kurulabildi (Tekeli, 2006: 365).

Altıncı Daire bölgenin kadastro çalışmalarını başlattı. Yolların genişletilmesi ve döşenmesi işlerini yürüttü. Kanalizasyon ağı inşa etti. Sokaklara isim, binalara

numara verdi. Yol genişletme çalışmaları kapsamında çok sayıda istimlak ve yıkım yaptı. Altıncı Daire laboratuvarı. Onu yeni belediye dairelerinin kurulması izledi. Babıali kentsel yönetim ve altyapı işlerini Şehremanetini güçlendirerek merkezileştirdi. Yabancı sermaye ve özel şirketlere tanınan imtiyazlarla yeni altyapı projeleri başlattı. Tünel ve tramvay hatları açıldı. Merkezi şebeke suyu tesis edildi. Karaköy'de yeni bir liman inşa edildi, sokak aydınlatması için gazhaneler kuruldu. Modern altyapılarla Beyoğlu ticaret ve finans merkezine dönüştü. Mağazaları, ıŒıtlı vitrinleri, kafeleri, restoranları, otelleri, kulüpleri, parkları, pasajları ve apartmanlarıyla Avrupalıların kendilerini yabancı hissetmedikleri bir Paris mahallesi görünümü kazandı (Nerval, 1884). Bu görünüm şehrin İstanbul kesimi ve yoksul semtleriyle tezatlık oluşturdu. Büyük bir nüfus yeni altyapı olanaklarından mahrumdu. Babıali ve Şehremanetinin şehre yönelik gelişen total bakışı karşısında uluslararası sermaye ve imtiyaz sahibi şirketler kentsel mekânın parçalanmasına yol açtı.

Bu, dünya sistemi perspektifini 19. yüzyıl Osmanlı şehirlerinin fiziksel, ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümüne uyarlayan araştırmacılar için imparatorluğun dünya kapitalist ekonomisine eklemlenmesinin ürünüydü. Avrupa'ya ucuz hammadde ve tarımsal ürün ihracatçısı olarak eklemlenen imparatorluk üretim ve emek ilişkilerinde, toprak rejimi ve devlet yapısında derin dönüşümler yaşadı. Gayrimüslimler ve Levanten nüfuslarıyla kozmopolit çevreler olan liman şehirleri devlet yapısının güçsüzleşmesi ve uluslararası nüfuzun göstergeleriydi. Avrupalı sermaye, bilgi, fikir, yaşam tarzları ve görünürlüklerin zayıflayan imparatorluğa nüfuz ettiği gediklerdi (Kasaba vd., 1986; Keyder, 2010; Keyder vd., 1993).

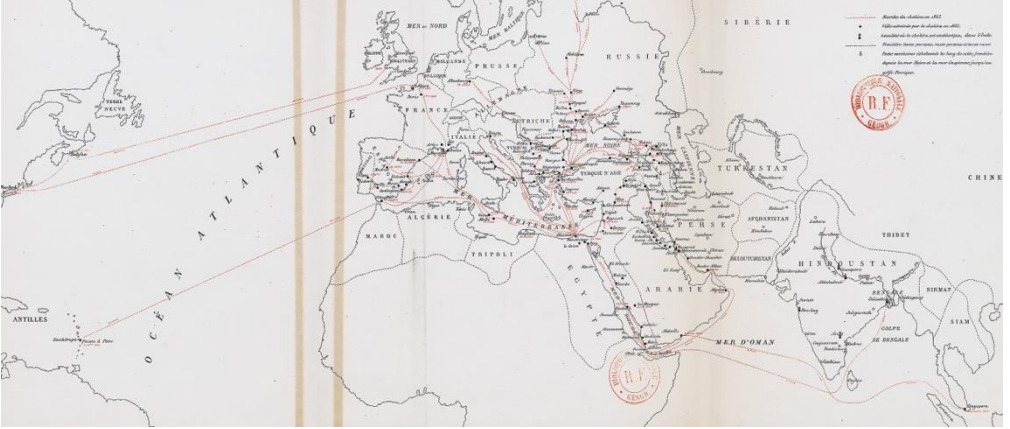
Dünya sistemi perspektifi Osmanlı'yı dünya kapitalist sisteminin tarihsel bağlamı içerisinde yerleştiren ilişkisel bir bakış sunar (İslamoğlu-İnan, 1987). Ancak çevreleşmenin zorunlu olarak devlet yapısını güçsüzleştirdiğini varsayar, ekonomik belirlenimciliğe ve makro genellemelere başvurur (Fuhrmann, 2020; Hanssen vd., 2002). İç ve dış etkenleri yalıtarak uluslararası sisteme, dış ticarete ve aracı tüccar sınıfına ayrıcalık tanır. Liman şehirleri ve artalanları arasındaki sıklaşan ilişkileri ihmal eder (İnal, 2019). Oysa 19. yüzyıl Osmanlı şehirlerindeki kentsel modernliği sadece yabancı sermayenin çıkarları ya da Babıali'nin merkezileşme kaygıları yönlendirmedi. Çok sayıda yerel aktör işin içindeydi. Kentsel sorunlardan kaygı duyan bir kamuoyu oluştu (Campos, 2011; Hanssen, 2005; Zandi-Sayek, 2012). Gazeteler hem yerel aktörlerin rakip çıkarlarını hem de şehir sakinlerinin şikayetlerini dolaşıma sokarak kent tahayyülünün oluşmasına aracılık etti. Ancak tek başına matbuat kapitalizmi ve basılı metinlerin dolaşımı rol oynamadı. Kentsel modernlik altyapı teknolojileriyle örölü maddi bir çevre demekti. İmparatorluk makineleşerek buhar ve kömür çağına giriyordu. Sadece mamul mallar değil, sermaye, teknoloji, bilim, uzmanlık ve hammadde ithal ediyordu (Barak, 2015). Bu ithalat, altyapı örneğinde rakip girişimciler, uzmanlar,

bilimsel iddialar, teknolojiler, hastalıklar, çamurlu yollar, susuzluk ve taşan lağımın dolanık olduğu tartışmalı bir aktarım süreciydi.

Doktorlar, Halk Sağlığı ve Sıhhi Altyapılar

19. yüzyılda insan ve mal hareketliliği daha önce olmadığı kadar arttı. Ülkeler arasında sıkı karşılıklı bağımlılık ağları dokundu. Bu ağlar insanlar ve malların yanında hastalıkların seyahatini kolaylaştırdı. Sanayi, ticaret, ulaşım, teknoloji ve bilim devriminin yüzyılı aynı zamanda kolera çağıydı. Diğerleri arasında en öldürücüsü olan 1865 kolerası Hindistan'ın Ganj vadisinden buharlı gemi rotalarını takip ederek Batı Avrupa'nın endüstri şehirlerini vurdu. Salgının yayılmasında Hicaz'a yapılan hac yolculukları etkiliydi. Kolera güzergahının merkezinde Osmanlı İmparatorluğu ve İstanbul bulunuyordu.²

Şekil 1. 1865 Kolera Güzergahı Haritası

Kaynak: Antoine Sulpice Fauvel, "Carte indiquant la marche du Cholera en 1865", Le Cholera.

19. yüzyıl tıbbın biyopolitik bir strateji olarak yükselişine tanık oldu. Yeni tıbbi hizmetler ve teknikler ortaya çıktı, doktorlar profesyonelleşti, halk sağlığı ve hijyen tartışmaları etrafında sosyal tıp gelişti. Modern devletin müdahale alanını oluşturan nüfusun anlaşılır ve yönetilebilir bir gerçeklik olarak inşasında bilimsel bilgi ve teknik uzmanlık ayrıcalıklı rol oynadı (Burchell, 1991; Rose ve Miller, 1992). Doktorlar hastalıkların bireysel bedenlerde yol açtığı muarızları

² Uluslararası sağlık konferanslarında kolera'nın kaynağı, bulaşma tarzı, yayılma hızı ve güzergahı belirlenmeye ve ülkeler arasında karantina tedbirleri standartlaştırılmaya çalışıldı. Aynı zamanda konferanslar devletlerin çatışan çıkarları ve rakip bilimsel iddiaların sahnesiydi.

tedavi eden hekimlerden insanların ortak varoluŖundan sorumlu halk sağlığı savunucularına dönüŖtüler. Uluslararası kamuoyunun oluŖumunda, devletlerarası çıkar çatıŖmalarında, ulusal ve yerel düzeyde nüfus politikalarının Ŗekillenmesinde, kentsel mekânın düzenlenmesinde ve altyapıların inŖasında etkili aktörlerdi. Otoritelerini, kökeninde siyasal olan sorunları siyasal söylem alanından çıkarma ve bilimin tarafsız diliyle yeniden formüle ederek teknik sorunlara dönüŖtürme becerilerine borçluydular (Dreyfus ve Rabinow, 1983: 196).

Bu dönemde İngiltere deniz aşırı ticari çıkarlarına uygun olarak liberal yönetselliği yaygınlaŖtırmaya çalıŖtı. BulaŖıcılık tezi ve sıkı karantina önlemlerine karŖı miyasma görüŖünü ve sıhhi altyapıları öne çıkardı. İngiltere için karantina yasaklayıcı ve disipline ediciydi. İnsanların özgürlüğünün ve ulusların zenginliğinin kaynağındaki serbest dolaŖımı engellemekteydi. Ahlaki ve iktisadi açıdan sorunluydu. Ayrıca karantina salgının yayılmasını önlemekte işlevsizdi (Hardy, 1993). Hastalığın nedeni çevresel faktörler ve çürüyen maddelerin yaydığı kirlilik ve kötü havaydı. IŖık ve hava dolaŖımı olmayan düzensiz sokaklarıyla, yetersiz su ve kanalizasyon altyapılarıyla kalabalık Ŗehirler hastalık yatağıydı. DolaŖımı engellemek yerine insanlarda hijyen alışkanlıkları geliŖtirilmeli ve Ŗehirlerin sıhhi koŖulları iyileŖtirilmeliydi.³

Ticari güçler karŖısında Babıali karantinasının deniz ve karada sıkı Ŗekilde uygulanmasından yanaydı. Bu yüzden de tepki çekiyordu. Örneğin kolera vakaları gözlenen Fransız kıyılarından gelen gemilerle ilgili karantina uygulaması bir Fransız gazetesinde Ŗiddetle eleŖtiriliyordu.

Osmanlı delegelerinin gayreti Fransa'nın Türkiye'ye eriŖimini engelleme söz konusu olduğunda sınır tanımazken baŖkent ve banliyölerindeki içler acısı hijyen koŖulları gündemlerinde yoktur. Her yaz basında halk sağlığı için KasımpaŖa'daki kanalizasyonun üzerinin kapatılmasını taleplerini duyuyoruz, ancak korkunç lağım açık kalmaya devam ediyor... Pera'nın ortasındaki mezbahalarda kesilen hayvanların kanı toprağa akıyor. Her türlü çöp sokaklarda. İstanbul'daki hijyen koŖulları elli yıl öncesindeki gibi. Eğer kolera orada ortaya çıkarsa nasıl bir tahribata yol açacağını Tanrı bilir! (Le Siecle, 1884).

Babıali için tahaffuzhaneler ve geçiŖ belgeleri ticareti, göçü ve sınırları kontrol eden geniŖ kapsamlı bir bürokrasi yaratmakta etkili araçlardı (Ayalon, 2015:

³ Bu görüŖün öncüsü İngiliz halk sağlığı reformcusu Edwin Chadwick, işçi sınıfı üzerine yaptığı çalıŖmada ağır çalıŖma koŖulları ve kötü beslenme gibi yoksulluk unsurlarının hastalıkla zorunlu bir bağımın olmadığını, sıhhi olmayan çevresel koŖulların sağlıklı bir bedeni dahi hasta yapabileceğini ileri sürdü. Ŗehri suyun akıŖ ve dolaŖımının esas olduğu bir metabolizma olarak tahayyül etti. Kesintisiz temiz su tedariki hijyen ve atıkların tahliyesi için hayatiydi. Nüfusun refahı ve esenliği su dolaŖımının hızına bağlıydı. Bunun için borular ve kanalizasyonlardan oluŖan devasa bir yeraltı Ŗebekesi gerekliydi. Böylelikle ticarete zarar vermeden hastalıklar yatağında engellenebilirdi (Hamlin, 1998).

190). Bu sayede boğazlara, kara sularına ve uzaktaki vilayetlere hiç olmadığı kadar idari nüfuzunu genişletti. Buna karşın içeride hastalık ve sıhhi yetersizlikler arasında bağ kuran kamuoyu şekillenmekteydi (Bulmuş, 2012: 145). Bu dönemde İstanbul'da şehrin fiziksel yapısına dair bir 'şehir tıbbi' ortaya çıktı (Foucault, 2000a: 150). Suyun ve havanın dolaşımı, şeylerin ayrışma ve çürümesi tıbbi söylemin konusu haline geldi. Doktorlar halk sağlığıyla sıhhi altyapıları, nüfusun refahıyla şehirdeki yaşam koşullarını ilişkilendirdiler. Şehirdeki kötü hijyen koşulları ve altyapısal yetersizliklerini yakından takip ettiler. Cemiyetleri ve yayın organlarıyla hem otoriteler hem de kamuoyu üzerinde etki kurmaya çalıştılar.⁴

Doktorlar için kamusal ve kişisel hijyen uygarlığın kaydettiği ilerlemeyle kalabalıklaşan ülkeler ve şehirlerin gerekliliği idi. Hijyen sanayi ve ticaretin yaşam üzerinde yarattığı olumsuz etkileri en aza indirmeye çalışan iyileştirme sanatı olarak görülüyordu (Dr. Margossoff, 1875). Bu açıdan İstanbul topografyası, iklimi ve sularıyla dünyanın en sağlıklı yerleşimlerinden biri olmaya adaydı (Dr. Pardo, 1862). Ancak insan yaşamını sağlıklı ve keyifli kılmak için doğanın çok şey yaptığı yerde ahalinin alışkanlıkları ve yönetimin uygulamaları hijyen biliminin en temel ilkelerini yok sayıyordu. Oysa bu ilkeler "büyük Avrupa şehirlerinde olduğu gibi bir zamanlar İstanbul'da da biliniyor ve uygulanıyordu... Ancak sağlam gelenekler zamanla unutulmaya yüz tuttu, yönetim liberal karakterini yitirdi" (Dr. Verrollot, 1857). Klasik Osmanlı dönemindeki güçlü padişahların insanların refah ve esenliğine, fiziksel ve ahlaki varoluşuna yönelik pastoral ilgisi artık kaybolmuştu. Avrupa'da ise kamusal ve kişisel hijyeni esas alan liberal yönetim biçiminde yeniden keşfedilmekteydi.

İstanbul'da yönetim halk sağlığını tehdit eden su birikintileri, açık lağımalar, çöpler ve virane halindeki boş arsalar karşısında kayıtsızdı (Dr. Marroin, 1873; Dr. Mordtmann, 1874b). Yedikule Rum Hastanesi hekimlerinden Aleksandros Paspatis, hastaları arasındaki yüksek ölüm oranlarını kötü yaşam koşullarıyla ilişkilendirmiş ve şehrin sıhhi açıdan yetersiz altyapısının tasvirini yapmıştı. İstanbul'un perde arkasındaki çamurla sıvanmış sokaklarından, kötü kokan su yollarından, sağlıksız havasından, Kasımpaşa derelerinden, Balat'ın kokuşmuş lağımlarından bahsetmişti. "Her nevi süprütünün atıldığı, denize usulca akan üstü açık lağımalar... genellikle dar sokakların orta yerinden açıkta akarlar... Şidetli poyraz estiğinde, pis kokular ve hastalıklar saçan çirkefli sular sokakları...

⁴ Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane periyodik olarak bilimsel toplantılar ve konferanslar düzenledi. Yayın organı olan Ceride-i Tıbbiye-i Şarkiyeye bilimsel toplantıların tutanakları, vaka incelemeleri, doktorların makaleleri, Avrupa'dan bilimsel yazılar ve tıp alanındaki yeni gelişmeleri yayınladı. Cemiyet mensubu doktorlar Babıali'nin halk sağlığı sorunlarıyla ilgili görevlendirdiği komisyonlarda yer aldı. Belediyenin talebi üzerine sıhhi olmayan müesseselerde denetimler yürüttü. Cemiyetin kuruluşu, faaliyetleri ve yayın organı hakkında detaylı bilgi için bkz (Hatemi ve Kazancıgil, 1987; Unat, 1987).

basar" (Paspatis, 2014: 29). On yıl sonra hiçbir Ŗey deęiŖmemiŖ gibiydi. "Zamanın gerçekten para demek olduğu ve bu yüzden her türden araç, omnibüs, tramvay, "hızlı hareket biçimi"nin Ŗehri dört bir yandan kat ettiği bir dönemde "İstanbul'un sokaklarındaki ilkel yol döŖemeleri, açık lağımlar, su birikintileri, çukurlar, çöp yığınları ve baŖıboŖ köpekler" uygarlığın kat ettiği ilerlemeyle baędaŖmamaktaydı (Dr. Margossoff, 1875).

Cemiyet doktorları halk sağlığını en üstün kamu yararı olarak gören, hastalıklar ve çevresel faktörleri iliŖkilendiren, nüfusun sağlığından devleti sorumlu tutan ve sıhhi altyapılar inşa ederek çevreye devlet müdahalesini çağırın görüşleriyle liberal yönetimin pratisyenleriydiler. Nüfusun esenliğinden sorumlu hayırseverce tutumlarıyla bilgi ve uzmanlıklarını ileri sürdüler. Ŗehir sakinlerini biyolojik varyoluŖları ve gündelik alışkanlıklarıyla – yeme-içme, piŖirme, yıkama, kiŖisel hijyen, ev içi pratikleri, vd. – sorunsallaŖtırdılar. Sınıfsal, etnik ve dinsel açıdan homojen olmayan kitleyi yaŖadığı ortamın maddiyatına sıkı sıkıya bağlı, bu ortamın doğal süreçlerinden etkilenen bir nüfus olarak tahayyül ettiler. Bireyler zengin ya da fakir, Müslüman ya da Gayrimüslim olabilirdi. Ancak aynı türün mensupları olarak yaŖadıkları ortamın doğal süreçlerine bağlıydılar. Zenginlerin duvarlarla çevrili geniŖ bahçeler içerisindeki konaklarına kapanması çözüm değildi. Hijyen nüfusun tüm sınıflarını eŖit derecede ilgilendirmekteydi.

Çok sayıda insanın sıkıŖık ve sağlıksız meskenlere tıklılmasından kaynaklanan kaç salgın gördük? Bunun sadece fakirleri ilgilendirdiğini ve zenginlerin kendilerini güvende hissedebileceklerini, gösteriŖli konutlarına kapanıp hayatın tüm konforlarının tadını çıkarabileceklerini düşünmek yanlış olur. DayanıŖma toplum içinde yaŖayan insanlar için kaçınılmaz bir zorunluluktur. Alt sınıfları etkileyen sefalet kısa sürede toplumun en üst sınıflarına yansır. Ŗehirlerin en sefil mahallelerini yurt edinen salgın hastalıklar yayılarak yaldızlı lambrieleri altındaki taçlılara bile ulaŖır. Dolayısıyla hem zenginleri hem fakirleri hem hükümetleri hem nüfusu ilgilendirir... Yıllardır zenginlerin sarayları kadar fakirlerin derme çatma evlerine giren bizler, tüm bu pis ve tıka basa dolu mahallelerde, etrafı çamur ve çöplerle çevrili barınaklarda yaŖayan baŖkentın paryalarının yürek sızlatan durumlarına tanık olduk (Dr. Pardo, 1867).

Sokak döŖemeleri

Yönetimsel devlet için Ŗehir sorunu her Ŗeyden önce dolaŖım ve sokak sorunu ydu. Sokaklar insanların, malların, hayvanların ve yeni ulaŖım teknolojilerinin hareketliliği, toplumsal dünyanın okunaklı ve denetlenir olması, suyun, atıkların, havanın ve ışığın dolaŖımı için önemliydi. Bir sokağın hareketlilik, asayiŖ ve sağlık açısından iŖlev görebilmesi fiziksel form ve özelliklerine, eğim, düzlük, geniŖlik, yüzey, üstyapı ve altyapısına bağlıydı. İdeal bir sokakta çukur, çamur, toz, durgun sular, açık akan lağımlar ve çöpler olmamalıydı. Yol ve kaldırılmalar uygun eğim ve geniŖlikte tesviye edilmeli, iyi Ŗekilde döŖenmeli, drenajı yapılmalı, aydınlatılmalı ve periyodik olarak süpürülmeliydi.

1868 tarihli Meclis-i Tahaffuz raporu İstanbul'da halk sağlığına yönelik tehditlerin başında sokakları sayıyordu (Dr. Marchand, 1869). 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul ideal sokağı tanımlayan özelliklerden hiçbirine sahip değildi. Birbirine bağlanan düzenli bir sokak ağından yoksundu. Hiçbir düz hat oluşturmayan sokaklar sık sık daralıp genişlemekte ve yön değiştirmekteydi. Yollar çıkmaz sokaklara dönüşüyordu. Bu sokaklar etrafında oluşan konut gruplaşmalarından mahalleler şekilleniyordu (Çelik, 1998: 6). Labirenti andıran sıkı ve karmaşık sokaklar yayaların ve araçların dolaşımına uygun olmadığı gibi şehri asayiş sorunları, doğal afetler ve salgınlara karşı savunmasız kılıyordu. Ahşap yapı yoğunluğu ve sıkı sokak örüntüsü nedeniyle hızla yayılan yangınlar semtleri ortadan kaldırıyor. Bu nedenle Tanzimat sonrasında binalar ve sokaklar ile ilgili yapılan düzenlemelerin odağında yangınlar vardı. Yangınlar yönetime mevcut yapılı çevrede yürütmekte zorlandığı planlama ve altyapı çalışmaları için geniş bir istisna ve müdahale imkânı tanıdı. Mühendisler eliyle yangın mahallerinin haritaları çıkarıldı ve parseller belirlendi. Yolların genişletilmesi için mülk sahipleri arazilerinden terk yapmaya zorlandı. Her yangınla İstanbul uygun şekilde tesviyesi yapılmış daha düz ve geniş sokaklara kavuştu (Söğüt, 2016; Tekeli, 2006: 368). Devletin sinoptik bakışı için çok daha okunaklı ve basitleştirilmiş bir toplumsal uzama dönüştü (Scott, 2008).

Sokakların düzlüğü ve genişliğinin yanı sıra yolların döşenmesindeki teknik ve materyaller hijyen ve dolaşımın koşullarını belirler. İstanbul'da sokak döşemeleri günlük gazetelerin sıradan gündemiydi. Stamboul Gazetesi, gazete merkezinin bulunduğu Derviş sokak başta olmak üzere Altıncı Daire'nin sorumluluğundaki sokakların durumuyla ilgili gelişmeleri sık sık sütunlarına taşıyordu. Semt sakinlerinin şikayetlerini aktarıyordu (A.L, 1893) ve keman hocası Mösyö Brassin'in başına geldiği gibi bozuk yollar nedeniyle kolu bacağı kırılan kazazedeleri haber yapıyordu (Stamboul, 1898). Kuru havalarda yıkanmayan yolların yaydığı toza, yağmurlu havalarda sokaklardaki çamurun sağlık açısından tehlikelerine işaret ediyordu. Belediyenin iş bilmezliğini, kötü işçilik ve malzeme nedeniyle yapılan büyük harcamalara rağmen yol döşemelerinin sürekli onarım gerektirmesini eleştiriyordu (Un Contribuable, 1880). Gazetede Avrupa'nın büyük şehirlerinde yolların dayanıklı ve güvenli olması için harcanan para, gelişen yeni teknikler ve ahşap, yosun, cam, bazalt gibi deneyi yapılan yeni materyaller yer buluyordu. Örneğin Parisliler şehirlerinin Avrupa'nın en temiz olması için büyük maliyete katlanıyordu. 6 milyon metrekaresinin üzerinde taş, asfalt, ahşap, çakıl ve granit döşemeye sahip Paris'te yolların ve kaldırımların bakımı için 5,644 kişilik bir işçi ordusu seferberdi ve 22,957,333 frank harcamıyordu (Stamboul, 1896).

Güvenilir bir yol, döşemenin türünden bağımsız olarak zeminin iyi hazırlanmasına bağlıydı. Uygun şekilde sıkıştırılmış ve kamber şekli verilmiş zemin üze-

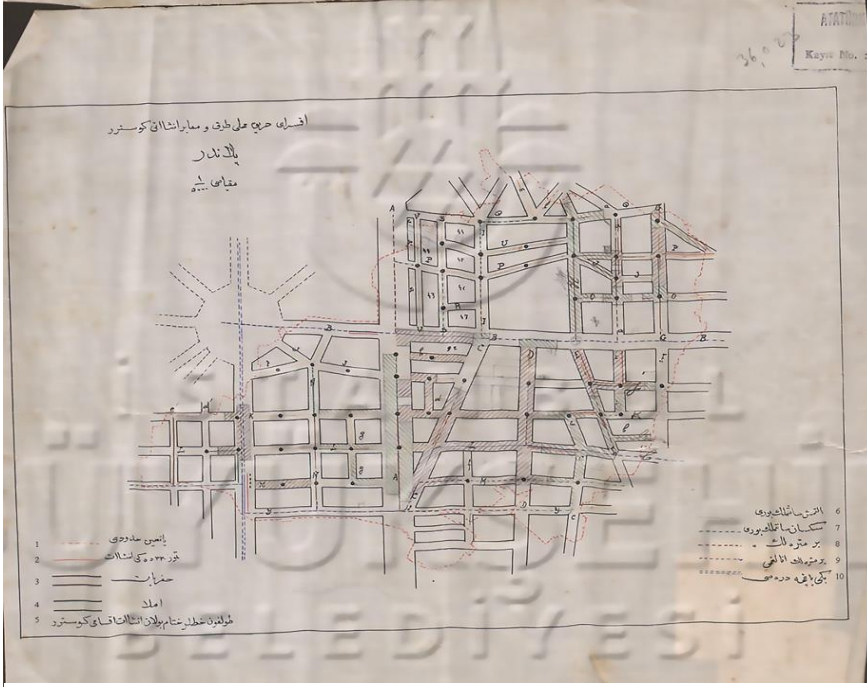
rine standart kesit ve boyutlardaki granit taşların döşenmesiyle hem bakım maliyetlerini ortadan kaldırmak hem de hijyen gerekliliklerini yerine getirmek mümkündü (Stamboul, 1900b; 1902; L. Pretextat, 1904). İstanbul'daysa sokaklar uygun şekilde hazırlanmayan toprak-kum karışımı zemin üzerine gelişigüzel kesitteki taşların gelişigüzel serilmesiyle döşeniyordu. Taşlar, yağmurla çamura dönen zeminde kayboluyor, araba tekerleklerinin kırılmasına ve yayaların yaralanmasına yol açıyordu. Ayrıca şehirde farklı döşeme materyal ve teknikleri kullanılıyordu. Cadde-i Kebir muntazam granit taşlarla kaplı yol ve kaldırımlara sahipti. Bazı caddelerde yolun bir kısmı taş döşeliyken diğer kısmı makadamdı. Atlı tramvaylar için tesviye edilen ve genişletilen caddelerde rayların yerleştirildiği zemin taşla döşeniyordu.⁵ Bunlar dışında yollar genellikle makadamdı.

Sığ kazılan temelde serilen standart boyutlardaki kırık taşların silindire sıkıştırılmasıyla inşa edilen makadam düz bir yüzey sağladığından araçların hızlı ve güvenli dolaşımına imkân tanıyan kolay uygulanabilir bir yol teknolojisiydi. İngiltere'nin Britanya adasını kolonize etme sürecine eşlik eden parlamento yol inşa programında rakip materyal ve teknolojiler arasında galip gelmiş ve yaygınlık kazanmıştı. Bu program standart ölçü, teknik ve materyallerle yerel toplumsal ve çevresel manzarayı dönüştürmek için devletin örgütlendiği, devasa fonların, işgücünün, mühendisler ve müfettişler ordusunun seferber edildiği ilk modern altyapı örneklerindendi (Guldi, 2012). Ancak makadam taşıt trafiği ve kötü hava koşullarından kaynaklanan çok sayıda dezavantaja sahipti. Özellikle sokaklardaki toz, çamur ve su birikintileri hem yayalar ve araçlara hem de halk sağlığına tehditti. Yoldaki hayvan dışkıları tozla havaya karışıyor, çukurlarda oluşan su birikintileri hastalık yayıyordu (Joyce, 2003: 218). İstanbul da benzer sorunla karşı karşıyaydı. Dr. Mordtmann, Galata'dan Pangaltı'ya giden yolun inşasındaki kötü makadam uygulamasının neden olduğu tozdan şikayetçiydi. Makadamdan daha güvenilir ve sağlıklı olanıysa granit ve bazalttan taş döşemeydi. Taşın çıkarılması, işlenmesi ve döşenmesi yoğun emek ve uzmanlık nedeniyle pahalı olabirdi. Ancak taş döşeme daha az bakım ve onarım gerektiriyordu (Dr. Mordtmann, 1874b: 4). At arabaları ve omnibüslerin dar tekerleklerinin aşındırmasına ve çelik raylar üzerinde hareket eden tramvayların ağırlığına dayanıklıydı. Toz yaymıyordu ve uygun şekilde drenajı yapıldığında yüzey sularının birikinti oluşturmaktan tahliyesine imkân tanıyordu.

---

⁵ Babıali ve Dersaadet Tramvay Şirketi arasındaki 1869 tarihli atlı tramvay inşa ve işletme imtiyaz şartnamesinde tramvay güzergahındaki yolların durumu belirlenmekteydi. Sokakların genişletilmesi işinin maliyeti devlete aitti. Yolların ve kaldırımların makadam ya da taş olarak döşenme ve imtiyaz süresince bakımı işleri şirketin sorumluluğundaydı. Rayların arasına kaldırım yapmak ya da kırma taş dökmek şirketin tercihine bırakılmaktaydı. Sadece Azapkapı'dan Tophane'ye ve Galata Köprüsü'nden Babıali'ye olan kısmın 4 köşesi yontulmuş taşlardan muntazam şekilde döşenmesi şartı vardı. Rayların dışındaki kısmın ise makadam olarak şose yapılması öngörülmekteydi (Kayseriliöğlü, 2003: 42-43).

Şekil 2. Aksaray Harik Mahalli Tarik ve Maabir İnşaatını Gösteren Plan

Haritadaki Şekiller: 1.Yangın hududu; 2.Temmuz 1330'daki inşaat; 3.Hafriyat, 4.Ümla (toprak dolgu); 5.Tamamlanan inşaat; 6.Altmış santimlik boru; 7.Seksen santimlik boru; 8.Bir metrelik boru; 9.Bir metrelik ana lağım borusu; 10.Yenibahçe deresi

Kaynak: İBB Atatürk Kitaplığı, HRT_005322, 1330/1914.

Tüm sokak şebekesinin uygun şekilde döşenmesi gerekliliğine karşın çalışmaların ana caddelerle sınırlı kaldığı, bağlantı yollarının ve arka sokakların ihmal edildiği, yapılan döşemelerin bilimsellikten uzak olduğu ve maliyetli onarımlara yol açtığı eleştirileri sürdü. 1908'te Meşrutiyet'in ilanından sonra Şehremaneti döşeme işlerine daha çok önem verdi. Çok sayıda ihale yapıldı. İhaleler ve Şehremanilerin altyapı çalışmalarıyla ilgili demeçleri gazetelerde yer buldu. Örneğin Cemil Paşa (Topuzlu) dört yıl içinde şehrin eski döşemelerinden eser kalmayacağını vaat etti (Stamboul, 1914a). İstanbul'da elektrik, telefon, gaz, su, vd. altyapılar emekle aşamasında olduğundan kolaylıkla sökülebilen ve yerine yerleştirilebilen granit taşlar tercih nedeniydi. Şehremaneti mühendisi Auric, İstanbul ve çevresindeki taş ocaklarını gezerek sokak altyapısı ve yüzey döşemesine uygun taşların yerel kaynaklardan karşılanmasına çalıştı. Bandırma ocaklarından çıkan granit yeterli kalite ve dayanıklılıktaydı. Ancak granitin çıkarılması

ve işlenmesi sürecindeki teknik, gereçler ve işçilik ilkeldi. Bu süreç levyeler, kri-kolar, tokmaklar ve farklı ağırlıklardaki çelik çekiçler sayesinde çok daha üretken ve ekonomik hale getirilebilirdi (Auric, 1911).

Bu dönemde 1908 Çırçır ve 1911 Aksaray yangınlarının yok ettiği semtlerin yeniden inşası için Auric öncülüğünde kapsamlı ve maliyetli altyapı projeleri hazırlandı. Geniş kaldırım ve yolları olan iyi döşenmiş ve aydınlatılmış bulvarlarla birlikte yaygın kanalizasyon ağı planlandı. Öte yandan planlama sürecinin uzunluğu, işlerin yavaşlığı ve çoktan ekonomik önemini yitirmiş olan sur içine maliyetli bulvarların yapılması eleştiri konusuydu. *Revue Technique d'Orient*'a göre altyapı işlerinde pratik olunmalıydı. Ticaret ve nüfus sur dışına kaymışken sur içindeki Çırçır ve Şehzadebaşı gibi yangın mahallerinde saatte iki aracın geçmeyeceği bulvarlar tasarlamak ekonomik değildi. Bunun yerine gelecekte yoğunlaşması olası yerlerde ana arterler inşa etmek çok daha pratikti (*Revue Technique d'Orient*, 1911b).

Şekil 3. Aksaray Yangın Mahallinde Bulvar ve Kanalizasyon Çalışmaları

Kaynak: Hungarian National Digital Archive, Zsigmond Fejes Album, *Konstantinópolis és Kisázsia tanulmányút*, 1914

Hijyen, Şebeke Suyu ve Demir Döküm Borular

19. yüzyılda modern yönetim için sokaklardan meskenlere suyun yönetimi önemli bir sorun alanına dönüştü. Suya dair estetik ve kültürel görüşler değişim geçirdi, kişisel hijyen ahlaki erdem olarak görülmeye başlandı. Yoğun su kullanımını içeren pratikler önem kazandı. Suyun bileşenlerini, kalitesini ve insan için oluşturduğu riskleri ölçmeye yönelik yeni teknikler ve su akışını kontrol etmek ve yönlendirmek için yeni teknolojiler ortaya çıktı. Azlığı ve çokluğu, temizliği ve kirliliği, berraklığı ve bulanıklığı, akışkanlığı ve durgunluğu açısından su modern yönetimin nesnesine dönüştü. Yönetim, nüfusun sağlık ve üretkenliği için su kaynaklarını ve su kullanımına dayalı pratikleri optimize etmeye, suyun idaresi

yoluyla nüfusun yönetimini gerçekleştirmeye çalıştı. Tıbbi söylem, su ve hastalıklar arasında güçlü bağlar kurdu. Suyun mekanik, fiziksel, kimyasal ve biyolojik bilgisine dayanan devasa bir hidrolojik-teknolojik-politik aygıt oluştu (Bakker, 2012; Gandy, 2004).

Su meselesinin iki yönü vardı. Bir taraftan halk sağlığı ve kişisel hijyen için bol ve kesintisiz temiz su temin edilmeliydi. Diğer taraftan yoğun su tüketimine dayalı kentsel metabolizmanın ortaya çıkardığı atıklar tahliye edilmeliydi (Swyngedouw, 2004). Hijyen için gerekli su aynı zamanda halk sağlığı için mücadeleye edilmesi gereken bir tehditti. Mühendislerin suya yönelik hidro-politik ilgisine doktorların tıbbi-politik ilgisi eşlik etti. Halk sağlığı ve doktorlar için şehir suyunun dolaşımına dayanan bir metabolizmaydı. Su mükemmel bir çözücü, yardımcı madde ve taşıyıcı olarak kavramsallaştırıldı. Besin maddelerini ayrıştırıp organlara taşıyor ve niteliği bozulan maddeleri moleküller halinde dışarı atıyordu. Benzer işlevleri nüfusun yoğunlaştığı şehirlerde yapıyordu. Bir şehirde kamu suları üç farklı ögeyi içermeliydi: mevcut su kaynakları arasında seçim yapılması; bu suyun yörenin yapısına göre dağıtım şartlarının belirlenmesi; kullanıldıktan sonra yeni özellikler kazanan suyun bertaraf edilmesi. Bunlardan ilki münhasıran doktorun, ikincisi mühendisin ve üçüncüsü her ikisinin ortak çalışma alanına aitti (Dr. Margossoff, 1874).

İstanbul'da su ihtiyacını sarnıçlar, membalar ve kuyuların yanı sıra Belgrad bentleri, Halkalı suları ve Kağıthane deresi karşılıyordu. Su isalesinde toprak künkler ve kurşun borular kullanılıyordu.⁶ Bent suyu iyi filtrelenmiş hoş tada sahipti, sabunu çözmeye ve bakliyatları pişirmeye uygundu. Ancak bakımsız rezervuarlar ve kurşun borular nedeniyle organik maddelerin bulaşmasına açıldı (Dr. Nouridjan, 1887). Çapları 25 ile 60 mm arasında değişen kurşun borular kâğıt kadar inceydiler (Briffault, 1887). Kurşun levhaları bükülüp lehim olmadan birbirine geçiriliyordu. Borular bir atmosfer basınca (hava-yı nesimi tazyik) dahi dayanıklı değildi. Bu yüzden on metrede bir maslak yapmak gerekiyordu. Sokak ortasındaki maslaklara yağmur suları ve lağımalar karışıyor, bu da tifoya davetiye çıkarıyordu. Su kaybını asgariye indirmek ve kirlenmenin önüne geçmek demir borularla mümkündü. Bunun için Evkaf Nezareti ve Şehremaneti nezdinde çok sayıda girişim olmuş ancak gerekli birkaç yüz bin lira tedarik edilememişti (Ergin, 1995a: 2863, 2867).

Demir borular ilk kez Dersaadet Su Şirketi tarafından yaygın olarak kullanıldı. Gaz ve aydınlatma altyapılarıyla ve Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi'nin Anadolu yakasında işletmeye aldığı su şebekesiyle yaygınlaştı. Borular ithal ediliyordu. İthalatın nereden yapılacağıysa imtiyaz sahibi şirketin sermayesine bağlıydı.

⁶ Merkezi su şebekesi öncesinde İstanbul'un su altyapısının kapasite ve coğrafi dağılımını gösteren cetveller ve haritalar, bentlerin ve suyollarının teknik özellikleri ve planları için bkz. (Çeçen, 1984; Tchihatchef, 2020).

Fransız sermayeli Dersaadet Su Şirketi Fransa'dan, Alman sermayeli Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi Almanya'dan ithalat yapıyordu (E.G., 1907). Babialı şirketlerin taleplerini karşılayan gümrük muafiyetleriyle ithalatı kolaylaştırıyordu. Sonrasında Evkaf Nezareti ve Şehremaneti toprak ve kurşun boruları değiştirmeye başladı. Evkaf Nezareti'nin Kağıthane sularının isalesi için ihalesine çıktığı "birbirine geçmeli ve kurşun eklemeli kordon tipi" demir borular çapak ve pürüz olmadan homojen şekilde dökülmeli, çapları standart olmalı, 15 ile 25 atmosfer basınca dayanmalıydı. Hidrolik pres testlerinden geçmeyen borular kabul edilmeyecekti (Stamboul, 1900a). Artan tifo vakaları imparatorluk genelindeki şehirlerde demir boru talebini arttırdı (Stamboul, 1907). Sonunda Meclis-i Mebûsan su isalesi için belediyeler tarafından ithal edilen borulara genel gümrük muafiyeti getirdi (TBMM, 1982).

Barajlar ve setlerle kontrol altına alınan havzadan yüksek beygir gücüne sahip buhar motorlarıyla pompalanan ve filtrelerden geçirilen suyun demir borularla iletimi fikri, merkezden yönetilen, toprak, hava ve kirleticilerle temas etmeyen ve hijyen koşullarını sağlayan kesintisiz, bol ve kontrollü suya imkân tanıdı. Ancak bu tür bir altyapı mühendislik ve teknolojinin yanı sıra yoğun sermaye gerektiriyordu. Bu sorun tahvil ve borsa gibi yeni finansal mekanizmaların sermaye akışlarını yapılı çevreye yönlendirmesiyle aşıldı. Altyapı inşası ve işletmesinde uzmanlaşan şirketler sermaye, uzmanlık, işgücü, teknoloji ve materyalleri bir araya getirdi. Böylelikle uluslararası finans ve şehirler arasında karşılıklı bağlantılar oluştu. Tünel, tramvay ve gaz işletmelerinin yanında bunun İstanbul'daki en önemli örneği su şirketleriydi.⁷ Su şirketleriyle İstanbul'un emek-yoğun su ekonomisinin yerini sermaye ve teknoloji yoğun bir kentsel metabolizma aldı (Sert, 2022). Modern su altyapısı İstanbul ve kırsal çevresi arasında yeni sosyo-materyal ağlar dokudu. Pera örneğinde semtin kozmopolit toplumsallığına atfedilen modern mekânlar, yaşam tarzları ve görünürlükler aslında bu sıkı dokunan ve süreklilik oluşturan ağlarda ortaya çıktı (Kentel, 2019).

İstanbul'da suyun sorun olarak tanımlanması ve mevcut su kaynaklarının halk sağlığıyla ilişkisinin kurulması devletin öncülüğünde yukarıdan aşağıya gerçekleşmedi. Devlet dışındaki aktörler, uzmanlar, yabancılar, şirketler ve kamuoyu rol oynadı. Mevcut su dağıtım sisteminin hızlı nüfus artışını karşılayacak kapasiteden yoksun olduğu belirlendi (Dr. Pardo, 1863). Bir tahmine göre şehrin İstanbul kesiminde yaşayanlara kişi başına günlük 12 litre, Pera ve Galata kesiminde yaşayanlara 5-6 litreden az su düşüyordu (The Levant Herald, 1872).

---

⁷ İstanbul'da yabancı sermayeli şirketlere verilen imtiyazlarla kurulan merkezi su şebekesi üzerine iki çalışma için bkz. (Kazgan ve Önal, 1999; Yurdakul, 2010). Kazgan ve Önal için su şirketleri Avrupa sermayesinin imparatorluğa nüfuzunu temsil eder. Levanten nüfusun ve Pera basınının eleştirisi, Babialı'yi yabancı sermayeli şirketlere su imtiyazı vermek zorunda bırakmıştır. Gayrimüslimler ve Levantenlerle karşılaştırıldığında Müslüman-Türk nüfusun şebeke suyuna erişimi oldukça sınırlıdır.

Başka bir hesaba göre Boğaz köyleri de dahil olmak üzere tüm İstanbul'a verilebilen toplam su miktarı 19,600 metreküptü. Bunun önemli bölümü bireylerin günlük tüketiminden ziyade bahçelere gidiyordu. İstanbul gibi büyük nüfusa sahip bir şehrin hijyen koşullarını sağlayabilmesi için kişi başına asgari 70 ile 100 litre suya ihtiyacı vardı (Dr. Mordtmann, 1874a). Yeni su yollarının inşası, artezyen kuyularının açılması, Terkos'a dökülen suların kanalizasyonu, Alibeyköy ve Kağıthane derelerinden makinelerle şehre su pompalanması gibi çok sayıda proje ve imtiyaz talebi Babıali'nin önüne geldi. Ancak ihtiyaç duyulan suyun hacmi göz önüne alındığında hiçbiri mali ve teknik açıdan uygulanabilir bulunmadı. 1873 yılında Hazine Teşrifatçısı Kâmil Bey ve Fransız asıllı Ternau Bey'e Karadeniz kıyısındaki Terkos Gölü'nden su getirme imtiyazı verildi (Yurdakul, 2010). Konsolosluklar, bankalar, oteller, mağazalar, apartmanlar ve Levanten nüfusuyla Beyoğlu suyunun ticarileşmesi için yüksek tüketim potansiyeline sahipti ve kârlı bir girişim vaat ediyordu. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı çalışmaları geciktirdi. Savaşın ardından imtiyaz yenilendi ve şebeke 1885'te işletmeye alındı. İkinci bir imtiyazla sur içi İstanbul'a genişletildi (Dinçkal, 2015).

Projenin ilk gündeme geldiği tarihten itibaren göl suyunun kalitesi tartışmalara neden oldu. Manchester ve Glasgow su projeleriyle tanınan İngiliz mühendis Bateman İstanbul'a gelerek planları ve gölü incelemiş, uygulanabilirlik ve maliyet açısından olumlu yönde görüş bildirmişti (The Levant Herald, 1874b). Buna karşın Cemiyeti Tıbbiyeyi Şahane başkanı Dr. Mordtmann göl suyunun hijyenik durumuyla ilgili mühendislerin basit kimyasal analizleriyle yetinilmesini eleştirmiş ve doktorlar gözetiminde kapsamlı analizler yapılmasını önermişti. Tıp cemiyeti İngiltere'den özel olarak getirilen bir mühendis karşısında halk sağlığı üzerine uzmanlık otoritesini ileri sürüyordu. Su mühendislik iddialarından önce hijyen gereklerini karşılamalıydı (Dr. Mordtmann, 1874a). Bent suyu ve Terkos suyu taraftarları arasında tartışma sürdü. Mektebi Tıbbiye heyeti Terkos Gölü'nü 243 milyon metreküp su tutabilen bir tatlı su deposu olarak tanımladı. Suyun tadı ve hijyen koşullarıyla ilgili endişelerse planlanan baraj ve filtreler aracılığıyla giderilebilirdi (La Turquie, 1874a).

Merkezi su şebekesinin inşası ve işletmesi çok sayıda aktörün dahil olduğu ihtilafli bir süreçti. Baraj nedeniyle taşkınlardan arazileri zarar gören köylülerin tazminat talepleri, tesisler ve isale hatlarının planlandığı arazilerde istimlak sorunları, Babıali ve Şehremaneti'nin taahhütlerini yerine getirmediği için şirkete yönelik suçlamaları vardı (Yurdakul, 2010). Dersaadet Su Şirketi'nin ve Asya kesimine Göksu'dan su getirme imtiyazına sahip Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi'nin genişleyen isale hatlarıyla su şebekesinin kapsadığı nüfus ve alan arttı. Ancak şehre verilen suyun fiyatı, miktarı, tadı, kokusu ve sağlık koşullarıyla ilgili şikayetler devam etti. Şebeke suyunun içmeye uygun olmadığı yazıldı (Revue Technique d'Orient, 1914b). Halktaki kötü şöhretine rağmen Fransız ticaret bülteni için bu girişim yaptığı işlerin boyutu dikkate alındığında sadece yüzde 3 karla

çalışan hayırsever bir kurumdu. Yangın muslukları yangınlarla mücadeleyi kolaylaştırmış, halka açık çeşmelerle yoksullar suya erişmiş, 303 kilometrelik demir boru isale hattı sayesinde sağlığı tehdit eden sarnıçlar ve kuyular terk edilmiş ve evlerin her katına ulaşabilen basınçlı suyla apartmanlar inşa edilebilmişti. Şirket yöneticiler ve İstanbullular tarafından takdir edilmeliydi (E.G., 1908). Şebeke suyunun mantığı tazelik ve tadı değil, bolluğu ve basıncı önemsiyordu. Su, içilebilir kalitede olmayabilirdi. Ancak kamusal ve kişisel hijyen için bol su tüketimini esas alan halk sağlığı gereklerini karşılıyordu. Ayrıca hidrolik döngünün diğer unsuru olan kanalizasyonların işleyişi yeterli miktarda ve basınçta su akıtılmasına bağlıydı.

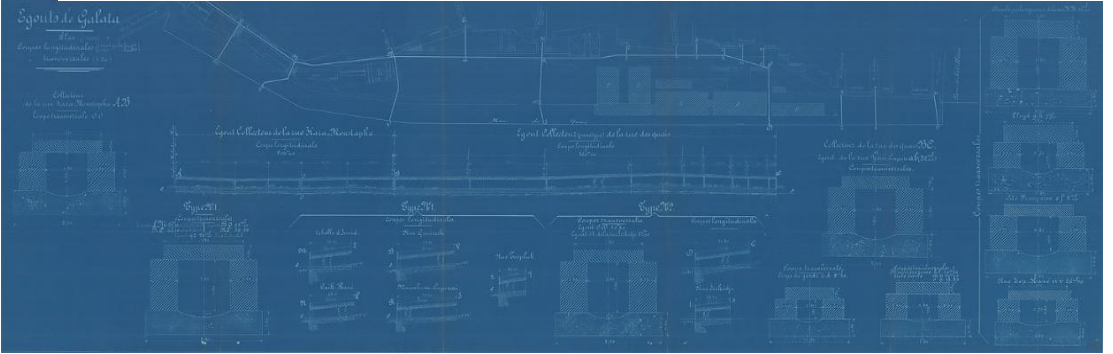
Kanalizasyon Ağı

Şehirler için merkezi su şebekesinden daha zorlayıcı olanı yağmur suları ve atıkların yerleşim yerlerinden tahliyesiydi. Yoğun yağışlar kentsel altyapıları tahrip ediyordu. Yollar çamura dönüyor ve lağımlar taşıyordu. Uygun şekilde tahliye edilemeyen yüzey suları hastalık yayıyordu. Avrupa şehirlerinde kanalizasyonun işlevi, tipi ve inşa materyalleri üzerine uzlaşa yoktu. İngiltere'de boru tipi basınçlı kanalizasyon ve tuğla örgülü kanal tipi kanalizasyon rekabet ediyordu. Hidrolik su döngüsünün başlıca savunucusu Chadwick İngiliz şehirlerine yüksek basınçlı kesintisiz suyla boru tipi kanalizasyonu birlikte satmaya çalışıyordu (Hamlin, 1998). III. Napolyon Paris'inin mimarı Baron Haussmann evsel atıkların yağmur sularını tahliye eden kolektörlere bağlanmasına karşıydı. Fosseptiklerde biriken dışkı toplayıcılar eliyle toplanarak tarımda gübre olarak kullanılıyordu. Ancak ev işlerinde ve kişisel hijyende artan su kullanımı dışkıyı seyrelttiğinden ekonomik değerini ortadan kaldırdı ve fosseptiklerin taşmasına yol açtı. Kirli su hızla uzaklaştırılmalıydı. Sonunda şebeke kanalizasyonu tüm şehrin altını dolaşarak evlere bağlanan bir ağa dönüştü (Gandy, 1999).

İstanbul yoğun su tüketen bir kentsel metabolizma değildi. Sokakların sulanması ve yangınların söndürülmesi için gereken su bir yana içme suyu kıtlığı yaşıyordu. Hijyen için evlerde su kullanımı sınırlıydı. Kanalizasyon sorunu daha çok yağmur suları, sokak süprüntüleri ve mezbahaların hayvansal atıklarıyla ilgiliydi. Ancak artan nüfus ve salgınlar evsel atıklar için şebeke kanalizasyonunu gündeme getirdi. Kanalizasyon bağlantısı olmayan evlerde atıklar için ya kötü inşa edilen fosseptikler ya da sokaklar açık lağım olarak kullanılıyordu. Buna karşın Altıncı Daire için Sokaklara Dair Nizamname yolların döşenme işiyle birlikte yeterli genişlikte, akıntılı ve sağlam lağım yollarının yapılacağını belirtiyordu. Evlerin yağmur ve kirli su giderleri lağım yoluna bağlanacaktı. Lağım yolu olmayan yerlerde atıklar belediye mühendislerinin uygun bulduğu fosseptiklerde biriktirilecekti (Ergin, 1995b).

Hastalıklar ve şehrin yetersiz kanalizasyon altyapısı arasında bağ kuran doktorlar için İstanbul'un topografyası şebeke kanalizasyonuna elverişliydi. Birkaç büyük kolektörle atıkları denize ulaştırmak mümkündü. Haliç'e ve Boğaz'a dökülen dereler kolektör görevi görebilirdi. Ancak şehrin kanalizasyon ağı yaygın değildi. Mevcut kanalizasyonlarsa mühendislik ve hijyen gereklerini karşılamıyordu (Dr. Zavitziano, 1890). Paris'te tekneyle geçilebilen su yollarına karşın İstanbul'da kanalizasyondan anlaşılan tavan yüksekliği en fazla doksan santimetreyi bulan kanallardı. Bunlar sağlam payandalara oturmeyen taşların üst üste konmasıyla yatağı ve tavanı inşa edilen hendeklerden ibaretti (Stamboul, 1901). Çoğu kanalizasyon, kireçtaşından plakalar kullanılarak yapılıyordu. Lağımın iç kısmı çimentoyla sıvanmadığından ve kireçtaşı zamanla aşındığından atıklar toprağa ve yeraltı sularına sızıyordu (Bonkowski, 1870). Dersaadet Rıhtım Şirketi'nin planladığı farklı boyutlardaki toplayıcı ve yardımcı kanalizasyonlar (Şekil 4) büyük taş plakalardan dik duvarlı kare kesitteydi. Tabandaki kavis ise kirli su akışını yönetmeye yönelikti.⁸

Şekil 4. Galata'da Karamustafa Paşa ve Rıhtım Caddelerinde Planlanan Kanalizasyonlar

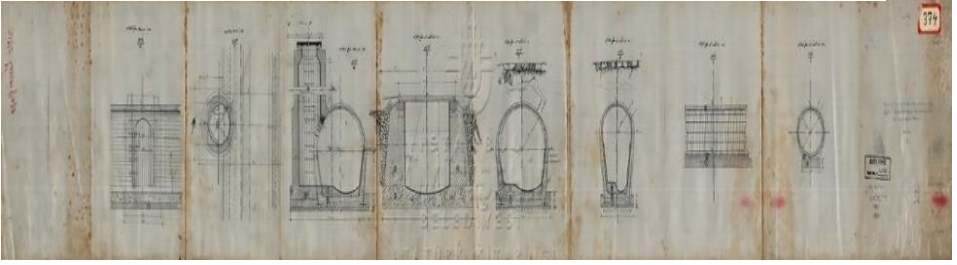
Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 230.0.0.0/8.69.1., 10.10.1915/15 Novembre 1899.

⁸ Karaköy ve Eminönü'nde rıhtım inşası ve işletmesi imtiyazına sahip Dersaadet Rıhtım Şirketi 1890 tarihli imtiyaz şartnamesinin dördüncü maddesine göre inşaat sırasında zarar gören ya da denize erişimi kesilen lağımın yeniden inşasından sorumlu kılınmıştır (Düstur, 1939: 794).

Gereğinden büyük ve dik duvarlı kare kesit yeterli su olmadığında atıkların birikmesine ve miyasmaya yol açabilirdi. Çapın düşürülmesiyle, yan duvarların ve tabanın kavisli yapılmasıyla sabit miktarda suyun akış hızını arttırmak ve sürekliliğini sağlamak mümkündü. Böylelikle kanalizasyon kendini temizleyebilirdi. Ayrıca dik duvarlarla karşılaştırıldığında kavisli biçim yumuşak toprakta daha dayanıklıydı.⁹ Mühendislik dergisi *Revue Technique d'Orient*'a göre İstanbul'da kalıplanmış betondan yumurta tipi kanalizasyon (Şekil 5) kullanılmıyordu. Tabanda daralan kesit suyun maksimum hızda akışına imkân tanıyordu. İstanbul'da tuğla pahalıydı ve kumtaşı iyi değildi. Betonda çakıllı kum ya da kırık taş kullanılıyordu. Ayrıca hızlı ve homojen şekilde dökülebildiği için sızdırmazlığı garanti ediyordu ve duvar iççiliğinin gerektirdiği zaman ve maliyetten tasarruf etmeyi sağlıyordu. Dergi, İstanbul için farklı kesitlerden oluşan 800 kilometrelik şebeke inşasının yaklaşık 1.5 milyona mal olacağını tahmin ediyordu (*Revue Technique d'Orient*, 1911a).

Şekil 5. Beyoğlu-Kasımpaşa Tramvay Caddesi'nde Planlanan Farklı Kesitteki Yumurta, Kare ve Boru Tipi Lağımalar

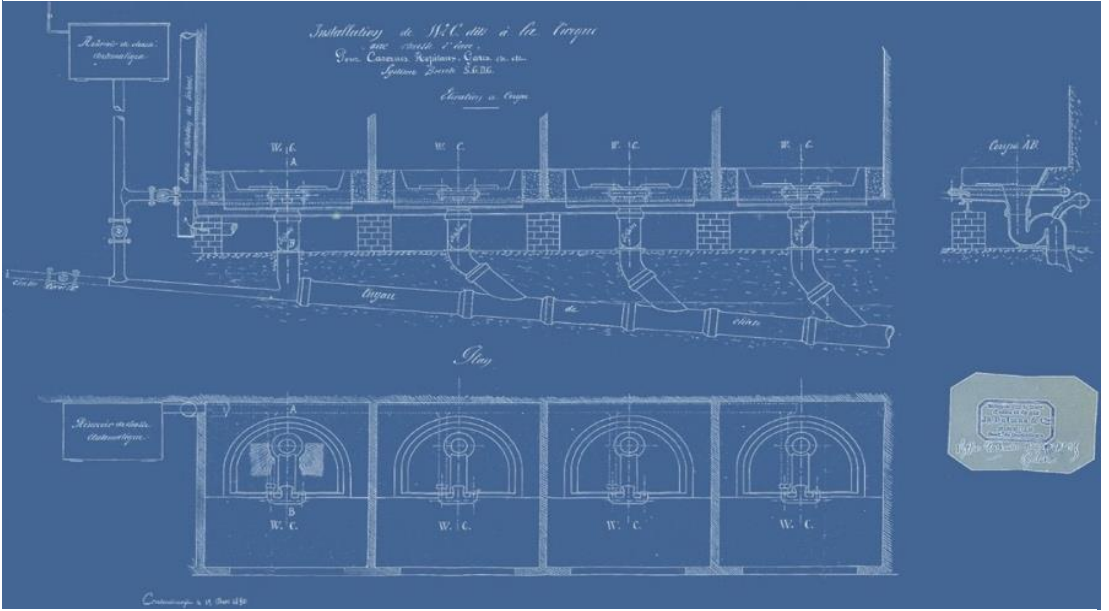

Kaynak: İBB Atatürk Kitaplığı, HRT_003676, 1330/1911.

Hidrolik döngü için sokak kanalizasyonlarının yanında meskenlerin sıhhi tesisatı mühendislik ve hijyen gereklerine uymalıydı. Su Şirketi'nin sıhhi tesisat işlerini yürüten Dalmas meskenlerin çoğunda tuvaletlerin hatalı yerleşiminin ve kötü tesisat kurulumunun salgınlara davetiye çıkardığını gözlemliyordu. Lavabo ve tuvalet giderlerinde sifon olmadığından kanalizasyonun zehirli gazları eve doluyor ve miyasmaya yol açıyordu. Pişmiş topraktan borular kirli suyu sızdırıyordu ve duvarlarda rutubet oluşuyordu. Kirli suyu toplayan düşey borular demir döküm olmalı ve bu borular içi çimento kaplı hususi lağımın sokak kanalizasyonuna bağlanmalıydı. Sistemin çalışması bol su kullanımına bağlıydı (CH. Dalmas, 1890). Dalmas'ın kışla, hastane, gar, vd. kamu binaları için hazırladığı umumi tuvalet planı (Şekil 6) otomatik rezervuarlarla yıkanan ve havalandırılan giderlerde sifon kullandığından kanalizasyondan gelen miyasmayı engelliyordu.

⁹ Kanalizasyon boyutu, çapı, biçimi ve kullanılan materyallerle ilgili tartışmalar için bkz. (Hamlin, 1992; Sunderland, 1999).

Şekil 6. CH. Dalmas'ın Umumi Alaturka Tuvalet Kurulum Planı

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), PLK.p. 4969, 27.07.1307/19 Mars 1890. (Yazar tarafından görüntü kalitesi ivileştirilmiştir).

Yüzey suyunun akışına ve atıkların hızlıca uzaklaştırılmasına imkân tanıyan iyi döşenmiş yollar ve sızdırmaz kanalizasyonlar sayesinde hem yağmur suyu hem de yoğun su tüketimi kaynaklı sorunları halletmek mümkündü. Yollar yaya ve araç trafiğine uygun hale getirilebilir ve hastalık yayan çamur ve su birikintileri yok olabilirdi. Böylelikle insan ve şeylerin dolaşımını mümkün kılan liberal bir ortamın koşulları yaratılmış olurdu. Ancak yoğun su tüketen bu kentsel metabolizma, atıklarıyla çevresini tehdit ediyordu. Merkezi su şebekesi ve kanalizasyon ağı semtler arasında eşitsiz bir altyapısal bağımlılık ilişkisi yarattı. Halk sağlığı söylemi sıhhi altyapıların şehrin tüm semtlerini ve sakinlerini kapsamaları gerektiğini ileri sürse de altyapılara erişim nüfus içerisinde eşit şekilde dağılmadı. Bunun en görünür ve tartışılabilir örneği Kasımpaşa'ydı (Kentel, 2021). Pera, Galata, Pangaltı ve Tavaş'ın yüksek kesimlerden gelen yağmur suları ve atıkların dereler ve kanalizasyonlar aracılığıyla taşınarak Haliç'e boşaldığı semt ortasından açık lağım akan bir hastalık ocağıydı (Dr. Margossoff, 1875; Dr. Mordtmann, 1874b).

1893-94 kolera salgını İstanbul'un sıhhi koşullarını yeniden gündeme getirdi. Görevlendirilen yabancı uzmanlar kanalizasyon sisteminin ve içme suyunun yetersizliğini vurguladı (Yıldırım ve Ertin, 2014). Özellikle sıhhi altyapıdan yoksun

aŒaęı semtler tehdit altındaydı. KasımpaŒa'nın ıslahı için mühendisler Jasmund ve Berthier'in projeleri farklı uygulamaları ve materyal tercihleriyle gazetelerde yer buldu. Her iki isim de merkezi bir kanal ve bu kanalın her iki yanına toplayıcı kanalizasyonlar planladı. Yağmur suyu ve atıkların ayrı kanallarda taşınması hedeflendi. Mühendisler kanalın üzerinin açık ya da kapalı olmasında ayrıştırdılar (Stamboul, 1893; Dr. Stekoulis, 1893). Her iki proje de hayata geçmedi. Altıncı Daire atıklar için toplayıcı kanalizasyonlar yapmakla yetindi. Kanalın örtülmesi ve üzerine bulvar inŒası Œehremini Cemil PaŒa tarafından tamamlandı (Stamboul, 1913). Aynı dönemde sur içindeki Yenibahçe deresinin üzeri kapatıldı. Yaygın kanalizasyon ağı için yabancı mühendisler getirilerek avan projeler hazırlandı (Topuzlu, 2002: 129). Bu dönemde yumurta tipi ve sırlı künk borular (Œekil 3) kanalizasyon inŒasında yaygınlaŒmaya baŒladı. Lewis (1993: 395) için Jön Türkler merkezietçi uygulamalarıyla demokrasiyi değil, ama İstanbul'a kanalizasyonu getirdiler. Halbuki bu makalede gösterildiği üzere sıhhi altyapıların ve devlet oluŒumunun uzun ve çekiŒmeli bir tarihi vardı. Modernleşmeci bürokratların nüfusun yaŒam koŒullarını iyileŒtirme iradesi her zaman kısmi ve tartıŒmaya açıktı. Sadece rakip toplumsal gruplar, bilimsel iddialar ve uzmanlıkların değil, aynı zamanda insan olmayan materyallerin, teknolojilerin ve hastalıkların meydana okumasına açıktı.

Sonuç

Yönetimsel sorun insanların ve Œeylerin güvenli ve sağlıklı dolaŒımına uygun bir kentsel ortam yaratmaktı. Œehir yönetimsel devletin yükseldiği, doktorlar ve mühendislerin teknik bilgi ve uzmanlık iddialarıyla rekabet ettiği, yeni altyapı teknolojilerinin geliŒtięi sahneydi. Altyapılar sayesinde Œeylerin idaresi yoluyla nüfusların yönetimi mümkün oldu. Bunlar yaŒam için hayati sistemlerdi. Ancak insan ve insan olmayanların oluŒturduęu çekiŒmeli, heterojen, dönüŒüme açık sosyo-materyal öbekleşmeler, olduklarından kırılğanlıydı. Altyapıların sürdürülmesi için gereken yönetimsel emek içerisinde devlet örgütleniyordu. İstanbul sokaklarında bozulan bir kaldırım, patlayan bir su borusu ya da taşan bir lağımla ilgili sayısız evrakın dolaŒımı ve sıklığında devlet örölüyordu. Öte yandan Œehre ve sakinlerine yönelik biyopolitik ilgi eŒit Œekilde dağılmadı. Œehir, altyapı imkanlarından yararlananlar ve yararlanamayanlar hatta temiz su ve kanalizasyona erişim ayrıcalığı olanlar ve bu ayrıcalığın bedelini sefaletle ödeyenler Œeklinde ayrıştı.

Su Œirketleriyle İstanbul'da yoğun su tüketimine dayalı bir kentsel metabolizma oluŒtu. Kesintisiz ve bol su Œebeke kanalizasyonunun işleyiŒi için hayatiydi. Uzmanlara göre düz araziye kurulu pek çok Avrupa metropolüyle karşılaŒtırıldıęında İstanbul'un coğrafı konumu ve topografyası Œebeke kanalizasyonunun eğim ve akıntı sorunlarını ortadan kaldırıyordu. Yüksek tepelerden gelip derin vadilerden geçerek Haliç'e ve Boğaz'a dökülen dereler kolektör görevi görebilirdi. Bu

düzenek şehrin yüksek tepelerinde kurulu semtlerde yaşayan üst sınıflara ayrıcalık tanırken bu tepelerin yamaçlarındaki semtleri sefalet ve hastalık ocağı olarak hem politik-bürokratik hem de tıbbi-bilimsel söylemde özneleştirdi. Ancak sefalet ekonomik-tekniik yetersizlik ya da ihmalkârlığın değil, yönetsel müdahaleler, uzmanlıklar, teknolojiler, altyapılar, atıklar, mikroplar ve hastalıklardan oluşan öbeksleninin ürünüydü. Yoksul semtlerin kirli ve hastalıklı bedenlerinin uyandırdığı tiksinti, liberal ortamın ve bu ortamın liberal öznesinin sınırlarını belirledi. Aynı zamanda endişeye ve hayırseverce tutumlara yol açtı.

İstanbul örneği altyapıların sadece mevcudiyetleri ve sorunsuz işleyişleriyle değil, aynı zamanda yoklukları ve aksaklıklarıyla devlet tahayyüllerini biçimlendirdiğini gösterir. Günlük yaşamda bozuk yollar, su kesintileri ve taşan lağımlarla ilgili yinelenen şikayetler nüfusun yaşam koşullarından sorumlu ve çevreye müdahale etmek için örgütlenen bir devlete çağrıdır.

Kaynakça

- (3 December, 1872). Historical Review of the Water Question. *The Levant Herald*.
- (31 Aout, 1874a). Concession des Eaux du Lac de Derkos. *La Turquie*.
- (17 June, 1874b). The Water Supply of Constantinople. *The Levant Herald*.
- (1 Decembre, 1884). Lettre de Turquie (Correspondance particuliere du Siècle). *Le Siècle*.
- (27 Fevrier, 1893). L'egout de Cassim-Pacha: Rapport Adresse au Conseil Superieur de Sante par M. Andre Berthier. *Stamboul*.
- (1 Novembre, 1896). Edilite Parisienne. *Stamboul*.
- (11 Janvier, 1898). Le Pavage a Constantinople. *Stamboul*.
- (19 Juin, 1900a). Adduction des Eaux des Sources de la Vallee de Kiathane. *Stamboul*.
- (30 Mai, 1900b). Question de Pavage. *Stamboul*.
- (9 Juillet, 1901). Question d'Egouts. *Stamboul*.
- (25 Septembre, 1902). Le Pavage. *Stamboul*.
- (20 Fevrier, 1907). Mesures de Prophylaxle. *Stamboul*.
- (1911a). "Assainissement de la Ville de Constantinople: Evacuation des Eaux Usées". *Revue Technique d'Orient*, 1(7), 1-3.
- (1911b). "La Reconstruction de Stamboul". *Revue Technique d'Orient*, 1(12).
- (2 Octobre, 1913). L'avenue de Cassim-Pacha. *Stamboul*.
- (3 Fevrier, 1914a). L'embellissement de la Ville de Constantinople: Declarations de Djemil Pacha, Prefet de la Ville. *Stamboul*.

- (1914b). "Le Systeme Hydraulique de Constantinople". *Revue Technique d'Orient*, 4(39), 7-14.
- A.L. (16 Decembre, 1893). La Voierie Publique. On Nous Adresse la Lettre Suivante. *Stamboul*.
- Anderson, B., ve C. McFarlane. (2011). "Assemblage and geography". *Area*, 43(2), 124-127.
- Auric, A. (1911). "Rapport General du Service Technique de la Préfecture: Carrieres". *Genie Civil Ottoman*, 2(4).
- Ayalon, Y. (2015). *Natural Disasters in the Ottoman Empire: Plague, Famine, and Other Misfortunes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bakker, K. (2012). "Water: Political, Biopolitical, Material". *Social Studies of Science*, 42(4), 616-623.
- Barak, O. (2015). "Outsourcing: Energy and Empire in the Age of Coal, 1820-1911". *International Journal of Middle East Studies*, 47, 425-445.
- Barry, A. (2013). *Material Politics: Disputes Along the Pipeline*. Malden: Wiley Blackwell.
- Benjamin, W. (2002). *The Arcades Project* (Çev. H. Eiland ve K. McLaughlin). Cambridge: Harvard University Press.
- Bennett, J. (2010). *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham and London: Duke University Press.
- Bonkowski, C. (1870). "Des égouts et des latrines de Constantinople". *Gazette Medicale d'Orient*, 14(4-5), 49-63.
- Bowker, G. C., ve S. L. Star. (1999). *Sorting Things Out: Classification and Its Consequences*. Cambridge: MIT Press.
- Briffault, F. (1887). "Constantinople Water-Works". *Minutes of the Proceedings of the Institution of Civil Engineers*, 87, 331-339.
- Bulmuş, B. (2012). *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Burchell, G. (1991). Peculiar Interests: Civil Society and Governing 'The System of Natural Liberty'. *The Foucault effect: Studies in Governmentality*. (Ed. G. Burchell, C. Gordon, ve P. Miller). Chicago: The University of Chicago Press.
- Campos, M. U. (2011). *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine*. Stanford: Stanford University Press.
- CH. Dalmas. (1890). *L'Hygiene Publique a Constantinople: Assainissement des Habitations et de la Voie Publique*. Constantinople: A. Zellich & Fils.
- Çeçen, K. (1984). *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları.

- Çelik, Z. (1998). *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul* (Çev. S. Deringil). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.
- Deleuze, G., ve F. Guattari. (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia* (Çev. B. Massumi). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Dinçkal, N. (2015). Water as a Commodity? Debates and Conflicts on the (De)regulation of Water Infrastructures in Istanbul, 1885–1937. *Wasserinfrastrukturen und Macht von der Antike bis zur Gegenwart*. (Ed. B. Förster ve M. Bauch). Berlin, München, Boston: De Gruyter Oldenbourg.
- Dr. Marchand. (1869). “Rapport de la Commission Nommée par le Conseil Supérieur de Santé pour s’Occuper de la Question d’Hygiène Publique, dont il a été saisi par le Gouvernement Impérial”. *Gazette Medicale d’Orient*, 13(8), 117-122.
- Dr. Margossoff. (1874). “Le Projet d’Approvisionnement d’Eau de la Capitale”. *Gazette Medicale d’Orient*, 18(4), 49-53.
- Dr. Margossoff. (1875). “La Voie Publique à Constantinople”. *Gazette Medicale d’Orient*, 19(1), 1-5.
- Dr. Marroin. (1873). “La Salubrité dans le 6me Cercle”. *Gazette Medicale d’Orient*, 17(8-9), 113-115.
- Dr. Mordtmann. (1874a). “L’approvisionnement d’Eau de la Capitale”. *Gazette Medicale d’Orient*, 18(3), 33-35.
- Dr. Mordtmann. (1874b). “L’hygiène Publique dans le VI Cercle”. *Gazette Medicale d’Orient*, 18(1), 1-5.
- Dr. Nouridjan. (1887). “La Fievre Typhoide et les Eaux de Constantinople”. *Gazette Medicale d’Orient*, 30(1), 1-7.
- Dr. Pardo. (1862). “Quelques Mots Encore sur l’Hygiène Publique à Coastantinople”. *Gazette Medicale d’Orient*, 6(6), 85-91.
- Dr. Pardo. (1863). “Sur les Eaux Potables et la Disette a Constantinople”. *Gazette Medicale d’Orient*, 7(1), 1-5.
- Dr. Pardo. (1867). “Hygiene Publique”. *Gazette Medicale d’Orient*, 11(9), 129-131.
- Dr. Stekoulis. (27 Janvier, 1893). L’assainissement du Vallon de Cassim-Pacha. *Stamboul*.
- Dr. Verrollot. (1857). “Rapport sur une Motion Relative à l’Hygiène Publique, lu dans la Séance du 10 Avril 1857”. *Gazette Medicale d’Orient*, 1(3), 33-37.
- Dr. Zavitziano. (5 Septembre, 1890). Bulletin Epidémiologique de la Gazette Médicale d’Orient Signé par le Dr. Zavitziano. *Stamboul*.
- Dreyfus, H. L., ve P. Rabinow. (1983). *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Duben, A., ve C. Behar. (2013). *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık, 1880-1940* (Çev. N. Mert). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi.
- Düstur. (1939). Dersaadet Rihitımları İmtiyaz Mukavele, Şartname ve Tarifesi. *Düstur Birinci Tertib Cild 6*. Ankara: Devlet Matbaası.
- E.G. (1907). "Tuyaux en Fonte". *Revue Commerciale du Levant: Bulletin Mensuel de la Chambre de Commerce Française de Constantinople*, 20(239), 399-404.
- E.G. (1908). "Compagnie des Eaux de Constantinople". *Revue Commerciale du Levant: Bulletin Mensuel de la Chambre de Commerce Française de Constantinople*, 22(258), 448-452.
- Elden, S. (2003). "Plague, Panopticon, Police". *Surveillance & Society*, 1(3), 240-253.
- Elden, S. (2007). Strategy, Medicine and Habitat: Foucault in 1976. *Space, Knowledge and Power: Foucault and Geography*. (Ed. J. Crampton ve S. Elden). Hampshire: Ashgate.
- Ergin, O. N. (1995a). İstanbul Suları Hakkında Mütalaât-ı Umumiyye. *Mecelle-i Umur-ı Belediyye Cilt. 5*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi (Kültür A.Ş.) Yayınları.
- Ergin, O. N. (1995b). Sokaklara Dair Nizamname. *Mecelle-i Umur-ı Belediyye Cilt. 4*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi (Kültür A.Ş.) Yayınları.
- Findley, C. V. (2014). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform: Babîali, 1789-1922* (Çev. E. Ertürk). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Foucault, M. (2000a). The Birth of Social Medicine. *Power: Essential Works of Michel Foucault, 1954-1984, Vol. III*. (Ed. J. D. Faubion). New York: The New Press.
- Foucault, M. (2000b). Space, Knowledge, and Power. *Power: Essential Works of Michel Foucault, 1954-1984, Vol. III*. (Ed. J. D. Faubion). New York: The New Press.
- Foucault, M. (2013). *Güvenlik, Toprak, Nüfus: College De France Dersleri (1977-1978)* (Çev. F. Taylan). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Fuhrmann, M. (2020). *Port Cities of the Eastern Mediterranean Urban Culture in the Late Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gandy, M. (1999). "The Paris Sewers and the Rationalization of Urban Space". *Transactions of the Institute of British Geographers*, 24(1), 23-44.
- Gandy, M. (2004). "Rethinking Urban Metabolism: Water, Space and the Modern City". *City*, 8(3), 363-379.
- Gandy, M. (2006). "The Bacteriological City and its Discontents". *Historical Geography*, 34, 14-25.
- Gautier, T. (1856). *Constantinople*. Paris: Michel Levy Freres.
- Guldi, J. (2012). *Roads to Power: Britain Invents the Infrastructure State*. Cambridge: Harvard University Press.

- Hamlin, C. (1992). "Edwin Chadwick and the Engineers, 1842-1854: Systems and Antisystems in the Pipe-and-Brick Sewers War". *Technology and Culture*, 33(4), 680-709.
- Hamlin, C. (1998). *Public Health and Social Justice in the Age of Chadwick: Britain, 1800-1854*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hanssen, J. (2005). *Fin de Siècle Beirut: The Making of an Ottoman Provincial Capital*. Oxford: Oxford University Press.
- Hanssen, J., T. Philipp, ve S. Weber. (2002). Introduction: Towards a New Paradigm. *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*. (Ed. J. Hanssen, T. Philipp, ve S. Weber). Würzburg: Ergon-Verlag.
- Hardy, A. (1993). "Cholera, Quarantine and the English Preventive System, 1850-1895". *Medical History*, 37(3), 250-269.
- Hatemi, H., ve A. Kazancıgil. (1987). Türk Tıp Cemiyeti (Derneği) Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane ve Tıbbın Gelişmesine Katkıları. *Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri*. (Ed. E. İhsanoğlu). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Issawi, C. (1982). *An Economic History of the Middle East and North Africa*. New York: Columbia University Press.
- İnal, O. (2019). "The Making of an Eastern Mediterranean Gateway City: Izmir in the Nineteenth Century". *Journal of Urban History*, 45(5), 891-907.
- İslamoğlu-İnan, H. (1987). Introduction: 'Oriental Despotism' in World-System Perspective. *The Ottoman Empire and The World-Economy*. (Ed. H. İslamoğlu-İnan). Cambridge: Cambridge University Press.
- Joyce, P. (2003). *The Rule of Freedom: Liberalism and the Modern City*. London: Verso.
- Kaika, M. (2005). *City of Flows: Modernity, Nature, and the City*. New York: Routledge.
- Kaika, M., ve E. Swyngedouw. (2000). "Fetishizing the Modern City: The Phantasmagoria of Urban Technological Networks". *International Journal of Urban and Regional Research*, 24(1), 120-138.
- Karakışla, Y. S. (1998). Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu, 1839-1923. *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*. (Ed. E. J. Zürcher ve D. Quataert). İstanbul: İletişim.
- Karpat, K. H. (1978). "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893". *International Journal of Middle East Studies*, 9(3), 237-274.
- Kasaba, R., Ç. Keyder, ve F. Tabak. (1986). "Eastern Mediterranean Port Cities and Their Bourgeoisies: Merchants, Political Projects, and Nation-states". *Review (Fernand Braudel Center)*, 10(1), 121-135.
- Kayseriiloğlu, R. S. (2003). *Dersaadetten İstanbul'a Tramvay I. Cilt*. İstanbul: İETT Genel Müdürlüğü.

- Kazgan, H., ve S. Önal. (1999). *İstanbul'da Suyun Tarihi: İstanbul'un Su Sorununun Tarihsel Kökenleri ve Osmanlı'da Yabancı Su Şirketleri*. İstanbul: İletişim.
- Kentel, K. M. (2019). Nature's Cosmopolis: Villagers, Engineers, and Animals along Terkos Waterworks in Late Nineteenth-Century Istanbul. *The Seeds of Power: Explorations in the Environmental*. (Ed. O. İnal ve Y. Köse). Winwick: White Horse Press.
- Kentel, K. M. (2021). "Pera, Kasımpaşa, Sewers, and Maps: Representing Infrastructural Entanglements in the Nineteenth-Century Istanbul". *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 8(1), 405–414.
- Keyder, Ç. (2010). Port Cities in the Belle Epoque. *Cities of the Mediterranean: From the Ottomans to the Present Day*. (Ed. B. Kolluoğlu ve M. Toksöz). London: I.B. Tauris.
- Keyder, Ç., Y. E. Özveren, ve D. Quataert. (1993). "Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives". *Review (Fernand Braudel Center)*, 16(4), 519-558.
- L. Pretextat. (7 Janvier, 1904). La Question du Pavage. *Stamboul*.
- Larkin, B. (2008). *Signal and Noise: Media, Infrastructure, and Urban Culture in Nigeria*. Durham, NC: Duke University Press.
- Latour, B. (1999). *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Çev. P. D. M. Kıratlı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Li, T. M. (2007). *Will to Improve: Governmentality, Development, and the Practice of Politics*. Durham: Duke University Press.
- Mitchell, T. (2000). Stage of Modernity. *Questions of Modernity*. (Ed. T. Mitchell). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Mitchell, T. (2001). *Mısırın Sömürgeleştirilmesi* (Çev. Z. Altok). İstanbul: İletişim.
- Nerval, G. d. (1884). *Voyage en Orient II*. Paris: Ancienne Maison Michel Levy Freres.
- Neumann, C. K. (2011). Modernitelerin Çatışması Altıncı Daire-i Belediye, 1857-1912. *İstanbul: İmparatorluk Başkentinden Megakente*. (Ed. Y. Köse). (Çev. A. Dağlı). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Osborne, T. (1996). Security and Vitality: Drains, Liberalism and Power in the Nineteenth Century. *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-liberalism and Rationalities of Government*. (Ed. A. Barry, T. Osborne, ve N. Rose). London: The University of Chicago Press.
- Osborne, T., ve N. Rose. (1999). "Governing Cities: Notes on the Spatialisation of Virtue". *Environment and Planning D: Society and Space*, 17(6), 737-760.

- Otter, C. (2002). "Making Liberalism Durable: Vision and Civility in the Late Victorian City". *Social History*, 27(1), 1-15.
- Paspatis, A. (2014). *Balıklı Rum Hastanesi Kayıtlarına Göre İstanbul'un Ortodoks Esnafı 1833-1860* (Çev. M. Yerasimos). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Quataert, D. (2017). *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)* (Çev. S. Tekay). İstanbul: İletişim.
- Rabinow, P. (1995). *French Modern: Norms and Forms of the Social Environment*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Riedler, F. (2011). Armenian Labour Migration to Istanbul and the Migration Crisis of the 1890s. *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*. (Ed. I. Freitag, M. Fuhnann, N. Lafi, ve F. Riedler). London and New York: Routledge.
- Rose, N., ve P. Miller. (1992). "Political Power Beyond the State: Problematics of Government". *British journal of sociology*, 173-205.
- Scott, J. C. (2008). *Devlet Gibi Görmek: İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu?* (Çev. N. Erdoğan). İstanbul: Versus Kitap.
- Sert, E. (2022). "Metabolic Flows of Water in İstanbul in the Nineteenth Century: Tap Water, Waste, and Sanitation". *Journal of Urban History*.
- Shaw, S. J. (1979). "The Population of İstanbul in the Nineteenth Century". *International Journal of Middle East Studies*, 10(2), 265-277.
- Simmel, G. (2015). Metropol ve Tinsel Hayat. *Modern Kültürde Çatışma*. (Çev. T. Bora). İstanbul: İletişim.
- Smith, A. (1850). *A Month at Constantinople*. London: David Bogue.
- Söğüt, S. G. (2016). "İstanbul'un İmarı ve Yangınlar - 1: Osmanlı Şehir Yönetiminin Modernleşme Sürecinde Yangınların Rolü". *Toplumsal Tarih*, 263, 74-80.
- Star, S. L. (1999). "The Ethnography of Infrastructure". *American Behavioral Scientist*, 43(3), 377-391.
- Sunderland, D. (1999). "'A Monument to Defective Administration'? The London Commissions of Sewers in the Early Nineteenth Century". *Urban History*, 26(3), 349-372.
- Swyngedouw, E. (2004). *Social Power and the Urbanization of Water: Flows of Power*. Oxford: Oxford University Press.
- TBMM. (1982). Taşra belediyeleri tarafından hariçten celb olunacak su boruları ile motorlu tulumbaların gümrük resminden muafiyetine dair kanun layihası, 24 Eylül 1331 (1915). *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima Senesi 1, Cilt 1*. Ankara: TBMM Basımevi.
- Tchihatchef, P. d. (2020). *İstanbul ve Boğaziçi* (Çev. A. Berktaş). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Tekeli, İ. (2006). 19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü. *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. (Ed. H. İncalıc ve M. Seyitdanlıoğlu). Ankara: Phoenix.
- Topuzlu, C. (2002). *İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*. İstanbul: Topuzlu Yayınları.
- Ulman, Y. I., ve N. Yıldırım. (2006). *The Great Cholera Epidemic of Istanbul in 1865*. Paper presented at the 40th International Congress on the History of Medicine, Budapest.
- Un Contribuable. (17 Mai, 1880). Lettres au Redacteur. *Stamboul*.
- Unat, E. K. (1987). Osmanlı Devletinde Tıp Cemiyetleri. *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri*. (Ed. E. İhsanoğlu). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Wise, J. M. (2005). Assemblage. *Gilles Deleuze: Key Concepts*. (Ed. C. J. Stivale). Montreal: McGillQueen's University Press.
- Yıldırım, N., ve H. Ertin. (2014). European Physicians/Specialists during the Cholera Epidemic in Istanbul 1893-1895 and their Contribution to the Modernization of Healthcare in the Ottoman State. *Health, Culture and the Human Body: Epidemiology, Ethics and History of Medicine; Perspectives from Turkey and Central Europe*. (Ed. İ. Kılıç, H. Ertin, R. Brömer, ve H. Zeeb). İstanbul: Betim.
- Yurdakul, İ. (2010). *Aziz Şehre Leziz Su: Dersaadet (İstanbul) Su Şirketi, 1873-1933*. İstanbul: Kitabevi.
- Zandi-Sayek, S. (2012). *Ottoman Izmir: The Rise of a Cosmopolitan Port, 1840-1880*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Covid-19 Salgını, Tersine Göç ve Köy Yerleşimleri: Muhtarlara Yönelik Bir Araştırma

Levent MEMİŞ*

Sönmez DÜZGÜN**

Semih KÖSEOĞLU***

Öz: Covid-19 Salgını, var olan yerleşim yapıları üzerinden yeni tartışmaları gündeme getirmiştir. Bu yeni tartışmalardan biri de kırsal alana yöneliktir. Bu süreç zarfında kırsal alan, kentsel alanda oluşan risklerden uzaklaşmak isteyenler ile risk altında olan ve ekonomik açıdan kayıplar yaşayan kişilerin sığınma alanına dönüşmüştür. Salgınla birlikte gündeme gelen tersine göçü konu alan bu çalışmada, kırsal alanda oluşan tersine göçün köyün mekânsal biçimlenişine ve kamusal hizmetlere erişime olan etkisine odaklanılmaktadır. Araştırmanın genel tasarımı keşifsel durum çalışmasına dayanmaktadır. Bu bağlamda araştırma Giresun ilinde bulunan Merkez, Görele ve Bulancak ilçelerindeki 27 köy muhtarı kapsamında, yarı yapılandırılmış mülakat yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Ayrıca söz konusu köylerde katılımcı gözlem gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın genel sonuçlarına göre, tersine göçü gerçekleştirenler emeklilerdir. Köye yöneliş, var olan konutların iyileştirilmesi ve yeni konutların yapımıyla köyün mekânsal biçimlenişini etkilemiştir. Köylerde nüfus varlığının artış göstermesiyle, katı ve sıvı atıklar, içme suyu ve yoldan oluşan köyün temel hizmetlerinin niceliğine ve niteliğine yönelik talep artmıştır. Söz konusu bu ihtiyaçların karşılanmasında mevcut yönetsel yapılar yetersiz kalmaktadır. Elde edilen bulgulara göre çeşitli öneriler gündeme getirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19 Salgını, Tersine Göç, Kırsal Alan, Köy Yönetimi

* Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-5438-691X

** Bilim Uzmanı, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, ORCID: 0000-0001-9554-0621

*** Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0001-9297-1418

Makale geliş tarihi : 03.12.2022

Makale kabul tarihi: 08.06.2023

Covid-19 Pandemic, Counter Urbanization and Village Settlements: A Research on Headmen

Abstract: *Covid-19 Pandemic has brought up new discussions over existing residential structures. One of these new discussions is about the rural area. During this process, the rural area has turned into a shelter for those who want to get away from the risks in the urban area and those who are at risk and suffer from economic losses. In this study, which focuses on the reverse migration that has come to the agenda with the epidemic, the effect of reverse migration in rural areas on the spatial formation of the village and access to public services is focused on. The general design of the research is based on an exploratory case study. The research was carried out with the semi-structured interview method within the scope of 27 village headmen in Merkez, Görele and Bulancak districts in Giresun province. In addition, participant observation was carried out in the mentioned villages. According to the general results of the research, those who carry out reverse migration are retirees. The orientation towards the village has affected the spatial formation of the village with the improvement of existing houses and the construction of new houses. With the increasing population presence in the villages, the demand for the quantity and quality of the basic services of the village, consisting of solid and liquid waste, drinking water and roads, has increased. Existing administrative structures are insufficient to meet these needs. According to the findings obtained, various suggestions are brought to the agenda.*

Keywords: Covid-19 Pandemic, Counter-Urbanization/Reverse Migration, Rural Area, Village

Giriş

Yerleşik yaşam üzerinden, yaşam alanları arasında gerçekleştirilen nüfus hareketlilikleri göç kavramı altında toplanmaktadır. Bu göçlerin yönü köyden kente, kentten kente veya kentten köye şeklinde; ülke içinde (iç göç) veya dışarıdan içeriye (dış göç) şeklinde güzergâh izleyebilmektedir.

Tarihsel süreçteki birikimiyle Türkiye, farklı göç güzergâhlarına konu olan bir ülke konumundadır. Bu çalışmada, kente gelenlerin kırsala dönüşünü ifade eden tersine göç (*counter urbanization*) olgusuna odaklanılmaktadır. Dünyada tersine göçün farklı gerekçeler ve farklı bağlamlarda gerçekleştiği görülmektedir. Bu noktada tersine göç bir yandan bir ülke içindeki kent-kır arasında ele alınırken diğer taraftan da dışarıya verilen veya dışarıdan yeni gelenler üzerinden ele alınabilmektedir. Dolayısıyla tersine göç, uluslararası bir nitelik de kazanmaktadır. Ülke içi dinamikler açısından tersine göçün ilk örneklerinin 1960'lı yıllarda ABD'de görüldüğüne yer verilmektedir (Halfacree, 2008: 481). Söz konusu olgunun ortaya çıkmasıyla gerçekleştirilen erken dönem araştırmalarında, kavramsal altyapının oluşturulmaya çalışıldığı, 90'lı yıllarla birlikte farklı ülkelerde

(Kanada, Avustralya, İspanya, Birleşik Krallık, Macaristan, İtalya, Fransa, Danimarka, İsveç, Çekya gibi) karşılık bulduğu ve farklı bağlamlarda ele alınmaya başlandığı bilinmektedir (Korkmaz, 2022: 32). Konuyla ilgili gerçekleştirilen araştırmalar incelendiğinde, tersine göçü gerçekleştiren aktörlerin değişkenlik gösterdiği, farklı güzergahlar izlendiği, ülkelerin sosyo-ekonomik özelliklerine göre içeriğinin ve zamanının farklılaştığı, gerçekleşen tersine göçler sırasında farklı sonuçların elde edildiği, karşılaşılan farklı durumları nitelendirmek için farklı kavramların kullanıldığı gibi sonuçlar elde edilmektedir (Örneğin bkz. Andersen vd., 2022; Rojo-Mendoza, 2022; Bosworth ve Finke, 2019; Skoufoglou, 2020).

Türkiye’de tersine göçü özgün kılan durum, kırdan kente doğru hızlı bir göç dalgası olmasındandır. Bu noktada 1945-1950 yılları arasında köylerden kentlere 214.000 kişi hareket ederken, 1950-1955 yılları arasında bu sayı 904.000’e yükselmiş, 1955-1960 yılları arasında önceki dönemdeki gibi gerçekleşmiş, 1960-1965 yılları arasında ise 1.939.000’a ulaşmıştır. 1965-1985 yılları arasında belirli dalgalanmalarla önceki hareketlilik gerçekleşirken, 1985-1990 yılları arasında yeniden hız kazanmış ve 2.654.000’e yükselmiştir. Ayrıca 1960 sonrası dönemde kentler arasında gerçekleşen göçlerin, nüfus hareketliliği içinde yeri olduğunu da belirtmek gerekmektedir (Akt. Tekeli, 2014: 48; 63). Bu gelişmelerle 1935 yılında nüfusun %25,4’ü belediye sınırları içinde yaşarken, 1975 yılında bu oran %53,7’ye kadar çıkmıştır. Bu oranlar kentlerdeki nüfus artış hızının Türkiye nüfus artış hızının iki katından daha yüksek olduğunu göstermektedir (Tekeli, 2011: 38). Söz konusu hareketliliğin ana varış güzergâhını, iş imkânlarıyla öne çıkan başta İstanbul olmak üzere, Ankara, İzmir, Bursa, Adana, Gaziantep, Diyarbakır, Antalya gibi kentler oluşturmaktadır (Tekeli, 2014: 209-220). Yer verilen zaman aralıkları içinde kırdan kente doğru gerçekleşen bu nüfus hareketliliğinin Avrupa ülkelerinde yaşanan kentleşmeye göre iki kat daha hızlı yaşandığı ifade edilmektedir. Sözü edilen nüfus hareketliliğine, tarihsel süreç içinde farklı tepkiler verilmiş, “köyün itici, kırdan çekici unsurlarına” yoğunlaşarak farklı politikalar geliştirilmeye ve uygulanmaya çalışılmıştır (Tekeli, 2014: 49; Tekeli, 2011: 42).

Kentsel alanda karşılaşılan güçlükler-sınırlılıklar veya yaşanan çeşitli gelişmeler, üretim ve yaşam açısından alternatif oluşturmak isteyen kentlilerin kırsala dönüşüne yol açabilmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)’nin Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) üzerinden her yıl yayınladığı verilerle, illerin aldığı ve verdiği göç, net göç, net göç hızı, göç edenlerin özellikleri, göç etme nedenleri, kentte ve kırdan yaşayanların durumu gibi bilgileri elde etmek mümkündür. Bu bağlamda yayınlanan en son verilere göre Türkiye’de nüfusun %93,4’ü il ve ilçe merkezlerinde; %6,6’sı ise belde ve köylerde yaşamaktadır. Yerleşimler arasındaki nüfus hareketliliğine odaklanıldığında, il ve ilçe merkezlerine yönelik eğilimin artarak devam ettiği görülebilmektedir (TÜİK, 2022). Ör-

neğin Giresun'un il ve ilçe merkezi nüfusu 2014 yılında 270.615'iken, 2022 yılında 306.449'e yükselmiş; belde ve köy nüfusu 2014 yılında 159.369 iken 2021 yılında 144.413'e düşmüştür. Yayınlanan söz konusu bu veriler içinde kentten kıra yönelik nüfus hareketliliğini doğrudan kapsayan bir veri bulunmamaktadır (bkz. Şimşek, 2017: 299). Ayrıca burada yer verilen TÜİK verilerine bakıldığında istatistiki olarak nüfusun kırdaki varlığının azalma eğiliminde bulunduğu görülmektedir. Ancak burada yer verilen niceliksel durumun dışında gerçekleştirilen çeşitli araştırmalarla kentten kıra (hukuken veya fiilen) yönelik nüfus hareketliliğinin potansiyelini veya fiili durumunu kapsayan tersine göçün varlığını anlamak mümkün olmaktadır. Örneğin Türkiye'deki 26 bölgeden 201 köy örnekleminde gerçekleştirilen bir araştırmada, köylerin yaklaşık %60'ında tersine göçün gerçekleştiği tespit edilmektedir (Kentel, 2017: 74). Rize'de doğmuş veya Rize'de doğmuş kişilerin çocukları örnekleminde gerçekleştirilen bir araştırmada, Rize ili kapsamında bulunan kentlere ve köylere geriye dönüşler olduğu tespit edilmiştir (Beyaz, 2019: 250). Kahramanmaraş Kadioğluluğu Köyü örnekleminde gerçekleştirilen araştırmaya göre de söz konusu köye yönelik tersine göçün gerçekleştiği tespit edilmektedir (Kara ve Gökburun, 2018).

İfade edilenler çerçevesinde 2020 yılının ilk günleriyle etkisini göstermeye başlayan ve salgına dönüşen "Covid-19" virüsü, tersine göçe yeni bir biçim kazandırmıştır. Özellikle yoğun nüfuslu kentler, ortaya çıkan durumdan en fazla etkilenen yaşam alanları olmuştur. Bu yeni gelişme tersine göç olgusuna yeni bir biçim kazandırmış, büyükşehirlerden kırsal niteliği öne çıkan yerleşim alanlarına yönelik tersine göç eğilimi öne çıkmaya başlamıştır (bkz. Korkmaz, 2022; Hovardaoğlu ve Çalışır-Hovardaoğlu, 2022). Salgın ile tersine göç davranışının daha çok salgın durumuna bir tepki, bulaş etkisinden uzaklaşma biçiminde; kimi durumlarda daimî kimi durumlarda ise geçici olarak gerçekleştiği değerlendirilmektedir. Kavramın kazanmış olduğu bu yeni anlamın nasıl bir duruma evrileceği ve kırsalı nasıl etkileyeceği zaman içinde karşılık bulacaktır. Bu yönde yeni araştırmalara ihtiyaç duyulacaktır.

İfade edilenler çerçevesinde bu araştırmada şu soruların cevabına odaklanılmaktadır: Salgınla birlikte köylere yönelik nasıl bir tersine göç gerçekleşmiştir? Tersine göç nasıl bir nitelik (aktörleri, güzergahları) taşımaktadır? Tersine göçle birlikte köylerin mekânsal biçimlenişi ve ortak hizmetlere etkisi nasıl olmuştur? Yer verilen sorular kapsamında yaşanan kentleşme sürecinde özellikle büyük şehirlere yoğun şekilde göç vermiş Giresun'un Merkez, Bulancak ve Görele ilçelerinde bulunan köylerde alan araştırması gerçekleştirilmiştir. Bu alan araştırması kapsamında köy muhtarlarıyla yarı yapılandırılmış mülakat ve katılımcı gözlem gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler, belirlenen ana temalar üzerinden değerlendirilmektedir. Araştırmanın genel sonuçlarına göre öncü olarak şu tespitler ifade edilebilir: Salgınla birlikte köylere tersine göç gerçekleşmiş, öncesinin de-

vamı niteliğinde tersine göçün temel aktörleri emekliler ve sağlık açısından hassasiyet taşıyan kişiler olmuştur. Yer verilen aktörler dikkate alındığında *sığınmacı tersine göçün*¹ gerçekleştiği kanaati oluşmaktadır. Kırsalda yaşanan yeni hareketlilik konut üretiminde artışa yol açmış, köyün kamusal hizmetlerine yönelik yeni talepler ve sorunlar gündeme gelmiştir. Dolayısıyla köyler açısından, bir kısmı öncesinin devamı niteliğinde olan yeni bir gerçeklik ortaya çıkmıştır. Bu bulgular çerçevesinde, köyün üretim ve yaşam işlevini sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan bütüncül şekilde karşılayacak, ortak ihtiyaçların karşılanmasını etkin hale getirecek, teknolojik gelişmeleri kapsayan yeni düzenlemelere ihtiyaç olduğu kanaatine varılmıştır.

Türkiye’de Köyler ve Yönetimi

Köyler, bir yandan sunduğu yaşama olanaklarıyla, tarımsal üretimle; diğer taraftan üstlendiği tarihsel birikimiyle, gelenek ve görenekleriyle toplumun kültürel mirasını taşıyan önemli bir yaşam alanına karşılık gelmektedir. Bu bağlamda tarihin akışı içinde kimi dönem üretim kimi dönem de yaşam nitelikleriyle öne çıkmıştır. Hatta Osmanlı’dan günümüze geniş bir zaman diliminde ele alındığında köyler, kimi zaman idealleştirilmiş kimi zaman da siyasetin ideolojik bir unsuruna dönüşebilmiştir. İdeal köyü oluşturmaya yönelik farklı araçlar kullanılmakla birlikte, ideal köy 1924 yılında çıkarılan Köy Kanunu ile somutlaştırılmıştır (Mutlu, 2022: 134-135). İdeolojik açıdan köy, özellikle 1930-1950 yılları arasında “köycülük” düşüncesiyle biçimlendirilmeye çalışılmıştır (Karaömerlioğlu, 2021: 60-63). Kentsel yerleşimlere yönelişin artış göstermesiyle, köylüyü köyünde tutmak için Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarılmıştır. 1950 sonrasında köyler ve köylüler, kentlerde karşılık bulan gerçeklikleriyle başka şekilde siyasetin sahnesinde yerini almaya başlamıştır (Yıldırım, 2021: 70).

Hayatın akışı içinde nüfusun kentsel alanda yoğunlaşması, kentsel politikaları öne çıkarmaya başlamış, köy yerleşimleri ve politikaları ikinci plana itilmiştir. Fakat öncesinde tarımsal faaliyet üzerinden sınırları daha net olarak çizilen kent ve kır ayrımı, zaman içinde geçişken hale gelerek (fiili ve hukuki olarak) yeni bir boyut kazanmaya başlamıştır. Bu noktada kırdaki yaşanan dönüşümün kaynakları şöyle ifade edilebilmektedir: Sanayi faaliyetlerinin (enerji üretimi, lojistik faaliyetleri, turizm tesisleri gibi) kırsal alana taşınması, kırsal alanın kentliler tarafından eğlence ve dinlenme mekânı olarak tercih edilmesi, emeklilerin kırsal alanı tercih etmesi ve kırsalda büyük koruma alanlarının belirlenmesi (Tekeli, 2016: 128-129). Dolayısıyla bu gelişmeler köylülüğün

---

¹ Bu kavram, yılın belirli zaman dilimlerinde kent ve kır arasında hareketlilik gerçekleştiren kişilerin, salgının oluşturduğu risklerden uzaklaşmak amacıyla kırdaki yaşamı tercih etmesi fakat salgın etkisini kaybettiğinde, tekrar öncesi gibi yerleşimler arasında hareketliliğe geri dönüş eğilimini dikkate alarak ortaya çıkan yeni tersine göç olgusunu nitelendirmek için kullanılmaktadır.

etkisini azaltarak (geçimlik ekonomiden uzaklaşarak) emeği metalaştırmakta, kırsal alanda faaliyetler çeşitlenmekte, kentin sınırları belirsizleşmekte, aynı zaman dilimi içinde hem kentte hem de kırdaki yeni yaşam tarzları kendini göstermekte, kır ve kent arasında geçişkenliği olan (mevsimlik işçilik gibi) bir emek kategorisi ortaya çıkmaktadır. Kır-kent arasında oluşan geçişkenlik, ortaya çıkan yeni durumu karşılama kent kavramının yetersiz kalmasına yol açmaktadır (Tekeli, 2016: 129-131).

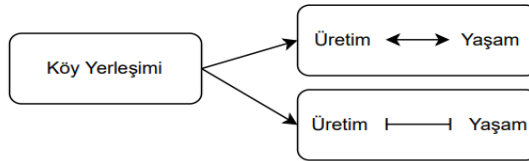
Kırsal alanda nüfusun azalmasına paralel olarak kırsal alana sunulan hizmetlerde de bir azalma ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu durum kırsalın daha hızlı gelişmesine yol açmıştır (Mutlu, 2022: 25). Belirtilen unsurlar üzerinden kırsalda yaşanan dönüşüm ve bu dönüşümün getirdiği olumsuzları gidermek/azaltmak amacıyla çeşitli girişimlerin gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bu bağlamda Avrupa Birliği (AB) ile başlayan uyum süreci bölgesel kalkınma ve yerel kalkınma yaklaşımını öne çıkarmıştır. Bu noktada kalkınma ajanslarının kuruluşu gerçekleştirilmiştir. Ajanslar, yerelin kendi değerleri üzerinden kalkınması çabasına yoğunlaşmıştır. Çiftçinin desteklenmesi ve üretimin sürdürülmesi için tarım ve hayvancılığa yönelik çeşitli destekler verilmeye başlanmıştır. Kırsal kalkınmaya odaklanan Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) 2007 yılında kurulmuştur (Nerse, 2021: 39-40; 67). Ayrıca bazı projeler hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Bu projeler şunlardır: Dijital Tarım Pazarı (DİTAP), Kırsal Kalkınma Projesi, Tarım Sektörü Entegre Yönetim Bilgi Sistemi (TARSEY) ve bu sistemin alt bileşenleri olarak Tarım İzleme ve Bilgi Sistemi (TARBİL) ve Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli (Havza Modeli) (Yıldırım, 2022: 190-192). Burada yer verilen ve daha çok 2000 yılı sonrası döneme karşılık gelen politikaların tarım odaklı olduğu, kırsal alanın üretim işlevine yoğunlaştırıldığı anlaşılmaktadır (Mutlu, 2022: 27).

Nüfus istatistikleri olarak kır ve kent şeklinde sınıflandırılarak belirli rakamlar ortaya konmaktadır. Dolayısıyla bu rakamlar ikametgâh üzerinden belirlenmektedir. Fakat Nerse (2021: 113)'nin dikkat çektiği üzere, ikametgâh değiştirmesizin yılın belirli günlerinde veya yılın belirli dönemlerinde kır ve kent arasında bir akışkanlığın, nüfus hareketliliğinin olduğu bilinmektedir. Bu durum, kırsalın kamusal hizmetleri açısından yeni bir gündeme karşılık gelmekte ve talebi artırmaktadır. Geline bugünkü durumda köy ve kent arasında geçişkenlik devam etmektedir. Bir yandan tarihsel sürecin devamı niteliğinde daha iyi yaşama beklentisiyle köylerden kente hareketlilik görülürken; bir yandan da kentsel alanın sorunlarından uzaklaşmak isteyen veya kırsalda yaşamakla birlikte teknolojik ve modern donanımlarla tarımsal üretim faaliyetine katılmak isteyenlerin kentlerden kıra yöneldiği görülmektedir. Yaşanan salgınla birlikte gıda üzerinden karşılaşılan sınırlılıkların, toprağa ve imkân dâhilinde en azından kendi bazı ihtiyaçların

karşlanması noktasında tarımsal üretime yönelik ilgiyi artırdığı vurgulanmaktadır (Yıldırım, 2022: 51; 141; 146). Elbette bu durum ağırlığı oluşturmamakta fakat önemli görülmektedir. Bu noktada kişisel veya ailevi düzeyde örnekler olduğu gibi, bazen de bir yerin (örneğin Manisa Salihli, Afyon Sandıklı ilçeleri) veya örgütsel bir yapının (Bademli Fidancılık Kooperatifi gibi) öne çıktığı görülebilmektedir (Yıldırım, 2022: 110-124; aile örnekleri için bkz. Yıldırım, 2022: 220; 239; 255). İfade edilenler çerçevesinde kırsalda bulunan nüfusun bir kısmı doğma-büyüme köyde bulunan, köyün yaşama ve üretim fonksiyonlarını bir arada sürdüren gerçek köylülerden oluşmakta, diğer bir kısmını da öncesindeki bağlantılılığa dayanarak iş yaşamı sonrası kırsal alanda yaşamayı tercih eden emeklilerden oluşmaktadır (Tekeli, 2016: 139). Fakat kırsalın yaşam işlevi içinde yer alan emekliler yanında yeni gelişmeler dikkate değer görülmektedir.

Mevcut yaşanan gelişmeler altında kırsala yönelişe kaynaklık eden unsurları biraz daha detaylandırıldığında şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Sahip olunan varlık üzerinden kırsal alanda bir alternatif oluşturma (tatlillerde),
2. Entelektüel bir iradi durumdan hareketle sürekli şekilde kırsal alana dönme,
3. Sağlık üzerinde oluşan risklerle birlikte belirli süreli veya sürekli şekilde kırsal alanda alternatif oluşturma,
4. Kentsel alanda oluşan ekonomik kayıplar-zorluklar nedeniyle zorunlu olarak kırsala dönme,
5. Emeklilik döneminde büyük kentlerde oluşan olumsuzluklardan uzak durmak amacıyla belirli süreli veya sürekli şekilde kırsal alanda yaşama,
6. Kentsel alanda yaşamı sürdürürken tarımsal ürün hasatı amacıyla mevsimsel olarak kırsal alanda bulunma,
7. Modern anlamda tarımsal üretim yapmak amacıyla kırsala dönme.

Şekil 1. Köy Yerleşimlerinin Sunduğu İmkânlar

Şekil 1’de de gösterildiği üzere üretim ve yaşam şeklinde köy yerleşimlerinin iki işlevi öne çıkmaktadır. Köyün geleneksel yapısı içinde üretim ve yaşam bir arada karşılık bulurken yaşanan gelişmelerle birlikte söz konusu işlevlerin ayrı

ayrı karşılık bulduğu görülmektedir. Covid-19, kırsal alana yönelik ilgiyi artırmış ve köy yerleşimi açısından yeni bir gündem oluşturmuştur. Fakat söz konusu bu yeni gelişmeler, kırsalın var olan sorun ve ihtiyaçlarının üzerine gelmiştir. Bu noktada yaklaşık iki yıl sonra yüz yılını dolduracak olan 442 sayılı Köy Kanunu'nun, kendine has yapı (köy derneği gibi) ve yöntemlere (salma ve imece gibi) sahip (Kavruk vd., 2012: 2; Eryılmaz, 2016: 219) olmakla birlikte karşılaşılan ihtiyaçlara cevap vermediği açıktır (Kavruk vd., 2012: 4). Söz konusu bu eksiklikler merkezi yönetimin çeşitli araçlarıyla giderilmeye çalışılmaktadır (Keleş ve Mengi, 2022: 78). Belirtilen yeni durum ve ihtiyaçlara cevap vermek amacıyla bazı yeni düzenleme girişimlerine gidilmiş (2009 yılı köy kanunu tasarıması gibi), fakat sonuç alınamamıştır (Kavruk vd., 2012: 168-174; Kızıllıboğa, 2011: 193-194). Diğer taraftan 6360 sayılı Kanun ile köyler mahalleye dönüştürülerek çözüm üretilmiş (Bıyıkoglu vd., 2017: 236) fakat bu durum da beraberinde başka sorunlara yol açmıştır (Keleş ve Mengi, 2022: 35).

İfade edilenler çerçevesinde Mutlu (2022: 343), Türkiye'nin kentleşme gerçeği (hızlı kentleşme ve beraberinde yaşanan kentsel sorunlar) ve küresel açıdan yaşanan çeşitli gelişmelerin (iklim değişikliği, gıda krizi ve güvenliği gibi) köyleri gündemin merkezine taşıyacağını vurgulamaktadır. Bu noktada köylerin mimari açıdan bir mirasa sahip olması, tarımsal üretim, endüstriyel gıdalardan kaynaklı riskler ve gıda güvenliği, iklim değişikliği, salgınlar ve beraberinde ortaya çıkan gıda ihtiyacıyla "kendine yeterliliğin" önem kazanması vb. (Mutlu, 2022: 28-37) hususlar köyleri öne çıkarmaktadır. Dolayısıyla günümüz köylerinin sürdürülebilirlik odaklı kalkınma arayışının bir parçası olacağı belirtilerek, "geçmişte köy, daha büyük bir bütün (ülke-şehir sistemi) içindeki ayrıksı küçük yapıların kendi kendine yetebilmesi bakımından düşünülürken, bugün *yerel-ulusal-küresel* ölçekli bütüne yetmesi bağlamında düşünülmektedir" vurgusu yapılmaktadır. Bu öngörülerle köylere yönelik bütüncül (ekonomik, sosyal ve kültürel) politikaların geliştirilmesine önem verilmesinin altı çizilmektedir.

Tersine Göç ve Covid 19 Salgınının Etkisi

Nüfusun kentsel alandan kırsal alanlara yönelişi olgusunun Türkçe literatürde tersine göç (Şimşek, 2017), tersine iç göç (İslamoğlu vd., 2014), geriye dönüş/geriye göç/geri göç (Bulut ve Dinçmen, 2020; Beyaz, 2019; Sunata, 2014; Bodur, 2019), eve dönüş (Kanbir, 2020), kentten köye göç (Tezcan, 1989), karşı kentleşme (*counter urbanization*) (Şahin, 2022) mevsimlik göç (Öz, 2019) gibi kavramlarla nitelendirildiği görülmektedir. Baş (2019: 61), gerçekleştirilen alan incelemesi bağlamında tersine göçleri; emekli göçü, turist göçü ve bıkkınlık göçü şeklinde ifade edebileceğimiz üç türe ayırmaktadır. Göç olgusunun bir türüne karşılık gelen tersine göç, kentsel alanda yer alan nüfusun, çeşitli gerekçelerle (emeklilik, ekonomik anlamda istenen gelirin elde edilememesi vb.) ayrıldıkları yerleşim alanlarına geri dönüşlerini açıklamak için kullanılan bir kavramdır (Kapaneck ve

Uğuzman, 2018: 27). Tersine göçün, kentlerin sunduğu yaşam kolaylıkları bağlamında iç göç gibi aynı yoğunlukta gerçekleşmesinin mümkün olmadığı görülmektedir. Diğer taraftan tersine göçü, Türkiye açısından niceliksel olarak ortaya çıkarmak mümkün olmamaktadır. Şimşek (2017: 299)'in de vurguladığı gibi TÜİK tarafından iller arası göç verileri yayınlanmakla birlikte, tersine göçü ortaya çıkaracak bir veri bulunmamaktadır.

Tersine göçler, yaşamın olağan akışı içinde kendiliğinden veya karşılaşılan olumsuz bir durumdan dolayı alternatif üretmek amacıyla gerçekleştiği gibi, ekonomik-sosyal nedenlerle kırsal cazip hale getiren kamu politikalarıyla da ilgili olabilmektedir. Bu noktada hayatın akışı içinde kişisel düzeyde karşılık bulacak tersine göç durumları şöyle sıralanabilir: Kriz durumlarında, ekonomik cazibe durumlarında, doğal yaşamı deneyimleme, kentin oluşturduğu iticiliklerden kaçma. Diğer taraftan tersine göçün oluşmasında önemli etmenlerden biri de, özellikle büyükşehirlerde oluşan sorunların azaltılması veya kırsal alandaki üretimin artırılması için geliştirilen kamu politikalarıdır. Türkiye'de iç göçü engellemeye ve tersine göçü teşvik etmeye yönelik farklı politikalar geliştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu politikalar şu şekilde sıralanabilmektedir (Altunok, 2021: 59-62; 71; Keleş, 2019: 234-241):

Türkiye'de iç göçü engellemeye yönelik politikalar²:

- Köy-kent ve tarım kent projeleri
- Örnek köy/pilot köy yaklaşımı
- Merkez köyler yaklaşımı
- Toplum kalkınması yaklaşımı
- Cazibe merkezleri programı

---

² Politikalar başlığı altın yer verilen proje, yaklaşım veya programlar, her ne kadar istenen sonuçları vermemiş olsa da, dönemin şartlarında iç göçü engellemeye yönelik önemli adımlar olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmanın sınırlılığından dolayı öne çıkan politikalarla ilgili detaylı bilgiler şu kaynaklardan edinilebilir: Geray, C. (2018): Türkiye'de Kırsal Yerleşme Düzeni ve Köy Kent Yaklaşımı, Edt. Hasan Hüseyin Doğan, Kent, Yerel Yönetimler ve Toplu Konut Yazıları, Cilt II, Palme Yayınevi, s.1057-1082; Başa, Ş. ve Ekşi, A. (2002): Mesudiye İlçesi Yedi Yörelili Köykent Gelişme Projesi (Bilgi Notu), http://www.safakbasa.com.tr/yuklenen_akademik_calismalar/14-MESUDIYE_ILCESI_YEDI_YORELILIK_KOYKENT_GELISME_PROJESI.pdf; Başa, Ş. (2000): Ordu İli Mesudiye İlçesinde Çavdar ve Yöresi Köyleri Köykent Projesi, Türk İdare Dergisi, 72 (429), s.117-135; Yıldız, M., Güler, Z. ve Başa, Ş. (t. y.): Türkiye'de Kırsal Kalkınma Politikalarının Yönetimsel Boyutu: Köy-Kent Örneği, http://www.safakbasa.com.tr/yuklenen_akademik_calismalar/16-2KOYKENT_ORNEGI_SUNUM.pdf; Çolakoğlu, E. (2007): Kırsal Kalkınma Problemine Bir Çözüm Arayışı Olarak Köy-Kent Projesi, Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 3 (6), s.187-202.

- Çok yönlü kırsal alan planlaması
- Köylerin Altyapısını Destekleme (KÖYDES) projesi
- Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Destek (IPARD) Programı
- Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı (KKYDP)
- Kırsal Alanda Sosyal Destek Projesi
- Kırsal gelişme projeleri
- Arazi Dağıtım Projesi

Türkiye’de tersine göçü teşvik etmeye yönelik politikalar:

- Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi,
- Genç Çiftçi Projelerinin Desteklenmesi Programı,
- Uzman Eller Projesi,
- İstanbul’dan Tersine Göç Projesi’dir.

Görüldüğü gibi tersine göçün gerçekleştirildiği alan genel olarak kırsal, özelde de köylerdir. Kentlere göre daha geniş bir alanı kaplayan kırsalın temel yerleşim yerini köyler oluşturmaktadır. Köyler, bir üretim alanı olması, kültürel miras barındırması, endüstriyel ürünlerden kaynaklı risklerin bulunması, salgınlar, kendi kendine yeterliliğin önem kazanması gibi gelişmeler nedeniyle ilgi odağı olabilmektedir (Mutlu, 2022: 28-37; Kentel, 2017: 23).

Güreşçi (2010: 82-84) ve Özden ve Özden (2019: 9), tersine göçe yol açan kırsal alandaki çekici özellikleri; tarımsal destekler, tarımsal ürünün pazarlama yöntemleri, kırsala yönelik yenilikçi bakış açısı, kırsal alandaki kamu yatırımları (baraj, gölet, sulama kanalları gibi), kırsal alanda kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, kentsel alanda sahip olunan sermaye birikimiyle sosyo-kültürel doyumu elde edememe, kırsal alana gerçekleştirilen kamu yatırımları şeklinde sıralamaktadır. Sözü edilen faktörler Türkiye’de bulunan yerleşimler arası farklı araştırmalara konu olmaktadır. Şimşek (2017) Kastamonu kapsamında gerçekleştirdiği araştırmada; kent yaşamının sunduğu imkanların, kırsalın ekonomik yetersizliklerin, iç göçle oluşan sosyal yapının, tersine göçün oluşmamasında etkili olduğu; köylerin herhangi bir durumda veya gezmek amacıyla gidilecek alternatif bir yer olarak görülmekte olduğu tespit edilmektedir. Öz (2019: 2), kentsel alanda yaşanan olumsuzluklar altında kırsal alanın cazibesinin artması, miras yoluyla kırsal alanda mülk edinilmesi gibi etkenler yüzünden kentten köylere göç eğiliminin ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Altunok (2021: 34-35) tarafından yapılan

teorik incelemede; beklenen ücretin elde edilememesi ve işsizlik, hedeflenen göç sürecinin tamamlanması, yabancılaşma ve dışlanma duygusu, gidilen yerdeki sosyal bağlılıklar, emeklilik sonrası memlekette yaşam isteği ve memleket özlemi, tersine iç göçün nedenleri olarak sıralanmaktadır. Bulut ve Dinçmen (2020)'in Ankara içindeki yerleşim alanları arasında (Ankara metropol alan ve Çamlıdere ilçesi) yaşanan tersine göç üzerine gerçekleştirdikleri araştırmada, tersine göçe yol açan faktörler olarak: insanların içinde yetiştikleri toplumsal yapının kültürel özelliklerini yaşamak ve sürdürmek istemeleri, kent yaşamında profesyonel ilişkilerin ön plana çıkması ve samimiyetin kaybolması, belli bir yaştan sonra kırsal hayatın cazip gelmesi, iş kayıpları veya iş bulamamaya bağlı olarak ekonomik nedenler, doğayla iç içe olma isteği, daha sakin bir yaşamın tercih edilmesi, kent hayatında yaşlanmayla birlikte söz konusu olan sınırlılıkları aşma niyeti, Covid-19'un etkisinden uzaklaşma arzusu şeklinde sıralanmaktadır. Diğer taraftan Altunok'un (2021: 133) Sivas'tan İstanbul'a göç edenler üzerinde gerçekleştirdiği araştırmada, tersine göçün gerçekleşmesinde Covid-19 salgınının belirleyici bir etkisinin olmadığı tespit edilmektedir.

Yine de Covid-19 Salgınının Türkiye'deki durumuyla tersine göçe yol açtığı, niceliksel açıdan tam olarak bilinmemekle birlikte gözlemlenmekte ve buna dair bazı ön bulgular elde edilmektedir. Nitekim Kumluca (Antalya) Ziraat Odası Başkanı, Covid-19 nedeniyle özellikle turizm sektörünün işlememesiyle birlikte göç olgusunun tersine döndüğünü ve atıl kalan toprakların işlendiğini belirtmektedir. Bu noktada 2-3 bin kişinin köylere göçtüğü ve fidan (portakal, limon, nar vb.) satışlarının arttığı belirtilmektedir (Cinokur, 2020). Çiftçi (2020), Hakkari'de Covid-19 ile birlikte tersine göçün yaşandığını, merkeze bağlı Otluca Köyü'nün 2.500 olan nüfusunun 4.000'e yükseldiğini, bununla birlikte kırsal alanda yapılaşmanın hareketlilik kazandığını, bağ ve bahçelerde faaliyetlerin artış gösterdiğini vurgulamaktadır.

Kırsal alana olan hareketliliğin, yine kırsal alana bazı olumlu katkılar getirilebileceğine de dikkat çekilmektedir. Bu bağlamda kırsal alanı da kapsayan şu fırsatların oluştuğu ifade edilmektedir (Garcilazo vd., 2020: 6; 8): Dijital araçların kullanımı ve kalitesinin artırılması, kent ve kır arasındaki bağlantının artabilmesi, yerel ürünlerin tüketimine yönelik eğilim, kaliteli hizmetlere (e-sağlık, e-egitim vb.) erişim sağlanması yönünde farkındalık, stratejik endüstrilerin yeniden biçimlenmesi, kırsal topluluklar için düşük bir karbon ekonomisine yönelik dönüşümün sağlanması ve gelecekte karşılaşılabilecek benzer kriz durumları için yerel ağların ve iş birliği yapılarının güçlendirilmesi ve harekete geçirilmesi. Yukarıda yer verilen fırsatların kırsal hayatta karşılık bulabilmesi adına kısa vadede hastane hizmetlerine erişimin artırılması ve yeterli sağlık hizmetinin sunulması ve temel hizmetlerin sürdürülmesi; uzun vadede ise istihdamın ve işletmelerin desteklenmesi, kırsal alanda dijital altyapının ve dijital erişebilirliğin güçlendirilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır. Diğer taraftan kırsal alanda oluşan yoğunluk bağlamında yeni

ihtiyaçlar ve sorunlarda gündeme getirilmektedir. Karşılaşılan yeni durumlar köy yönetiminin mevcut kapasitesini aşma potansiyeli de taşıyabilmektedir (Özkaral ve Çalışkan, 2020: 40). Beyhun (2020), kentlerden köylere yönelen nüfus hareketliliğinin, köylerin nüfusunun ağırlığını oluşturan yaşlılar için risk teşkil ettiğini vurgulamaktadır. Bu durumla birlikte kırsalda var olan sağlık kapasitesinin yetersiz kalacağı ve bundan kaynaklı olumsuzlukların yaşanabileceğine dikkat çekmektedir.

Tersine göçün kırsal üzerindeki etkilerinden biri de mekânsal dönüşümdür. Bu bağlamda Karadeniz kırsalındaki konutların, ağırlıklı olarak yöre mimarisinden, coğrafi ve iklim özelliklerinden uzaklaşmış ve kente benzer nitelikler taşıdığı ifade edilebilir. Rize ilinde yapılan bir araştırmada, eski evlerin korunmaya çalışıldığı fakat kullanıma uygun olmaması veya aile içindeki ihtilaflı durumlardan ötürü yeni yapılara ihtiyaç duyulduğu tespit edilmektedir. Söz konusu bu yeni yapılarla birlikte kentsel yaşamdan alışkanlıkların kırsalda da devam ettirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır (Beyaz, 2019: 162-163; 166).

Daha iyi yaşam şartlarına ulaşmak için yerleşim yerleri arasında gerçekleşen nüfus hareketliliği, beraberinde bazı sorunları gündeme getirmektedir. Bu noktada kırsal alanı fiziksel olarak daraltacak biçimde gerçekleşen kentsel alana yönelik yoğunlaşmanın kırsal yaşamı ikinci plana ittiği görülmektedir. Diğer taraftan kentsel alanda yoğunlaşma, çevresel, sosyo-kültürel, ekonomik sorunları gündeme getirmiştir. Kentteki tıkanıklıkları (çevresel, sosyal, ekonomik vb.) aşmak adına tersine göç gündeme gelmektedir. Fakat böyle bir durumda da kırsalın özgün değerinin kayboluşu başka sınırlılıkları gündeme getirmektedir. Dolayısıyla böyle bir durumda tersine göç de bir çözüm üretmemektedir (Özden ve Özden, 2019: 1-2). Kırsal alanda kalıcı bir çözümün yolu, geleneksel dokunun ve sosyo-kültürel mirasın korunduğu sürdürülebilir bir yaklaşım içinde mümkün görünmektedir (Özden ve Özden, 2019: 5). Bu açıdan mevcut durumda gerçekleşecek tersine göçün, kır mekânını geleneksel yapısından kopartma tehlikesinin olduğu, kırsal mekânın tek tipleştiği, dolayısıyla kırsal mekânın özgün kimliğinden soyutlandığı, kimliksizleştiği bir yapıyı ortaya çıkarabileceği vurgulanmaktadır. Böyle bir durumun oluşmasını engellemek adına kent ve kır mekânını içine alan, birbirini tamamlayan iki parça gibi gören bütüncül yaklaşımlara ihtiyaç duyulmaktadır (Özden ve Özden, 2019: 9).

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın amacı, Covid-19 Salgını ile birlikte kırsal alana yönelen tersine göçün, köylerdeki konut yapılaşmasını ve kamusal hizmetlere yönelik talebi ne derece etkilediğini ortaya çıkarmaktır.

Covid-19 olgusunun karşılık bulmasıyla özellikle sosyal bilimler açısından yeni bir kapı açılmış, siyaset bilimi ve kamu yönetimi alanında da çeşitli araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmaların daha çok kentsel mekâna odaklandığı, diğer bir yerleşim sahası olan köyü dışarda bıraktığı görülmektedir. Bu noktada Bodur (2019: 97) da, tersine göçle birlikte meydana gelen yeni kentleşme biçimlerinin, mekânsal dönüşümlerin ve yerel yönetimlerde yaşanacak sonuçların, ayrı araştırma konuları olabileceğini vurgulamaktadır. Bu çalışmanın, burada sözü edilen boşluğu bir miktar doldurabileceği varsayılmaktadır.

Yöntem

Araştırma, Giresun ilini ele almaktadır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında İstanbul, Kocaeli, Bursa gibi büyükşehirlerde ortaya çıkan yeni ekonomik fırsatlar, bölge (Giresun) nüfusunun hareketliliğini sağlamıştır. Fakat yaşanan nüfus hareketliliğinde İstanbul'un ayrı bir yeri bulunmaktadır. 1950'li yıllardan itibaren İstanbul en fazla göçü Marmara, kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinden almakta ve yine en fazla göçü adı geçen bölgelere vermektedir (Mazman, 2015: 540). Özellikle Doğu Karadeniz Bölgesi'nde bulunan yerleşim alanları, İstanbul başta olmak üzere ülkedeki büyükşehir nüfusunu büyüten bir kaynağa karşılık gelmektedir. İleriye doğru gerçekleşen bu göç hareketliliği, çeşitli değişkenler altında geriye doğru da gerçekleşmektedir. Fakat ifade edilen olgunun, araştırmalara sınırlı düzeyde yansıdığı görülmektedir (Bodur, 2019: 41). Kapsamın Giresun olarak belirlenmesindeki temel belirleyici, Giresun'un büyükşehirlere verdiği göç ve Giresun'dan göç edenlerin buna rağmen memleketleri ile bağlantısının yoğunludur. Diğer bir ifadeyle Giresun, iç göçle doğru orantılı olarak tersine göç açısından da bir varış noktasını oluşturmaktadır (Bodur, 2019).

İfade edilenler bağlamında Covid-19 ile birlikte gerçekleşen tersine göç durumu etraflıca (öncesi, mevcut durumu ve geleceği) ele alınmak istendiğinden araştırmanın genel tasarımı *keşifsel durum çalışması/örnek olayına (case-study approaches)* dayanmaktadır. Durum çalışması, güncel olayları gerçek yaşam koşullarında (doğal ortamında) birden fazla veri kaynağı kullanarak araştıran, olayların ve olguların “nasıl” ve “niçin” (Yin, 2003: 9) gerçekleştiğini ortaya çıkarmaya çalışan bir yöntemdir. Durum çalışmalarında da, veri toplama aracı olarak farklı yöntemler kullanılmakla birlikte (görüşme, arşiv kayıtları, gözlemler, doküman analizi vb.) (Yin, 2003: 86), bunlar arasından en yaygın veri toplama aracı olarak görüşme yönteminin tercih edildiği bilinmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 127). Araştırma verileri nitel araştırma yöntemlerinden “yarı yapılandırılmış görüşme” ve “katılımcı gözlem” tekniğiyle elde edilmektedir. Yarı yapılandırılmış görüşme veya açık uçlu görüşme, belirlenen temel bazı sorular üzerinden bir durumun etraflıca irdelenmesi ve detaylandırılması için araştırmacıya imkân veren bir veri elde etme yöntemidir (Yin, 2013: 12). Sorular, salgınla birlikte köye

yönelik tersine göçü, köylerdeki konut üretimi, köydeki mahalli müşterek ihtiyaçlar ve sorunlar, bunların giderilmesinde kurumlarla kurulan ilişkiler ve köyün kalkınmasına yönelik çabaları kapsamaktadır. Araştırma Giresun Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal Bilimler Fen ve Mühendislik Bilimleri Araştırmaları Etik Kurulu'nun 03 Şubat 2021 tarihi ve 07/18 sayılı kararıyla, etik açıdan uygun bulunmuştur. Yarı yapılandırılmış görüşme kapsamında şu sorulardan hareket edilmiştir:

1. Salgınla birlikte köye yönelik ilgide nasıl bir değişim oldu?
2. Köye olan ilgi, sunulan hizmetlerde bir aksaklığa/yetersizliğe veya yeni ihtiyaçlara yol açtı mı?
3. Söz konusu hizmetlerin yerine getirilmesinde mevcut imkanlar yeterli mi?
4. Köye olan ilgiyle birlikte vatandaşlar tarafından farklı talepler gündeme getirilmekte mi?
5. Konut yapımı bağlamında nasıl bir değişim söz konusu oldu?
6. Köyün kalkınmasına yönelik gerçekleşen çabalar bulunmakta mı?

Belirlenen kapsam bağlamında alan araştırması, nüfusları ile öne çıkan Giresun'un Merkez, Bulancak ve Görele ilçelerinin köylerinde gerçekleştirilmektedir. Bu bağlamda yer verilen ilçelerin her birinden nüfuslarıyla öne çıkan on köyde, toplamda otuz köyde alan araştırmasının gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Fakat çeşitli gerekçelerle 3 köy muhtarıyla görüşme gerçekleştirilmemiş,³ 27 köy muhtarıyla ise görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşmecilerle ilgili bilgilere Tablo 1'de yer verilmektedir.

Belirlenen ana temalar ve sorular kapsamında elde edilen veriler betimsel analiz yöntemiyle sunulmaktadır. Bu analiz yöntemiyle, elde edilen veriler önce sistematik ve açık bir biçimde betimlenmekte, sonrasında neden-sonuç ilişkileri kurulmakta ve birtakım sonuçlara ulaşılmaktadır. Dört aşamada betimsel analiz gerçekleştirilmektedir: Birinci aşamada ilgili sorulardan hareketle genel bir çerçeve oluşturulmaktadır. İkinci aşamada, belirlenen genel çerçeveye göre veriler düzenlenmektedir. Üçüncü aşamada, veriler anlaşılır şekilde tanımlanmakta ve gerekli yerlerde doğrudan alıntılarla desteklenmektedir. Son aşamada ise, tanımlanan bulgular açıklanmakta, ilişkilendirilmekte ve anlamlandırılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 239-240).

---

³ Söz konusu muhtarlarla telefonla iletişime geçilmiş ve görüşme talebinde bulunulmuştur. Fakat farklı günlerde 3-4 kez telefonla görüşme talebi hatırlatılmış, bir muhtar görüşmek için başka bir vatandaşı yönlendirmiş, diğer muhtarlar da planlanan görüşme gün ve saatine sadık kalmamıştır.

Tablo 1. Mülakat Gerçekleştirilen Muhtarlar ve Mülakatlara İlgili Bilgiler

	Görüşme gerçekleştirilen muhtarlar	Görev süresi	Görüşme Yeri	Görüşme Süresi	Görüşme Tarihi
M. Köyleri	Boztekke Köyü	5. Dönem	Muhtarlık ofisi	23 dk.	17.09.2021
	Darı Köyü	2. Dönem	Çay evi bahçesi	30 dk.	17.09.2021
	Çaldağ Köyü	4. Dönem	Muhtarlar derneği	22 dk.	22.09.2022
	Ülper Köyü	2. Dönem	Kafe	30 dk.	23.09.2021
	Camili Köyü	5. Dönem	Muhtarlık ofisi	22 dk.	17.09.2021
	Kemaliye Köyü	2. Dönem	Muhtarlar derneği	32 dk.	18.09.2021
	Barça Köyü	2. Dönem	İşyeri	45 dk.	18.09.2021
	Sayca Köyü	4. Dönem	Muhtarlık ofisi	25 dk.	21.09.2021
	Orhaniye Köyü	1. Dönem	Muhtarlar derneği	22 dk.	22.09.2022
D. Köyleri	Pazarsuyu Köyü	4. Dönem	Muhtarlık ofisi	53 dk.	13.09.2021
	Burunucu Köyü	2. Dönem	Ev	12 dk.	14.09.2021
	Küçüklü Köyü	4. Dönem	Muhtarlık ofisi	25 dk.	15.09.2021
	Talıpli Köyü	1. Dönem	Kent meydanı	23 dk.	13.09.2021
	Yalıköy Köyü	2. Dönem	Muhtarlık ofisi	18 dk.	13.09.2021
	Tandır Köyü	1.Dönem	Telefonla	4 dk.	13.09.2021
	Erdoğan Köyü	1.Dönem	Çay bahçesi	15 dk.	14.09.2021
	Bayındır Köyü	----	Muhtarlık ofisi	44 dk.	14.09.2021
	İnce Köyü	4. Dönem	Köy odası	50 dk.	24.09.2021
Ç. Köyleri	Daylı Köyü	1. Dönem	Çay evi	25 dk.	07.09.2021
	Yeğenli Köyü	5. Dönem	Park	32 dk.	07.09.2021

Kuşçulu Köyü	8. Dönem	Ev	10 dk.	07.09.2021
İnanca Köyü	2. Dönem	Yol	36 dk.	09.09.2021
Esenli Köyü	1. Dönem	Çay bahçesi	25 dk.	10.09.2021
Hamzalı Köyü	2. Dönem	Ev	28 dk.	10.09.2021
Taşlık Köyü	2. Dönem	Çay bahçesi	40 dk.	10.09.2021
Karlıbel Köyü	5. Dönem	Çay bahçesi	25 dk.	10.09.2021
Haydarlı Köyü	3. Dönem	Pide salonu	27 dk.	11.09.2021

Bulgular

Covid-19 Salgınında Tersine Göç: Aktörler ve Güzergâhlar

Gerçekleştirilen bu araştırmada ilçeler arasında, niteliği farklı olmakla birlikte, tersine göçün varlığı görülmekte ve Merkez ilçe köylerinde, diğer ilçelere göre daha fazla bir tersine göçün varlığı tespit edilmektedir. Bu durumun oluşmasında, bulunulan kır-kent arasında, gelinen kent arasında ulaşımı sağlayan imkânlar, kamu hizmetlerine erişim gibi farklı değişkenlerin bulunduğu söylenebilir. Bu bağlamda merkez ilçe köy muhtarlarının şu ifadeleri dikkat çekicidir: “Salgın nedeniyle 40-50 hane köye geri geldi” (M1), “son iki yılda 30 hane artış oldu” (M2), “salgınla köye ilgi arttı ve 20 hane geldi” (M3), “son iki yılda 150 hane arttı” (M8), “hane sayısında artış oldu, hatta maliyetler yükselmeseydi daha fazla artış olurdu. Belirli bir gelir durumuna ulaşmış orta yaşlı veya emekliler geliyor” (M4). Benzer şekilde Bulancak’taki köy muhtarları da: “İstanbul’dan gelen gitmedi, gelenlerin %70’i köyde kaldı” (B4), “geçmişte gidenlerden dönüş var, salgınla birlikte 60 kişi köye geldi” (B5) ifadelerinde bulunmaktadır. Daha az tersine göçün gerçekleştiği Görele’de de köy muhtarları: “emeklilerin %80 kaldı” (G1), “findığa gelenlerin %60-70’i kaldı” (G2), “son iki yılda %70 artış var” (G6), “geçtiğimiz kış diğer kışlara göre iki misli artış oldu fakat (bu artışı) emekli olanlar (gerçekleştirdi)⁴” (G8) gibi ifadeler kullanmıştır. Hatta bazı muhtarlar, köye olan yönelişin salgın öncesi başladığını, salgınla birlikte hız kazandığını da vurgulamaktadır (G5, G8). Bu bulguların yanında bazı muhtarlar da Covid-19 salgını nedeniyle bir göçün yaşanmadığını, nüfusta belirgin bir artışın olmadığını, salgın

⁴ Parantez içindeki ifadeler yazarlar tarafından eklenmiştir.

öncesine göre bir değişikliğin olmadığını ifade etmektedir (B1, B2, B3, B5, G9, M2, M5).

Veriler incelendiğinde, köylerin yerleşim konumu açısından belirgin farklar olmamakla birlikte tersine göçü gerçekleştiren aktörlerin, neredeyse tamamına yakını emeklilerden oluşmaktadır. Emeklilerin yanında, sınırlı düzeyde de olsa-internet aracılığıyla köyden işlerini yürüten kişilerin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tersine göçü gerçekleştirenlerin hareket noktası açısından bakıldığında, ağrılığın büyükşehirlerde olduğu görülmektedir. Bu noktada sıklıkla “gurbetçi” vurgusu yapılmakta, “*İstanbul’dan gelen gitmedi*” (B4), “*gurbetçi çok ama geri dönüş yok*” (M6), “*gurbetten gelip de sürekli kalan olmadı*” (M2) gibi ifadeler yer verilmektedir. Çıkış noktası açısından ise “*İstanbul ve Ankara’dan 20 hane geldi*” (M3), “*genelde İstanbul, İzmir, Bursa ve Giresun’dan gelenler oldu*” (M8), “*İstanbul’dakiler dönme peşinde*” (G5) ifadeleri yer almaktadır. Bu bulgular büyükşehirler ile öncesinde kendisinden göç edilmiş köy yerleşimleri arasında bir tersine göç hareketliliğinin yaşandığını göstermektedir. Ayrıca söz konusu tersine göçün yeni mülk satın alma yoluyla değil, öncesinde var olan bir mülke yönelik gerçekleştiği görülmektedir. Bu noktada salgınla beraber toprak satın alma talebinde bir artış olmakla birlikte köylerde toprak satışlarının olmadığı, toprak satmak istenmediği veya satılacak arazinin kalmadığı, toprak satışlarının da köy içinde veya köyler arasında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Ancak sahil bandında veya sahile yakın mesafede yer alan köylerde, köy dışından veya il dışından gelenlere yönelik satışların olduğu (B7, B1, B3, M1), hacizli topraklar üzerinden dışarıya satışların gerçekleştirildiği belirtilmektedir.

Köy Yerleşimlerinde Konut Üretimi

Konut, bir yerde yaşamı sürdürmek için en temel unsurlardan biridir. Dolayısıyla kırsal alana yöneliş beraberinde konut yapımında da paralel bir eğilimi ortaya çıkarmaktadır. Öncesinde de belirtildiği üzere, tersine göçü gerçekleştirenlerin büyük kısmı şehirlere göçlerinin öncesinde buldukları köy yerleşimlerine geri dönmekte ve hazır bulunan konuta yerleşmektedir. Fakat var olan konutların eskimişliği, mevcut haliyle yetersizliği veya köye yönelişle ortaya çıkan ihtiyaç nedeniyle yeni konut yapımı gündeme gelmektedir. Araştırmanın gerçekleştirildiği köylerde salgın öncesi başlayan konut yapımının artarak yoğunlaştığı tespit edilmektedir. Konut yapımının, araştırma kapsamındaki köylerin genelinde olduğu gibi, özellikle merkez ilçe köylerinde daha fazla öne çıktığı görülmektedir. Bu noktada “*yapılaşma çok oldu, 2-2,5 yılda 30 ev yapıldı*” (M2), “*yeni yapıda artış var, yapılaşma betonarmeye dönüştü, son iki yılda özellikle arttı*” (M7), “*salgın döneminde köy şantiyeye döndü*” (M9), “*inşaat patlaması oldu*” (G7, M8), “*yeni ve restorasyonu yapılan çok sayıda yapı oldu*” (M9), “*konut yapımında son iki yılda artış oldu, restorasyon çalışmaları arttı*” (M1, M4) gibi ifadeler gündeme gelmektedir. Diğer taraftan daha çok Görele ve Bulancak ilçelerinin köylerinde,

salgın öncesindeki emeklilik sonrası oluşan ilginin devam ettiği (B4, B5, B6, G4), salgınla birlikte farklı bir durumun olmadığı (B4, B2, B3), var olan yapıların iyileştirildiği (G2), yeni konut konusunda ekonomik sınırlılıkların etkili olduğu (G2) belirtilmektedir.

Aşağıda yer verilen Tablo 2’de, Giresun’un köy yerleşimlerinde yapımı gerçekleştirilmek için onaylanan proje sayıları yer almaktadır. Türkiye’de Covid-19 vakasının ilk olarak Mart 2020’de tespit edildiği bilinmektedir. 2021 yılında onaylanan proje sayıları incelendiğinde, özellikle öncesindeki iki yıla göre toplamda bir artışın olduğu görülmektedir. Bazı ilçelerdeki (Alucra, Bulancak, Eynesil, Güce gibi) belirgin artışlar ise dikkat çekmektedir. Söz konusu artışların gerçekleşmesinde farklı değişkenler etkili olabilir. Bu artışın üzerinde etkili olan önemli değişkenlerden birinin de Covid-19 olduğu ifade edilebilir.

Tablo 2. Köylerde İnşa Edilecek Yapılara Ait Onaylanan Proje Sayısı (2014-2021)
(3194/27. madde)

İlçeler	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Alucra	10	17	42	34	55	62	56	212
Bulancak	85	135	156	132	144	137	141	254
Çamoluk	-	3	5	26	48	33	27	60
Çanakçı	35	45	50	69	74	55	53	61
Dereli	97	110	106	100	150	97	104	38
Doğankent	29	24	20	29	43	24	29	80
Espiye	43	92	62	57	72	76	47	61
Eynesil	13	25	33	66	63	51	38	220
Görece	89	122	138	203	274	213	183	148
Güce	34	37	46	41	36	29	21	103
Keşap	123	107	118	137	129	118	131	212
Merkez	132	154	181	183	226	205	181	190
Piraziz	60	71	73	79	104	75	71	66
Ş.Karahisar	7	12	29	45	53	28	46	57

Tirebolu	108	127	137	168	190	139	179	59
Yağlıdere	17	9	27	42	69	64	56	30
Toplam	882	1.090	1.223	1.411	1.730	1.406	1.363	1.851

Kaynak: Giresun İl Özel İdaresi, Faaliyet Raporları (2014-2021)

Konut yapımıyla ilgili değişiklik de göze çarpmaktadır. Öncesinde yapı izninin köy muhtarları onayıyla gerçekleştiği ifade edilmektedir. Yeni düzenlemeyle söz konusu yetki il özel idaresine bırakılmıştır. Mevcut durumda köy yerleşimlerinde yeni yapıların iznini, belirlenen kriterler (yola en az 5 metre mesafe, maksimum 3 kat vb.), çerçevesinde il özel idaresi vermektedir (Plansız Alanlar İmar Yönetmeliği, 03. 07. 2017). Yetkinin il özel idaresine verilmesi, muhtarlar tarafından farklı şekillerde değerlendirilmekte, uzlaşa sağlanan ortak bir noktanın olmadığı görülmektedir. Bu noktada vatandaş açısından durumu değerlendirerek değişikliğin iyi olduğunu ifade edenler bulunduğu gibi, miras aktarımı yoluyla arazilerde oluşan bölünmeden dolayı ortaya çıkan hisse durumunu dikkate alarak, bu gibi durumlarda muhtarın daha fazla fonksiyonu olduğunu ifade edenler bulunmaktadır. Bu bağlamda aşağıdaki ifadeler kayda değerdir:

“Yapı izin belgesi verilmesi yetkisi bizden alındı. Muhtardayken daha iyiydi, müşterek yerlerde muhtar araya girince sorun çözülmüyordu. Önceden imza atmayan, sahte imza atan oluyordu sıkıntı yaratıyordu. Şimdi il özel idareye getirmesi gerekiyor, o açıdan iyi oldu”. (M1)

“Yapı izni konusu sıkıntı. Tapular bölünmüş değil, proje için müstakil tapu istedikleri için zor ama yetki muhtarda da olsa standartlar belli. Tapusu veya devir alamayana proje verilmiyor”. (B6)

“İznin bizden alınması iyi olmadı. İl Özel İdare projeyi onaylarken neye bakıyor? 5 metre çekeceksin diyor, vatandaş uymamış, ben mi şikayet edeceğim vatandaşı? Benim imzam mı var sanki. Ben önceden uyguluyordum, her şeye uymasını sağlıyordum”. (M2)

“Yapı izin belgesinin verilmesi yetkisinin bizden alınması iyi oldu”. (B8)

“Biz sadece denetim yapıyoruz. Bence şu halde çok daha iyi oldu. Kurallara uyulmuyordu, sahte imza atılıyordu. Bizden yetkiyi hissedarların imza konusuna çözüm getirmek için aldılar”. (M3)

“İl Özel İdaresi haberim olmadan haberim varmış gibi evrak düzenlemiş, şu an elime geçti. 5 tane kaçak inşaat var, neden şikayet edip vatandaşla kötü olayım, benim imzamin olmadığı şey için”. (B7)

“Önceden biz izin veriyorduk, İl Özel İdaresi bizden aldı. Bence olumlu oldu, herkes kafasına göre yapı yapıyordu, en azından şimdi İl Özel İdaresi denetime geliyor”. (M4)

“Bizden yük gittiği iyi oldu ama vatandaşa sıkıntı oluyor. Bölünmüş arsada muhtelifli yerlerde imza vermiyorlardı. Biz olsak ara bulma çabasında oluyorduk. Muhtar olarak devreye girince daha rahat oluyordu”. (M5)

“Bence yanlış oldu. Köyün şeklini biz biliyoruz, il özel idare bilmez. İl özel idare denetimi bize verse de köydeki insanlar sormam. İl Özel İdaresi alan satan ama bana hesabını soran da o, ben bilemem İl Özel İdare nasıl izin verdi ne yaptı”. (M6)

“Bizce iyi olmadı, vatandaş açısından da iyi olmadı. Vatandaştan şikâyet geliyor, arazilerde vesayet nedeniyle çok bölünme var. Nesilden nesile kaldıkça araziler kısaldı. 5 dönüm altına şahsi tapu verilmiyor. Bazı kardeşlerin küskünlüğü var bu nedenle imza atmıyor. Bu yetkinin bizde olduğu dönemde sözlü olarak ara bulmakla yapıyorduk. İl özel idare resmi kurum imzala getir diyorlar. Şimdi noterde kimlik ibraz edecek, biz icabında telefon edip şahit tutuyorduk. Bir şekilde halletmeye çalışıyorduk”. (M7)

“Yetkinin İl Özel İdaresine verilmesi bence iyi oldu, denetim arttı. Araziler hisseli olduğu için sorun oluyor. Akli dengesi yerinde ve raporu olmayan kişilerden de imza almak gerekiyor ancak onlar atmıyor”. (B5)

Görüldüğü üzere konut yapımıyla ilgili değişikliği bazı muhtarlar olumlu bazıları da olumsuz bulmaktadır. Çok hisseli arazilerin temel sorunu teşkil ettiği, öncesinde muhtarın arabulucu rolü oynadığı söylenebilmektedir.

Köyün Mahalli Müşterek İhtiyaçları ve Sorunları

Köyün bir yerleşim yeri olarak kendine özgü müşterek ihtiyaçları söz konusudur. Teorik olarak 442 sayılı Köy Kanunu, ayrı bir tüzel kişilik kurarak yönetsel bir yapıyla müşterek ihtiyaçların çözülmesi açısından bazı olanaklar sunmaktadır. Fakat köy yönetimleri pratik açıdan bir bütçenin olmaması, insan kaynağının eksikliği gibi nedenlerden dolayı diğer yerel yönetimlere göre sınırlı bir hareket alanına sahip olmaktadır. Bu sınırlılıkların aşılması için köylerin toplumsal yapısına özgü yöntemler (salma ve imece gibi), il özel idaresi birimi veya mücavir alan üzerinden belediyeler ve çeşitli projeler ile destek olunmaktadır. İfade edilenler bağlamında kırsala yönelik yeni yönelişin beraberinde var olan kapasitenin üstünde ihtiyaçları gündeme getirdiği, bazı sorunlarla karşılaştığı görülmektedir. Adı geçen sorun ve ihtiyaçlar, atık (katı ve sıvı haliyle), su, yol ve teknoloji temaları altında toplanmaktadır.

Katı Atık

Giresun İl Özel İdaresinin, belirlenen program çerçevesinde yerleştirilen çöp konteynırları aracılığıyla haftada bir kez olacak şekilde köylerden katı atıkları topladığı bilinmektedir. Ayrıca köylerin mücavir alanlarında, belediyeler tarafından daha kısa zaman aralıklarıyla çöplerin alındığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda muhtarlar, il özel idaresi aracılığıyla köylerden çöplerin toplanmasının çok iyi

olduğunu, derelere çöp atılmalarının önüne geçildiğini vurgulamakta, fakat konteynerlerin yıpranması ve sayısının azlığı, çöp toplamadaki yetersizliği ve konteynerlerin bilinçli kullanılmaması konularına dikkat çekmektedir. Nüfus artışıyla birlikte özellikle yaz aylarında sözü edilen sorunun daha fazla önem kazandığı vurgulanmaktadır. Bu noktada: “*Toplanması yeterli değil. Konteynerler çürüdü, çöpler yere dökülüyor*” (M2), “*en azından dere yataklarını kurtardık fakat ana yol üzerinde her mahallede konteynir yok*” (M7), “*İl Özel İdaresinin çöp alması büyük bir hizmet, İl Özel İdaresi olmasa dereler çöp dolardı*” (G6), “*İl Özel İdaresinin 2 aracı yeterli değil*”, “*vatandaş çöp konusunda duyarlı değil*” (B3), “*iki günde bir alınması gerekirken 15 günde bir alınıyor*” (G4), “*çöp kovaları var, haftada bir çöpler toplanıyor. İl özelin iki aracı arıza yapıyor veya personel azlığından çöpler zaman zaman kalıyor*” (G2) ifadeleri öne çıkmaktadır. Görüldüğü gibi ağırlıklı olarak operasyonel kapasite yetersizliğine ve vatandaşların çöp konteynirlerini bilinçli kullanmamasına vurgu yapılmaktadır.

Sıvı Atık

Karadeniz köy yerleşimlerinin tipik özelliklerinden biri, dağınık bir yapıya sahip olmasıdır. Bu dağınık yapı, kimi zaman coğrafi sınırlılıklarla belirli bir alanda yerleşim yoğunlaşmasını gündeme getirmektedir. Diğer taraftan kıyı şeridinde yer alan köy yerleşimleri üzerinden kıyı kirliliği gündeme gelmektedir. İncelenen köylerde, sıvı atıklara yönelik bir altyapı bulunmamaktadır. Bu nedenle özellikle Merkez ve Bulancak ilçelerinin köylerinde, sıvı atığın soruna dönüştüğü anlaşılmaktadır. Böyle bir durumda, dağınık yapıda kendi kendine çözüme kavuşturulan sıvı atıklar, kamusal açıdan probleme dönüşebilmekte ve yeni ihtiyaçları gündeme getirmektedir. Bu noktada mevcut durumda oluşan ihtiyacı İl Özel İdaresinin, belirli bir bedel karşılığında foseptik kuyularını temizleyerek karşılamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda şu ifadeler dikkat çekicidir:

“Sıvı atıklar şu an sorun yaratmıyor. Haneler birbirinden uzak olduğu için bir sıkıntı olmuyor. Ama bu ileride sıkıntı olmayacağı anlamına gelmez”. (M7)

“Bireysel foseptik var, çok yoğun bir problem olmuyor. Mücavir alanda ise küçük bir bölgede belediyenin yaptığı kanalizasyon var”. (M9)

“Bazı yerlerde özellikle de yol kenarında sıkıntı oluyor. Vidanjör var, İl Özel İdaresi para talep ediyor”. (B3)

“Kanalizasyon problemi hat safhaya ulaşmak üzere. Her valilik toplantısında dile getiriyoruz. Derenin iki tarafına kanalizasyon hattı çekse, her hane devletten boru istemeden kendisi bağlanır bu hatta. Ana hattın devlet tarafından yapılması lazım çünkü 10-15 yıla su gözesi kalmayacak”. (M1)

“Her şey denize akıyor”. (B7); *“Sorun var. Derelere akıyor”.* (B5)

“Sahil kesiminde sıvı atıklar büyük sıkıntı. Yolun kenarındakiler kanallardan gidiyor. İl Özel İdaresine başvurduk ama İl Özel İdaresi, belediyeye paslıyor. Belediyeye kanalizasyon yap diyoruz orası köy diyor, il özele gidiyoruz siz mücavir alandasınız deyip ilgilenmiyor”. (B4)

“Kanalizasyon istiyorum. Valiyi davet ettim, ne istiyorsun dedi, kanalizasyon dedim. Her mahallede su kuyularım var ama kanalizasyon olmadığı için kirleniyorlar...” (M2)

“En büyük sorun tuvalet, şikayet haddini aştı. Yerleşim sık, arazi dar, çukurlar doluyor ve komşuya doğru akıyor. Kanalizasyon için İl Özel İdaresine başvurduk. Proje yaptılar işçiliğini bana yüklediler ancak 7-8 yıl önce belediye su çekerken yaşadığım sorunlar nedeniyle yaptırmadım. .... kadar kanalizasyon geldi. Başkanla görüştüm, söz vermişti ama çukurda kaldı, 11m kazmak gerekiyordu ama yapmadılar”. (M3)

“Kanalizasyon sistemi yok, gözelerle karışıyor. Önceden dereye balık vardı şimdi yok”. (M4)

Görüldüğü gibi kanalizasyon yetersizliğinin, köylere yönelik daha önce de var olan ilginin artmasıyla daha büyük bir soruna dönüştüğü anlaşılmaktadır. Gerekli altyapı geliştirilmediğinde bu durum, içilebilir su kaynaklarına zarar vermekte ve diğer çevresel sorunlara yol açmaktadır. Ayrıca sıvı atık meselesi üzerinden, mücavir alan statüsünün, beklenen işlevinin yetersizliğine de dikkat çekilmektedir.

İçme Suyu

Yerleşimlerin mahalli müşterek niteliğinde olan temel ihtiyaçlarından birini de su oluşturmaktadır. Son dönemlerde iklime bağlı ortaya çıkan çevresel değişiklikler her açıdan suyu önemli hale getirmektedir. Bu noktada araştırmaya konu olan Görele ve Merkez ilçe köylerinde, su konusunda kendi kendine yeterlilik söz konusuysen, Bulancak köylerinde, köylerin bir araya gelmesiyle oluşan su birliği (Eriklik Grubu İçme Suyu Birliği, 1986) aracılığıyla dışarıdan (yayla mevkiinden) taşımaya su ihtiyacının büyük oranda giderilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca mücavir alanlarda ve belediyelere sınır bazı köylerde, su hizmetinin yerine getirilmesinde belediye desteğinin de verildiği görülmektedir. Kendi kendine yeterlilik bağlamında şu ifadelerle rastlanmaktadır:

“Ben muhtar olduğumda hiçbir şey yoktu, yayla suyu vardı sadece, onda da en son köy olduğumuz için su kalmıyordu, gelmiyordu. 3 tane terfili sistem yaptık, 2'si dere kenarı diğeri de 127 haneli Camıyanı mevkiinde okul ve camide kullanılıyor. Göze suyu var, depoyla 1,5 km'ye basıyoruz, 3 mahalle bu suyu kullanıyor”. (M1)

“Su yeterli. Çaldağı-İnişdibi projesi var, her yıl 30.000 TL ödeneğimize kesiliyor. Sadece yayla suyu var”. (M2)

“Gözelerimiz var, herkesin dedelerinin getirdiği su var. Bazı haneler birleşerek depo yaptılar”. (M5)

“Ben 18 km uzaktan bir su buldum. Saniyede 8 litre akan su getirdim. Grup suyu getirdiler ama çok tutmadı. Nüfus artsa da köyümün su sıkıntısı olmuyor”. (M7)

“Kendi köyümüze ait kaynaklar devletten boru, çimento demir aldık depoyu yaptık. Şu anda sorun yok, her mahallede depomuz var”. (M8)

“Terfi sistemiyle köye özel suyumuz var. İtfaiye önceleri su taşıyordu. Su olmasaydı böyle bir yerleşme yoktu. Vatandaşa yeter ki suyum aksın diyor o yüzden herhangi bir olumsuz geri dönüş olmuyor. Suyumuz patladı mesela özel idarede ekipman yok o yüzden belediye yapacak. Bu konuda belediyeden de destek alıyoruz. Eğer destek olmazsa ona yük oluyoruz bu yüzden destek veriyorlar. İçme suyunun kapasitesi 1000 haneye götürür”. (M9)

“Dağdan su geliyor, köy için yeterli ancak şebekenin yenilenmesi gerekiyor ve arıtma var”. (G2)

“Su sorunu yok. İl Özel İdaresi sondaj yapıp su verdi”. (G3)

“Su rayına oturdu. DSI 36km uzaktan 8 köye su getirdi, sonrasında köy sayısı 11 oldu. Arıtma olmadığı için içmeye uygun görmüyorum”. (G4)

“Kaynak suyumuz var. Kaynak suları herkes tarafından ufak borularla alınmış. Değişmesi gereken borular var. 2-3 tane depo kurduk”. (B6)

Dışarıdan taşımayla su ihtiyacının giderilmesi bağlamında şu şikayetler dile getirilmiştir:

“Su yeterli gelmiyor özellikle yazın yetersiz”. (B3)

“Kurak geçerse su sıkıntı oluyor. Kaynak suyu yok, bazı kapılarda kuyular var. 30 tonluk su deposu talebinde bulunduk, İl Özel İdaresi malzemesini verdi, işçiliği bizden”. (B5)

“Kurak olduğunda suda sıkıntı çok oluyor. Numune alınsa içirmezler”. (B7)

“40 km’den gelen grup suyunu kullanıyoruz. Haziranda kuraklıkta zorluk yaşadık... 1986 yılında köy hizmetleri tarafından yapıldı. O dönemde su aldığımız dereye 50-60 cm su vardı ancak çok azaldı bu nedenle sürekli kontrol ediyoruz. DSİ Genel Müdürlüğü ile sürekli irtibattayız. Dereli İkisu projesine dahil olduk, bunun için Trabzon Bölge Müdürlüğüne dilekçe verdik, bekliyoruz uzun bir proje”. (B8)

“Grup suyu kullanıyoruz. Sitelere belediye tarafından su veriliyor. Yazın sıcakta sorun oluyor”. (B1)

“... grup suyunu kullanıyoruz ama yeterli değil. Köyde su var ama destek gerekli”. (B4)

“Köyün kendi kaynağı var, genelde sıkıntı 7. Ayda başlıyor. Bu yüzden ana şebekeden (belediye) su bağlattım, bu sene şebeke suyunu bağlayınca rahat ettik, su tüketiminde herhangi bir saat kullanılmıyor”. (M6)

“Su yetmiyor. Öncekiler Sis Dağı’ndan su alıp köy deposuna almış. Arıtma yok. 12 köy aynı yerden su alıyor. Köy şebeke hattı eski. 10-15 yıldır köy kaynakları kayboldu. Gözlere yakın ev olunca kullanılmaz hale geldi”. (G7)

“Özellikle yazın sıkıntımız var. Grup çalışması yok. Köylü her şeyi devletten bekliyor”. (G5)

Kullanım yoğunluğunun arttığı ve yağışların daha geniş zaman aralığında düştüğü özellikle yaz aylarında yetersizliğin yaşandığı vurgulanmaktadır. Diğer taraftan dışarıdan getirilen suyun niteliği konusundaki endişeler dikkat çekmektedir. Ayrıca içme suyu olarak kullanım yoğunluğunun yanında su şebekesinden oluşan kaçaklar ve tarımsal sulama, su konusundaki yetersizliğin diğer gerekçeleri olarak öne çıkarılmaktadır.

Yol

Köy yerleşimlerinin temel ortak ihtiyaçlarından birini de yol oluşturmaktadır. Yol konusunda, ihtiyacı karşılayacak yolların olduğu fakat her ne kadar betonlaşma/asfaltlama çalışmalarıyla yollar iyileştirilmiş olsa da zeminin ve genişliğin uygun olmadığı yönünde ortak bir uzlaşa bulunmaktadır. Özellikle yağmurlarla birlikte stabilize yolun aşındığı vurgulanmaktadır. Sahilden uzaklaştıkça yol ihtiyacının arttığı, belirli köyleri içine alan “grup yolu” uygulamasının yol ihtiyacını azalttığı görülmektedir. Betonlaşmanın gerçekleştirilmesinde, vatandaş ve devlet iş birliğinin kurulduğu, oluşan masrafın yüzde ellisini il özel idaresi, diğer yüzde ellisini de köylülerin karşıladığı bir yöntemin kullanıldığı vurgulanmaktadır. Bu konuda Köylere Hizmet Götürme Birliği bünyesinde “karmiks” olarak isimlendirilen, beton oluşturma aracının bulunduğu, büyük oranda bu araçla yol betonlama çalışmalarının yapıldığı anlaşılmaktadır. Burada il özel idaresinin borçlarından dolayı ortaya çıkan durumun, köylere yönelik yatırımları engellediği vurgulanmaktadır:

“Salma yapılacak. Köylü 250 TL’yi vermiyor. Ya çimento ya da beton alın makbuzunu getirin diyorum”. (G4)

“Ana yol için 5km yama istiyorum, vermiyorlar. Yan yollar zaten sıfır. Devletin parası ile sadece ana yollar”. (G5)

“Yollarımızın yarısı beton yarısı stabilize. Devlet sadece 100m³ beton veriyor. Vatandaş-devlet destekli yapıyoruz. Çimento alıyoruz, kumunu İl Özel İdaresi veriyor karşılığında beton alıyoruz. Bu şekilde 3km yol yaptım...” (G8)

“Büyük ve dağınık köy, coğrafi olarak sarp. Vatandaş+Devlet veya vatandaş kendi imkânı ile yapılıyor. Ödenek az olduğu için yol açılınca stabilize kalıyor. Son zamanlarda daha fazla yol yapmaya başladık ama İl Özel İdaresini durumu nedeniyle durakladı. Öncelikle ana yollar yapılıyor”. (M4)

“Yağış çok oldu bu da yolun bozulmasına neden oldu. Genişlikte sıkıntı var, yama işlerinde sıkıntı var.... 100 bin TL paradan 30 bin TL'yi inşidibinden su gelecek diye kestiler. 20 bin TL'yi araçlara kestiler, bu rutin diyorlar. Gelse de gelmeseyse de bu parayı alıyorlar. Eskiden 5 bin TL idi şimdi 20 bin TL, eskiden 50 bin TL'lik dönemde yaptığımız yolun 2/3 ünü 100 bin TL ye yapamıyoruz”. (M6)

“İdare eder, ufak tefek onarımlar gerekli. Mahalle yollarımızda sıkıntı yok, grup yolumuz yapılı değil”. (M2)

“En büyük ihtiyacımız yol, önemli bir problem”. (B2)

“Yolların tamamı bitmiş değil. Grup yoluna para ayırdıktan sonra artanı bize veriyorlar...” (B3)

Bir muhtarın da vurguladığı gibi köylerin bulunduğu coğrafi konum ve buna bağlı oluşan dağınık yapı, yol konusunda beklentilerin karşılanmasında temel sınırlılık olarak görülmektedir. İl özel idaresi üzerinden köylere ayrılan ödeneklerin azalması veya günün şartlarına cevap verir nitelik taşınamaması, ilk başta yolları etkilemektedir. Bu durumun aşılmasında vatandaşın maddi desteğine başvurulmakta fakat ekonomik alanda yaşananların vatandaş üzerindeki etkisi, kimi zaman beklenen desteğin gelmemesine neden olmaktadır.

İhtiyaçların ve Sorunların Giderilmesinde İlgili Kurumlarla ve Vatandaşlarla İlişkiler

Köyler, ayrı tüzel kişiliğe ayrı bir yönetsel yapıya sahiptir. Fakat köyler, operasyonel açıdan yetersizliklere sahiptir. Bu yetersizliğin aşılması için il özel idaresi ve doğrudan merkezi yönetim tarafından başlatılan projeler veya merkezi yönetim desteğiyle ortaya çıkan oluşumlar bulunmaktadır. Bu bağlamda Köylere Hizmet Götürme Birliği ile Köylerin Altyapısını Destekleme Projesi (KÖYDES) öne çıkmaktadır. Sözü edilen kurumların ve oluşumların desteğiyle köylerin ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmaktadır. Bunların yanında, vatandaşlar da destek sağlamaktadır. Bu bağlamda sözü edilen kurum ve oluşumlar açısından şu ifadeler kayda değerdir:

“2020 ödeneklerimizden alamadıklarımız var, 2021'e hiç başlamadık bile. İl Özel İdaresinin durumunun faturası köylere kesildi”. (M4)

“2 yıldır aksadı. (İl Özel İdare'nin) 350 trilyon borcu var sıkıntı çekiyor”. (M3)

“Ankara'nın gönderdiği parayla burada hizmet yapamazsın. Çıkın köylere ne kadar paraya ihtiyacımız var onu isteyelim dedim ama kabul görmedi. Böyle olunca işlerimiz görülüyor”. (M7)

“İhtiyacımızı göremiyor. 100 bin TL para ayırıyorlar köy için fakat 5 araba asfalt 40 bin TL olunca yeterli olmuyor ayrılan para”. (M8)

“2021 yılında herhangi bir hizmet alamadık daha, geçmiş yılımızda güzel hizmetler aldık”. (M9)

“Bana sorsalar İl Özel İdaresi 62 köye cevap veremiyor. Her köye eşit şekilde 25.000 TL dağıtılıyor, bu da 100 m³ betona tekabül eden bir değer. Yol ağım çok olduğu için bununla ancak 30 yılda tamamlarım”. (G8)

“Köylere hizmet götürme birliği 2006 yılında kuruldu. Başlangıçta iyiydi sonra 2 ayrı şey oldu. Özel idareye gidiyorsun KÖYDES'e git diyor falan, hizmet alanı bir olduğu için sıkıntı oluyor. Bir olsun dedik. Şu anda da bu sıkıntı devam ediyor”. (M7)

“KÖYDES 100.000 TL veriyor. 15.000 TL'yi kullansan da kullanmasan da ekipman için kesiyorlar. 85.000 TL ile çimento veriyor. 2.000 torba çimento ve çakıl veriyor”. (M5)

“Yılda 1 kere KÖYDES'ten ödenek geliyor. Yollar için kullanıyoruz fakat yeterli olmuyor”. (B1)

“KÖYDES'ten alıyoruz desteği. Bana göre az para geliyor. 60 köye 6 trilyon yetmiyor, bölünmesinde siyaset oluyor. Nüfusu az olana benle aynı parayı veriyorlar, torpille göre para dağıtılıyor”. (B6)

“KÖYDES'ten ayrılan bütçe yeterli değil. Bazı yıllar ödenek verdiği bazı yıllar da vermediği oldu. İl Özel İdaresi mücavir alan diye farklı gözle bakıyor, sahil köylere sıcak bakmıyor. 30.000 TL desteğim var”. (B8)

Görüldüğü gibi İl Özel İdaresinde ortaya çıkan mali sorunlar, doğrudan köyleri etkilemektedir. Diğer taraftan muhtarlar nezdinde, yer verilen kurum ve oluşumların desteğinin birbirine karıştırıldığı, net olarak ayrılmadığı ifade edilebilir. Bu durumun oluşmasında, KÖYDES projesinin il özel idaresi üzerinden yürütülmesinin de bir payı olduğu söylenebilir. Nihayetinde sözü edilen kurum ve oluşumların köylerin ihtiyaçlarını karşılamadığı anlaşılmaktadır. Bu açığın giderilmesinde vatandaşların maddi desteğine başvurulmaktadır:

“Geçen sene içme suyu yapmak hâsıl olduğunda hane başı 200 TL topladık ve %80-%90'ı verdi. Herkesin suyu kurudu bizim kurumadı”. (G2)

“50.000 TL para topladım ve 3 km yol yaptım”. (G5)

“Köyün desteği olmasa çivi çakamazsın. Devlet sadece 50m³ yol veriyor”. (G6)

“Çoğu vatandaş destekli. Yolların çoğunu kendimiz yaptık. Tüm köylü katılıyor, birlik ve beraberlik var. Diğer köylere göre iyiyiz”. (G7)

“Devlet yapsın deyip kimse para vermiyor. %50-%50 katkısı bitti, köyümde de kimse yanaşmadı”. (G9)

“Devletten 2000 torba çimento aldıysam, halktan 3-4 bin aldım”. (M2)

“Camii, lojmanı ve tuvaletleri yaptırırken salma yapıyoruz, herkes durumuna göre yardım ediyor”. (M4)

“Bu sene devletin verdiği para 100 bin TL, ben vatandaştan 200.000-250.000 TL topladım”. (M7)

“Parası olan para veriyor, işçilik yapabilen işçilik yapıyor”. (B2)

“Köylü en çok cami ve mezarlıklara yardım ediyor. Köylü her şeyi muhtardan bekliyor”. (B4)

“Para toplama işi yok bizde, 1 lira para toplamadım. Vatandaş kendi mahallesine, evinin çevresine kendi imkânlarıyla betonluyor”. (B6)

Salma ve imece, Türkiye'nin köy yönetiminin ayırt edici en temel özelliklerine karşılık gelmektedir. Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, bu yöntemlerin hala geçerli olduğu görülmektedir. Bu şekilde gerçekleştirilen aktif katılım, köylerin kendi kendine yeterliliğinin en önemli unsuru olmaktadır.

Köyün Kalkınmasına Yönelik Gerçekleştirilen Çabalar

Köyde yaşamın sürdürülmesindeki önemli unsurlardan birini de ekonomik faaliyetler oluşturmaktadır. Kooperatif, dernek gibi oluşumlar veya devlet destekleriyle gerçekleştirilen girişimler, üretimin artırılması, çeşitlendirilmesi veya pazara sunulmasında yeni gelir kaynakları oluşturabilmektedir. Bu çabaların sonucunda kırsal alanda oluşan imkânlar, aynı zamanda kentsel alanda oluşan ekonomik sınırlılıkların aşılmasında yeni fırsatlar sunabilmektedir. Bu bağlamda araştırma gerçekleştirilen köylerde sınırlı bir çabanın olduğu görülmektedir. Kooperatif, dernek gibi oluşumların varlığı görülmekle birlikte, kimi durumlarda bunların bir amaç için etkin olduğu ve sonrasında kapatıldığı, kimi durumlarda da devlet desteğiyle açıldığı, sonrasında kapatıldığı, başka bir yere taşındığı veya varlığını devam ettirmekle birlikte etkin olmadığı anlaşılmaktadır. Ekonomik açıdan sınırlı düzeyde de olsa devlet desteklerinin öne çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda: Balıkçılık (B1, B8) ve ormancılık alanlarında (B2, B6) (Orman Tarımsal Kalkınma Kooperatifi) kooperatiflerin varlığı ifade edilmektedir. Önceden var olup zaman içinde kapanan veya taşınan kooperatiflere (Tarım kredi kooperatifi) (M7, M8, G4, G6) de vurgu yapılmaktadır. Diğer taraftan cami yap-tırma, kalkınma ve dayanışma, güzelleştirme gibi isimler altında vücuda getirilmiş derneklerin varlığı (B2, B3, B4, B6, M4, M6, M7, G2, G7) belirtilmektedir.

Ayrıca öncesinde cami yaptırmak gibi bir amaç için kurulan ve amaca ulaşıldıktan sonra kapatılan dernekler de bulunmaktadır (M8). Bunların dışında dernek ve kooperatif oluşumuyla ilgili şu ifadeler ortaya konmuştur:

“Kapanan okul binasını talep ettik kooperatif kurmak için ancak vermediler. Burada fındık kurutma makinesiyle fındık kurutup, paketleyip satalım sonrasında kooperatifleşelim diye düşündük. Şu anda en büyük mahalledeki şahsa ait kiraathaneyi KOSGEB desteğiyle restore ediyoruz”. (M4)

“1980’li yıllarda tavukçuluk kooperatifi vardı, kısa bir dönem yapıldı, iş yapmaktansa nasıl parayı yeriz diye düşündüler ve kapandı”. (M6)

“Köy güzelleştirme derneği var, parayla ilgili şeyleri buradan yapıyorum, daha iyi oluyor hesap verebilirlik açısından”. (M7)

Devlet tarafından verilen desteklerin köylere olan yansımaları ele alındığında, arıcılık (B1, B4, B5, B7), seracılık (B3), hayvancılık (G1, G6, G7, M4, M9), kivi gibi alanlarda sınırlı bir yararlanma durumu olduğu görülmektedir. Ancak bir köyde devletin verdiği destekle 150 civarında seranın kurulduğu, ekonomik açıdan önemli bir yerinin olduğu belirtilmektedir (M1). Ayrıca turizm faaliyetini canlandıracak bazı çabaların olduğu fakat hayata geçirilemediği ifade edilmektedir:

“Köy okul binasını İl Özel İdaresi devraldı. Sonrasında belediye okul binasına turistik eşya, yemek tesisi yapacaktı, yapmadı”. (M3)

“Köye turist çekmek için dernek başkanıyla turizm amaçlı yürüyüş yolu, nostaljik değirmen gibi bir proje yaptık, yolladık ama geçmedi”. (M6)

Söz konusu desteklerden yeterince yararlanılmamasının en temel sebebi olarak emeklilik sonrası tersine göçün gerçekleşmesi, genç nüfusun köylerde yaşamını sürdürmemesi, sürdürememesi veya sürdürmek istemeyişi gösterilebilir.

Genel Değerlendirme ve Tartışma

Yaşanan salgınla birlikte Türkiye’de gündeme gelen konulardan biri de kentlerden kıra yönelişi nitelendiren tersine göçtür. Gerçekleştirilen bu araştırmada tersine göç, ağırlıklı olarak emekliler ve risk altında bulunan kişiler/aileler üzerinden tespit edilmektedir. Söz konusu bu tersine göçlerin, önceki bağlantılar üzerinden gerçekleştiği, kır-kent arasında temel bağlantı oluşturan unsurun ise fındık olduğu görülmektedir. Köylerin yerleşim konumunun (sahile yakınlık ve uzaklık açısından), tersine göç açısından belirgin bir farklılığı bulunmadığı anlaşılmaktadır. Fakat merkez ilçe köylerinde diğer köylere göre daha fazla tersine göçün gerçekleştiği tespit edilmiştir. Bu durum merkezin sahip olduğu nüfusun yoğunluğuyla ilişkili olabileceği gibi, il merkezinde öne çıkan kamu hizmetleriyle (sağlık hizmeti gibi) bağlantılı olabilir. Diğer taraftan salgın sürecinde öncesindeki duruma göre farklılık olmayan 3 köy bulunmaktadır. Bu köylere de bakıldığında,

bunların ortak bir özellik taşımadığı görülmekle birlikte bu üç köyün sahile yakın bir noktada konumlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca söz konusu köylerde farklılığın olmamasına yönelik bir gerekçe de, bu köylerde yaşayanların normal şartlarda diğer köylerde yaşayanlara göre kır-kent arasındaki etkileşimlerinde daha dengeli bir durumunun olması gösterilebilir.

Tersine göçün hareket noktasını başta İstanbul olmak üzere, Ankara, Bursa, İzmir gibi büyükşehirler oluşturmaktadır. Diğer bölge illerinde olduğu gibi Giresun'da da 1950'lerde büyükşehirlere yönelik nüfus hareketliliği yaşanmıştır. Bu bağlamda TÜİK'in 2022 yılı Nüfus Kütüğüne göre yayınladığı verilere göre 1.154.100 Giresunlu bulunmaktadır. Bu Giresunluların 390.633'ü Giresun'da, 492.556'sı İstanbul'da, 67.944'ü Kocaeli'nde, 42.199'u Bursa'da, 24.169'u Ankara'da yaşamaktadır. Bu verilerin, Giresun'a yönelik tersine göçün hareket noktalarını yansıttığı değerlendirilmektedir.

Gerçekleşen tersine göç, son dönemde kırsalda artış gösteren konut üretimini hızlandırmış, var olan konutların iyileştirilmesine yönelik ilgiyi artırmıştır. Salgın öncesi dönemde konut yapımı veya iyileştirilmesi eğiliminin artış göstermesi, bir yandan da çevresel, ekonomik, sosyal açılardan kentsel yaşamın sınırlılıklarının/zorluklarının artış göstermesine bağlanabilir. Salgınla birlikte kentin sınırlılıklarının daha fazla kendini göstermesiyle kırsal alanda konut yapımına/iyileştirilmesine hız verildiği anlaşılmaktadır. Buna bağlı bir biçimde alternatif bir yaşam alanı oluşturma çabası görülmektedir. Bu eğilimin aynı zamanda tarımsal üretimin artırılması açısından yeni kazanımları ortaya çıkarabileceği düşünülmektedir. Diğer taraftan köylerde gerçekleştirilecek yapıların iznine yönelik yetkinin muhtarlardan alınarak il özel idaresine verilmesi, yeni bir durumu ortaya çıkarmıştır. Gerçekleştirilen mülakatlarda yapılan bu düzenleme olumlu veya olumsuz olmak üzere farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Belirtmek gerekir ki köy, Anayasada yeri olan ayrı bir tüzel kişiliğe sahip bir yerel yönetim birimidir. Dolayısıyla köy yönetimi, yerellik açısından halka en yakın birimdir. Bu nedenle özellikle mahalli müşterek niteliği olan hizmetlerde köy yönetiminin önemli bir yeri bulunmaktadır. Yapı izniyle ilgili söz konusu yetkinin il özel idarelerine devredilmesinde, köylerde yapı kurallarına uygun hareket edilmemesinin etkili olduğu düşünülebilir. Fakat görüşmelerde de belirtildiği üzere yapı meselesinin hem fiziki coğrafya açısından hem de sosyal açıdan mahalli müşterek niteliği ağırlık kazanmaktadır. Bu nedenle aksayan yönlerin giderilmesine yönelik yeni tedbirlerle ilgili yetkinin köy yönetimlerinde kalmasının daha doğru olacağı değerlendirilmektedir.

Köy yerleşimlerinde nüfusun artış göstermesiyle birlikte; katı atıklar, sıvı atıklar, içme suyu ve yoldan oluşan temel hizmetlerin niceliğine ve niteliğine yönelik talebin arttığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda katı atıkların klasik olarak toplanma usulüyle yönetildiği; sıvı atıkların, özellikle dar alanda konutların yoğunlaştığı köylerde soruna dönüştüğü, altyapı ihtiyacının olduğu; içme suyunun, genellikle

var olan sistem üzerinden yeterli olduğu fakat dışarıdan su tedarigi yapılan köylerde, kimi zaman soruna dönüşen yetersizliklerin varlığı tespit edilmektedir. Yol hizmetleri açısından, niceliksel olarak mevcut yol ağının genellikle yeterli olduğu fakat nitelik açısından eksiklerin bulunduğu, bu eksiklerin tam olarak giderilmediği vurgulanmaktadır. Öncesinde de belirtildiği gibi köylerin ayrı bir tüzel kişiliğinin bulunmasıyla bağlantılı olarak “salma ve imece” gibi özgün iş yapma yöntemleri olmakla birlikte köyler operasyonel açıdan (insan kaynağı ve araç-gereç sahipliği açısından) güçsüz bir konuma sahiptir. Bu nedenle oluşan eksiklikler merkezi yönetim birimleri, il özel idaresi, köylere hizmet götürme birlikleri veya geliştirilen bazı projelerle (KÖYDES vb.) giderilmeye çalışılmıştır (Keleş ve Mengi, 2022: 78). Bu noktada KÖYDES öne çıkmakta fakat hizmetlerin hacmine göre desteğin sınırlı kaldığı, oluşan açığın vatandaşlar tarafından giderilmeye çalışıldığı görülmektedir. Eryılmaz (2016: 221) da, salma yönteminin düzenlendiği dönem için işlevsel olmakla birlikte, günümüzde işlevini yitirdiğini belirtmektedir. Bu bağlamda köyde karşılığını bulan birçok hizmetin ise devletten beklenir hale geldiği vurgulanmaktadır. Dolayısıyla Nadaroğlu (2001: 244)’nın da belirttiği üzere, köy yönetiminin hukuki yapısını tamamlayacak, onu operasyonel açıdan etkin kılacak, güçlü bir iktisadi yapıya ihtiyaç duyulmaktadır.

Diğer taraftan köylerin kalkınmasına katkı sağlayacak, ekonomik olarak köyde yaşayanları etkin kılacak çabaların sınırlı düzeyde kaldığı sonucuna ulaşılmaktadır. Oysaki kooperatif gibi oluşumların, kırsal alanda oluşan dezavantajların giderilmesinde, piyasa şartlarına karşı köylünün korunmasında önemli bir yeri bulunmaktadır. Öte yandan üretim-tüketim döngüleri açısından kırsal alandaki sınırlılıkların aşılmasında devlet desteklerinin de önemli bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada bu araştırmada elde edildiği üzere, devlet desteğiyle karşılık bulan seralar üzerinden elde edilen ekonomik kazanım, bu hususa dair önemli bir delil sunmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Tanzimat sonrası yaşanan gelişmelerle şekillenen köy yönetimi, Türkiye Cumhuriyeti’ne aktarılmıştır. 1950’li yıllara kadar geçen zamanda daha çok idealler üzerinden köylere odaklanılmıştır. Bu ideallerin temel dayanağını Köy Kanunu oluşturmaktadır. Çok partili hayata geçilmesiyle birlikte, köylülerin kentsel alandaki varlığı “gerçeklik” üzerinden karşılık bulmuştur. Bu gerçeklik üzerinden köylere, hizmet ve kalkınma odaklı yaklaşılmaya başlanmıştır. Fakat nüfusun kentsel alana yönelik akışının devam etmesiyle, köyler ikinci planda kalmıştır. 2000’li yıllara gelindiğinde, özellikle tarımsal üretimde ve hayvancılıkta karşılaşılan yeni durumlar, bu yönde iyileştirmeleri hedef alan politikaları gündeme getirmeye başlamıştır. Bu politikalar ağırlıklı olarak üretim odaklı olması, sosyal, kültürel ve diğer ekonomik tamamlayıcıları ihmal etmesi nedeniyle köyler için beklenen faydaları ortaya çıkarmamıştır.

Kentsel alanda karşılaşılan durumlar ve Covid-19 etkisiyle gerçekleşen tersine göç, kırsal alan için yeni bir gerçeklik ortaya çıkarmaktadır. Bu gerçeklik kimi zaman köylerin yaşama ve üretim işleviyle, kimi zamanda sadece yaşam işleviyle söz konusu olmaktadır. Bu yeni gerçeklik, köy mekânının dönüşümüne ve köyün var olan hizmet kapasitesinin aşılmasına sebep olmaktadır. Bu nedenle yeni politikalara ve düzenlemelere ihtiyaç duyulmaktadır.

Elde edilen bu sonuçlar çerçevesinde köylerin yönetim ve hizmet kapasitesinin geliştirilmesine yönelik şu öneriler gündeme getirilebilir:

- Mevcut Köy Kanunu'nda yer alan “salma” ve “imece” gibi özgün yöntemler saklı tutularak, köyün bugünkü gerçekliğine karşılık gelecek, mahalli müşterek farklı durumları dikkate alan, mali açıdan güçlendirilmiş bir yönetsel yapının oluşturulması,
- Mali açıdan merkezi yönetim üzerinden transfer edilen kaynakların artırılması, köyler arası dağıtımda mevcut yapının gözden geçirilmesi ve farklı kurumlardan (il özel idarelerinden ayrılan payda köy sayısının ve nüfusun dikkate alınması, KÖYDES destekleri gibi) gelen kaynakların bütünleştirilmesi,
- Söz konusu bu yönetsel yapının operasyonel gücünün artırılması için “birlik” gibi yöntemler üzerinden hizmetler için belirli bir ölçeğin oluşturulması,
- Köy yerleşimlerinde yetersiz olan, ihtiyacı karşılamayan, özellikle olumsuz hava şartlarında sorunlar yaşanan, diğer bazı hizmetlerin de altyapısını oluşturan elektrik altyapısının iyileştirilmesi ve ayrıca internet altyapısının iyileştirilmesi,
- Çarpık yapılaşmanın ortaya çıkmaması için denetimlerin etkin şekilde gerçekleştirilmesi,
- Geleneksel mimari yapının korunması ve teşvik edilmesi adına yeni politikaların geliştirmesi,
- Uygulanmakta olan “Sıfır Atık” politikasının, köyleri kapsayacak şekilde genişletilmesi,
- Kır ve kent arasında ortaya çıkan bağlantılar dikkate alınarak salgın gibi durumlarda risklerden uzaklaşmak adına, özellikle risk grubundaki kişilerin tersine göçünün teşvik edilmesi.

Teşekkür

Bu araştırma Giresun Üniversitesi BAP birimi tarafından “Covid-19 ve Tersine Göç: Kırsalın Yeniden Keşfi” (SOS-BAP-A-250221-43) başlıklı bir proje olarak desteklenmiştir. BAP birimine verdiği destekten dolayı teşekkür ederiz.

Kaynakça

- Altunok, B. (2021). *Türkiye’de Tersine İç Göçü Engellenen Faktörler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri: İstanbul İli Örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yalova Üniversitesi.
- Andersen, H. T., Egsgaard-Pedersen, A., Hansen, H. K., Lange, E. S. Ve Norgaard, H. (2022). “Counter-Urban Activity Out of Copenhagen: Who, Where and Why?”, *Sustainability*, 14, 6516. <https://doi.org/10.3390/su14116516>
- Baş, S. M. (2019). *Yeni Bir Göç Modeli Olarak Kentten Tersine Göç: İstanbul İncelemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, SBE.
- Başa, Ş. (2000). “Ordu İli Mesudiye İlçesinde Çavdar ve Yöresi Köyleri Köykent Projesi”, *Türk İdare Dergisi*, 72 (429), s.117-135
- Başa, Ş. ve Ekşi, A. (2002). “Mesudiye İlçesi Yedi Yörelî Köykent Gelişme Projesi (Bilgi Notu)”, http://www.safakbasa.com.tr/yuklenen_akademik_calismalar/14-MESUDIYE_ILCESI_YEDI_YORELI_KOYKENT_GELISME_PROJESI.pdf (13.04.2023).
- Beyaz, C. (2019). *Kırsal Göçmenin Kimlik, Aidiyet ve Bağlılık Mücadelesi: Rizeli Göçmenler Üzerine Bir Çalışma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, SBE, Ankara.
- Beyhun, N. E. (2020). Şehirlerden Göç Edenler Köylerde Yaşlı Nüfusu Risk Altında Bırakıyor, <https://www.cnnturk.com/turkiye/sehirlerden-goc-edenler-koylerde-yasli-nufusu-risk-altinda-birakiyor?page=1>, (08.12.2020).
- Bıykoğlu, M., Topçu, D., Çürüksulu, G., Bektaş, M., Akbaş, H. S., Şaşmaz Candan, D., Sezen, M. Ve Yalçın, E. H. (2017). 6360 Sayılı Kanun Ekseninde Yerel Yönetim Reformları, İstanbul: Der Kitabevi.
- Bodur, F. N. (2019). *Tersine Göç: İstanbul’dan Giresun’a Geri Dönüşler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Şehir Üniversitesi, SBE.
- Bosworth, G. Ve Finke, H. B. (2019). “Commercial Counterurbanisation A Driving Force in Rural Economic Development”, *EPA: Economy and Space*, 52 (3), 654–674.
- Bulut, M. ve Dinçmen, S. (2020). “Geriyeye Dönüş Üzerine Bir Araştırma”. *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi*, 4 (7), 8-18.
- Cinokur, F. (2020): Koronavirüs Kentten Köye Göçü Artırdı, <https://www.dunya.com/sehirler/koronavirus-kentten-koye-gocu-artirdi-haberi-467602>, (07.12.2020).

- Çiftçi, H. (2020). Koronavirüs, Hakkari’de Göçü Tersine Çevirdi: Bu Krizden Kurtulmanın En İyi Yolu, Köye Geri Dönmek, <https://www.indyrturk.com/node/182336/haber/koronavir%c3%bcshakkari%e2%80%99de-g%c3%b6%c3%a7%c3%bc-tersine-%c3%a7evirdi-bu-krizden-kurtulman%c4%b1n-en-iyi-yolu>, (08.12.2020).
- Çolakoğlu, E. (2007). “Kırsal Kalkınma Problemine Bir Çözüm Arayışı Olarak Köy-Kent Projesi”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 3 (6), 187-202.
- Eryılmaz, B. (2016). *Kamu Yönetimi: Düşünceler-Yapılar-Fonksiyonlar-Politikalar*, 9. Baskı, Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Garcilazo, E., Sanabria, A., Raderschall, L., Rianza Fernandez, F., Morend Monray, A., Hitchings, G. Ve Marshalian, M. (2020): Policy Implications of Coronavirus Crisis for Rural Development, <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/policy-implications-of-coronavirus-crisis-for-rural-development-6b9d189a/>, (15.12.2020).
- Geray, C. (2018). “Türkiye’de Kırsal Yerleşme Düzeni ve Köy Kent Yaklaşımı”, Edt. Hasan Hüseyin Doğan, *Kent, Yerel Yönetimler ve Toplu Konut Yazıları*, Cilt II, Palme Yayınevi, s.1057-1082.
- Güreşçi, E. (2010). “Türkiye’de Kentten-Köye Göç Olgusu”. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11 (1), 77-86.
- Halfacree, K. (2008). “To Revitalise Counterurbanisation Research? Recognising an International and Fuller Picture”. *Population Space Place*, 14, 479–495.
- Hovardaoğlu, O. ve Çalışır-Hovardaoğlu, S. (2022). “Tendency of Oder Adults to Leave Big Cities in the COVID-19 Pandemic: A Qualitative Regional Analysis in Turkey”, *Regional Science Policy & Practice, Early View*, 1-21.
- Kanbir, F. (2020). “Geç Modern Çağda Eve Dönüş”, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 15 (25), 3851-3873.
- Kara, H. Ve Gökburun, İ. (2018). “Bir Tersine Göç Örneği: Kadioğlu Çiftliği Köyü (Kahramanmaraş)”, *International Social Sciences Studies Journal*, 4 (26), 5546-5560.
- Karaömerlioğlu, A. (2021). *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kavruk, H., Erdem, T., Öztaş, N., Keleş, İ., Pustu, Y. Ve Aktürk, B. (2012). *Türkiye’de Köy Yerleşimi ve Yönetimi: Köy Sorunları Araştırması*, Ankara: TODAİE Yayınları.
- Keleş, R. ve Mengi, Ayşegül (2022). *Türkiye’de Kırsal Kalkınma Politikaları*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Keleş, R. (2008). *Kentleşme Politikası*, 10. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- Keleş, R. (2019). *Yerinden Yönetim ve Siyaset*, 11. Baskı, İzmir: Cem Yayınevi.
- Kentel, F. (2017). *Kır Mekânının Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Dönüşümü: Modernleşen ve Kaybolan Geleneksel Mekânlar ve Anlamlar*, TUBİTAK Projesi.

Kepepek, E. B. ve Uğuzman, T. (2018). “Haydi Köyümüze Geri Dönelim! Tersine Göçün Sosyoekonomik Etkileri: Yenyol Köyü Örneği”, *Sosyal Politikalar Çalışmaları Dergisi*, 18, 40-2, 11-36.

Kızılboga, R. (2011). “Köy İdaresine Yönelik Kanun Tasarısındaki Düzenlemeler”, *Öneri*, 9 (35), 183-197.

Korkmaz, C. (2022). *Türkiye’de Karşı Kentleşmenin İzlerini Aramak: Kuzey İstanbul Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya Teknik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Mazman, Ö. A. (2015). Cumhuriyet Sonrası İstanbul Demografisi, Büyük İstanbul Tarihi, 532-543, <https://istanbultarihi.ist/97-cumhuriyet-sonrasi-istanbul-demografisi> (03.12.2022).

Mutlu, A. (2022). *Bir Kır Ütopyası: Osmanlıdan Cumhuriyete İdeal Köy*, Ankara: İdealkent Yayınları.

Nadaroğlu, H. (2001). *Mahalli İdareler: Teorisi-Ekonomisi-Uygulaması*, 7. Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayım.

Nerse, S. (2021). *Kır Sosyolojisi*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Öz, A. (2019). *Kentten- Köye Mevsimlik Göçün Tarım Sektörüne Sosyo-Ekonomik Etkileri; Konya İli Altınekin İlçesi Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, FBE.

Özden, M. A. ve Özden, A. T. (2019). “Kentsel Krizin Çözümünde Kırsalın Yeniden Düşünülməsi: Kent-Kır İlişisine Bütüncül Bir Bakış Önerisi”, *Kent, İnşaat ve Ekonomi Kongresi*, 2-4 Mayıs, Gaziantep.

Özkartal, M. ve Çalışkan, İ. (2020). “Türkiye’nin Devlet Örgütlenmesi Bağlamında Köy İdareleri İşlevsel mi?: Covid-19 Pandemi Sürecine İlişkin Bir Araştırma”, *Toplum Ekonomi ve Yönetim Dergisi*, 1 (1), 34-52.

Rojo-Mendoza, F. (2022). “Spatial Preferences and Counterurbanization in Temuco, Chile: Between the Pleasure of the Natural and Residential Anonymity”, *Annaler: Series B, Human Geography*, DOI: 10.1080/04353684.2022.2082312

Sunata, U. (2014). “Tersine Beyin Göçünde Sosyal Ağların Rolü: Türkiyeli Mühendislerin Almanya’dan Geriye Göç Deneyim ve Algıları”, *Türk Psikoloji Yazıları*, 17 (34), 85-96.

Skoufoglou, E.-S. (2020). *Urbanisation and Counter-Urbanisation in Greece in a Context of Crisis*, Phd Thesis / Thèse de Doctorat de l’Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne.

Şahin, Y. (2022). *Kentleşme Politikası*, 10. Baskı, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.

Şimşek, R. (2017). *Türkiye’de İç Göçlerin Göç Veren Bölgelere Etkisi ve Tersine Göç İmkânları: Kastamonu Örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE.

- Tekeli, İ. (2011). *Kent, Kentli Hakları, Kentleşme ve Kentsel Dönüşüm*, İlhan Tekeli Toplu Eserleri-20, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekeli, İ. (2014). *Göç ve Ötesi*, İlhan Tekeli Toplu Eserleri 3, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekeli, İ. (2016). *Dünya'da ve Türkiye'de Kent-Kır Karşılıklı Yok Olurken Yerleşmeler için Temsil Sorunları ve Strateji Önerileri*, Ankara: İdealkent Yayınları.
- Tezcan, M. (1989). "Kentten Köye Göç", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 22 (1), 37-42.
- TÜİK (2021). Nüfus ve Demografi, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Nufus-ve-Demografi-109>
- TÜİK (2022). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2022-49685>
- Yıldırım, A. E. (2022). *Yeni Tarım Düzeni: Pandemi-İklim Krizi ve Gıda Egemenliği*, İstanbul: Sia Kitap.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel araştırma Yöntemleri*, Yedinci Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, S. (2021). *Türkiye'de Köylülüğün Sosyal Tarihi (1945-1960)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldız, M., Güler, Z. ve Başa, Ş. (t. y.). "Türkiye'de Kırsal Kalkınma Politikalarının Yönetimsel Boyutu: Köy-Kent Örneği", http://www.safakba-sa.com.tr/yuklenen_akademik_calismalar/16-2KOYKENT_ORNEGI_SUNUM.pdf (13.04.2023).
- Yin, R. K. (2003). *Case Study Research: Design and Methods*, Applied Social Research Methods Series, Volume 5, California, London and New Delhi: Sage Publications.